

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

**ARDAHAN İLİ
UYGUN YATIRIM ALANLARI
ARAŞTIRMASI**

Erdal ERTUĞRUL
Kd. Uzman

YUYAA/04-11-23

ARAŞTIRMA MÜDÜRLÜĞÜ
Aralık 2004
ANKARA

ISBN 975-7406-55-4
© Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

Erdal Ertuğrul
Kd. Uzman
e-ertugrul@tkb.com.tr

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.
Araştırma Müdürlüğü
İzmir Cad. No: 35 Kızılay/ANKARA
Tel: (0312) 417 92 00/2351
(0312) 418 21 67
Fax: (0312) 417 01 47

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Matbaasında Basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TABLolar LİSTESİ -----	iii
SUNUŞ -----	vi
GİRİŞ -----	1
1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER) -----	3
2. COĞRAFI KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ -----	4
2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı-----	4
2.2. İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü-----	6
3. ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU -----	8
3.1. Ulaşım-----	8
3.2. Enerji -----	9
4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI -----	10
4.1. Nüfus -----	10
4.2. İstihdam-----	12
4.3. Eğitim-----	15
4.4. Sağlık-----	18
4.5. Tarımsal, Hayvansal Etkinlikler ve Ormancılık -----	19
4.5.1. Tarımsal Arazisinin Kullanımı -----	19
4.5.2. Bitkisel Üretim -----	24
4.5.2.1. Tarla Ürünleri Üretimi -----	27
4.5.2.2. Sebze Ürünleri Üretimi -----	29
4.5.2.3. Meyve Ürünleri Üretimi -----	31
4.5.2.4. Yem Bitkileri Üretimi -----	33
4.5.2.5. Tarımsal Araç ve Gereç Durumu -----	34
4.5.2.6. Gübre Kullanımı-----	35
4.5.3. Hayvancılık-----	36
4.5.3.1. Hayvan Varlığı-----	39
4.5.3.2. Hayvansal Ürünler Üretimi -----	41
4.5.3.3. Su Ürünleri Üretimi -----	45
4.5.4. Tarımsal Krediler -----	46
4.5.5. Ormancılık-----	48
4.6. Madencilik -----	48
4.7. İmalat Sanayi -----	49
4.8. Turizm -----	55
4.9. Teşvik Durumu -----	62

	Sayfa No
4.10. Ticaret, Bankacılık ve Gelir Durumu-----	65
4.10.1. Ticaret -----	65
4.10.2. Bankacılık-----	67
4.10.3. Gelir Durumu-----	75
4.11. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik ve İnsani Gelişmişlik Sıralaması -----	81
4.11.1. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik.....	81
4.11.2. İnsani Gelişmişlik Endeksi.....	87
5. YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ -----	92
5.1. Mevcut Durum -----	93
5.2. Kamu Yatırım Harcamaları -----	99
5.3. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınması Gereken Önlemler-----	102
6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI -----	104
6.1. Değerlendirme Kriterleri-----	104
6.2. Uygun Yatırım Konuları -----	106
6.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar -----	106
6.2.2. Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar -----	114
6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması -----	115
7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ -----	123
EKLER.....	126
EK 1: İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ PROBLEMLER VE KISITLAR.....	127
EK 2: İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ POTANSİYELLER.....	134
EK 3: ARDAHAN İLINE YÖNELİK BÜYÜK ÖLÇEKLİ PROJELER.....	137
EK 4: İLDE SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMeye ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER -----	140
EK 5-A: YATIRIMLARDA DEVLET YARDIMLARI VE YATIRIMLARI TEŞVİK FONU HAKKINDA KARAR -----	141
EK 5-B: KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERİN YATIRIMLARINDA DEVLET YARDIMLARI HAKKINDA KARAR -----	154
YARARLANILAN KAYNAKLAR -----	167

TABLOLAR LİSTESİ

	Sayfa No
Tablo 1: Ardahan İli Ortalama İklim Değerleri-----	7
Tablo 2: İl Merkezinin İlçelere ve Önemli Merkezlere Uzaklığı-----	8
Tablo 3: Ardahan İli Net Elektrik Tüketiminin Abone Gruplarına Göre Dağılımı -----	9
Tablo 4: Sayım Yıllarına Göre Ülke ve Ardahan Nüfusu ile Yıllık Nüfus Artış Hızları -----	10
Tablo 5: Ardahan Nüfusunun Yerleşim Merkezlerine Göre Dağılımı ve Nüfus Yoğun. (2000)--	11
Tablo 6: Ülke, Bölge ve Ardahan'ın Şehir-Köy Nüfusları ve Oranları -----	11
Tablo 7: Ardahan İli İktisadi Faal Nüfusunun Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2000)-----	12
Tablo 8: İktisadi Faaliyete Göre İstihdam Edilen Nüfusun Yerleşim Yerlerine Göre Dağılımı----	13
Tablo 9: İş ve İşçi Bulma Kurumuna Yapılan Başvurular ve İşe Yerleştirilenler (2002)-----	14
Tablo 10: Okuma - Yazma Bilen Nüfusun Eğitim Durumlarına Göre Dağılımı (2000)-----	15
Tablo 11: Eğitim Kademelerine Göre Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları (2003/2004 Öğretim Yılı)-----	16
Tablo 12: Okul Grupları ve Cinsiyete Göre Okullaşma Oranları (%) (2001/2002 Öğretim Yılı)--	17
Tablo 13: Ardahan ili Yataklı Tedavi Kurumlarının Çalışmaları-----	18
Tablo 14: Ardahan, Bölge ve Türkiye Bazında Çeşitli Sağlık Göstergeleri (2000) -----	19
Tablo 15: Ardahan İli Agro-Ekolojik Alt Bölgeler-----	20
Tablo 16: Ardahan ili Toplam Tarımsal İşletme Sayısı ve İşledikleri Arazi Miktarı -----	22
Tablo 17: Ardahan ili Tarımsal Hasılasının Gelişimi, Bölge ve Türkiye Tarımsal Hasılası İçindeki Yeri (Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)-----	23
Tablo 18 : İl Arazisinin Kullanış Amaçlarına Göre Dağılımı (Ha) (2003)-----	23
Tablo 19: Çayır Mera Alanlarının Dağılımı (2003) (Ha)-----	24
Tablo 20: İl Tarım Alanlarının Kullanış Amaçlarına Göre Dağılımı (Ha) (2003).....	25
Tablo 21: Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'nin Bitkisel Üretim Değeri (2002) -----	26
Tablo 22: İlin Yıllar İtibariyle Bazı Tarla Ürünleri Üretimi (Ton) -----	27
Tablo 23: Tarla Ürünleri Üretimi ve Ardahan'ın Ülke ve Bölge İçindeki Yeri (2002)-----	28
Tablo 24: İlin Yıllar İtibariyle Bazı Sebze Ürünleri Üretimi (Ton)-----	29
Tablo 25: Sebze Ürünleri Üretimi ve Ardahan'ın Ülke ve Bölge İçindeki Yeri (2002)-----	30
Tablo 26: İlin Yıllar İtibariyle Bazı Meyve Ürünleri Üretimi (Ton) -----	31
Tablo 27: Meyve Ürünleri Üretimi ve Ağaç Sayısı (2002) -----	32
Tablo 28: İlçeler İtibariyle Yem Bitkileri Ekiliş Alanları (Ha) ve Üretim Miktarı (Ton) (2003).....	33
Tablo 29: Ardahan İli Yem Bitkileri Üretimi (2002).....	34
Tablo 30: Tarımsal Alet ve Makinalar (2002)-----	35
Tablo 31: Ardahan ili Gübre Kullanımının Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (2002) -----	36
Tablo 32: İlçeler İtibariyle Büyükbaş Hayvan Varlığı (2002)-----	387
Tablo 33: İlçeler İtibariyle Küçükbaş Hayvan Varlığı.....	37
Tablo 34: İlçeler İtibariyle Arıcılık.....	38
Tablo 35: Yıllar İtibariyle Ardahan ili Hayvan Varlığı (Baş)-----	39
Tablo 36: Hayvan Varlığı Bakımından Ardahan'ın Ülke ve Bölge İçindeki Yeri (2002).....	40

	Sayfa No
Tablo 37: Yıllar İtibariyle Ardahan İli Hayvansal Ürünler Üretimi (Ton) -----	41
Tablo 38: Hayvansal Ürünler Üretimi Bakımından Ardahan'ın Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri.....	42
Tablo 39: Yıllar İtibariyle Ardahan İli Sağılan-Kesilen Hayvan Sayıları (Baş) -----	43
Tablo 40: Sağılan ve Kesilen Hayvan Sayıları ve Ardahan'ın Ülke ve Bölge İçind. Yeri (2002)	44
Tablo 41: Süt Üretimi ve Hayvan Başına Verim (2002)-----	44
Tablo 42: Et Üretimi ve Hayvan Başına Karkas Ağırlık (2002)-----	45
Tablo 43: Tarımsal Kredilerin Dağılımı ve Türkiye ve Bölge İçindeki Yeri (1999) -----	47
Tablo 44: Ardahan İl Orman Ürünleri Üretimi (M ³) -----	48
Tablo 45: Ardahan İlinde Kurulu Olan Sanayi Tesisleri-----	49
Tablo 46: İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Ardahan, Bölge ve Türkiye'deki İstihdam ve İşyeri Sayısı (2002)-----	50
Tablo 47: Ardahan İli Sanayi Hasılasının Yıllar İtibariyle Gelişimi, Türkiye ve Bölge Sanayi Hasılası İçindeki Yeri (Cari Fiyatlarla) (Milyar TL).....	51
Tablo 48: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmelerinde İşyeri Sayısı ve İstihdam Durumu -----	52
Tablo 49: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmelerinde Yaratılan Katma Değer (Milyar TL) -----	53
Tablo 50: Ardahan İli Konaklama ve Geceleme İstatistikleri-----	59
Tablo 51: 2003 Yılı Konaklama ve Geceleme İstatistikleri -----	61
Tablo 52: Ardahan İline Verilen Teşvik Belgelerinin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Karşılaştırması (Milyar TL)-----	64
Tablo 53: Ardahan İline Verilen KOBİ Teşvik Belgelerinin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Karşılaştırması (Milyar TL)-----	64
Tablo 54: Ardahan, Bölge ve Türkiye'deki Ticaret ve Hizmetler Sektöründeki İstihdam ve İş Yeri Sayısı (2002)-----	65
Tablo 55: İlden Yapılan İhracat ve İthalat (\$).....	67
Tablo 56: Bazı Bankalar İtibariyle Bölge İllerindeki Banka Şube Sayıları (2003).....	68
Tablo 57: Ardahan İli Toplam Banka Mevduatının Gelişimi (Milyar TL)-----	69
Tablo 58: Toplam Banka Mevduatının Türlerine Göre Dağılımı 2003 (Milyar TL)-----	69
Tablo 59: Ardahan'da Kişi Başına Düşen Banka Mevduatının Türkiye, Bölge ve Bölge İlleri ile Karşılaştırması -----	70
Tablo 60: Mevduat/Milli Gelir Oranı.....	71
Tablo 61: Ardahan İli Toplam Banka Kredilerinin Gelişimi (Milyar TL)-----	72
Tablo 62: Toplam Banka Kredilerinin Türlerine Göre Dağılımı 2003 (Milyar TL)-----	72
Tablo 63: Ardahan İlinde Kişi Başına Düşen Banka Kredilerinin Türkiye, Bölge ve Bölge İlleri ile Karşılaştırması -----	73
Tablo 64: Kredi/Milli Gelir Oranı.....	74
Tablo 65: Kredi/Mevduat Oranı (%)-----	74
Tablo 66: Ardahan İli GSYİH'sının Yıllar İtibariyle Gelişimi -----	76
Tablo 67: Ardahan İli GSYİH'sının Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2001)-----	78

Tablo 68: Ardahan İli GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi GSYİH'sı İçindeki Yeri (Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)-----	79
Tablo 69: Ardahan İli Kişi Başına Düşen GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Karşılaştırması-----	80
Tablo 70: Bölge İllerinin Kişi Başına GSYİH Sıralaması (2001) -----	80
Tablo 71: Ardahan İli GSYİH'nın İlçelere Göre Dağılımı (1995) -----	81
Tablo 72: İllerin Sosyo – Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması-----	83
Tablo 73: Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grupları -----	84
Tablo 74: İlçeler İtibariyle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003)-----	87
Tablo 75: Bölgelere Göre İnsani Gelişme Endeksi.....	88
Tablo 76: Ardahan ve Bölge İllerinin İnsani Gelişme Endeksi.....	89
Tablo 77: D. Anadolu Bölgesi İlleri İnsani Gelişme Endeksinin Gelişimi.....	90
Tablo 78: Kamu Yatırım Harcamalarının Gelişimi (Cari Fiyatlarla) -----	100
Tablo 79: Kamu Yatırım Harcamalarının Sektörel Dağılımı (2004) (Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)	100
Tablo 80: Ardahan ili 2004 Yılı Kamu Yatırımlarının Niteliği (Milyar TL)-----	101
Tablo 81: Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi -----	116
Tablo 82: Sanayi ve Hizmetler Sektöründe Önerilen Yatırım Konularının Kuruluş Yeri Faktörlerine Göre Değerlendirilmesi -----	118
Tablo 83: Önerilen Yatırım Konularının Tahmini Yatırım Tutarı ve İstihdam Durumu-----	122

Sunuş

Bölgelerarası sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıkları ülkemizin en temel sorunlarından birisidir. Gelişmişlik açısından ortaya çıkan bu farklılıklar sadece geri kalmış bölgeler açısından değil, gelişmiş bölgeler açısından da düzeltilmesi gereken çok önemli sorunlara neden olmaktadır. Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) söz konusu farklılıkların giderilmesinde, girişimcilere kredilendirme esaslı desteğinin yanı sıra bilgilendirme/yönlendirme temelinde de yardımcı olmaya çalışmaktadır.

Özel sektörün yatırım tercih ve kararlarına özellikle yöresel boyutta yardımcı olma temel amacından hareketle sürdürülmekte olan Yöresel Uygun Yatırım Alanları çalışmaları, TKB'nin ülke ve bölge kalkınmasına verdiği bilgi temelli desteklerden birisidir. Böyle bir amaca hizmet etmek gayesiyle hazırlanan bu araştırma raporu, Ardahan ilindeki yatırım dinamiklerini etkileyerek ilin ekonomik kalkınmasına yardımcı olduğu ölçüde amacına ulaşmış olacaktır. Saygılarımla.

Taci BAYHAN

Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür

Giriş

Ekonomik Kalkınma; bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi ve nüfus başına düşen üretim hacminde meydana gelen önemli ve reel artış, refah seviyesinde beliren yükseliştir. Refah seviyesindeki yükselişin en iyi ölçüsü ise, üretimden nüfus başına düşen payda (başka bir ifadeyle kişi başına gelirden) meydana gelen artıştır. Ancak kişi başına gelir düzeyindeki artışlar, tek başına ekonomik kalkınmayı tam anlamıyla ifade edememektedir. Dolayısıyla, refah seviyesini geniş anlamda tanımlayarak (kişi başına düşen reel gelirin önemli ölçüde artması, adaletli gelir dağılımı, beslenme ve sağlık koşullarının artması, eğitim-öğretim olanaklarının artması, vs.); toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki değişmeyi bu parametrelerdeki değişmeyi de göz önüne alarak değerlendirmek gerekmektedir.

Ekonomik kalkınmanın başarılabilmesi; kalkınma hedeflerinin iyi belirlenerek sağlam kaynaklara dayandırılmasına ve bu kaynakların harekete geçirilmesine bağlıdır.

Ülkemizin kalkınmasında tarımsal etkinliklerin yanında, sanayileşme yolunda gerçekleştirilen girişimler ve mevcut kaynakların rasyonel ve verimli olarak kullanılmaları kritik bir önem taşımaktadır. Sanayileşme sürecinde mevcut sanayi yapısının geliştirilmesinin yanı sıra, geleceğe yönelik yeni sanayilerin kurulması yolunda gerekli araştırma ve değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir.

Bu bağlamda; kurulacak sanayi tesisleri için bölge, ülke ve uluslararası pazarlar bazında arz-talep analizi yapılması, sanayi dalları arasındaki dikey ve yatay entegrasyon koşullarının incelenmesi ve bu amaçla kurulacak olan sanayinin ileriye ve geriye doğru bağlantılarının araştırılması, hammadde kaynaklarına ve pazara yakınlık gibi faktörlerin göz önüne alınarak doğru kuruluş yerinin seçilmesi, optimum ölçek büyüklüğü ve uygun teknolojinin belirlenmesi ve yörenin işgücü potansiyelinin ve istihdam koşullarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Ayrıca geleceğe yönelik sanayilerin kurulabilmesi için yüksek teknolojilerin (elektronik, bio-genetik teknolojisi vb.) kullanıldığı sanayi dallarının incelenmesi, talepteki değişmelere çok kısa bir zamanla uyum gösterebilen "**esnek üretim sistemleri**"nin (post-fordist üretim sistemleri) değerlendirilmesi ve uluslararası pazarlarda rekabet gücüne sahip sanayi kollarının saptanması gerekmektedir.

Bu araştırma ekonomik ve sosyal yapısı büyük ölçüde doğal kaynak potansiyeline bağlı olan Ardahan ilinde gelecekteki tarımsal ve sınai üretim deseninin yeni alternatiflerle çeşitlendirilmesi konusunda beliren gereklilikten hareketle; çeşitli bulguları saptamak, kullanılmayan potansiyelleri ortaya çıkarmak ve bunların ışığında yapılacak değerlendirmelerle uygun yatırım konularının saptanmasına yöneliktir.

Ardahan ili genelinde yapılan incelemeler sonucu öngörülen yatırım konuları, bir n değerlendirme niteliğinde olup, yatırımlara ve/veya yeni üretim alanlarına yönelme kararı verildiği takdirde, konu ile ilgili daha detaylı araştırmalarla, yapılabilirlik etüdü ve projelerinin hazırlanması gerekmektedir.

1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER)

	Türkiye	D. Anadolu Bölgesi	Ardahan
Yüzölçümü (km ²)	774.815	145.360	4.842
Nüfusu (2000)	67.803.927	6.137.414	133.756
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı (2000) (%)	18,28	13,90	-20,22
Nüfus Yoğunluğu (2000) (kişi/km ²)	88	42	28
Şehirleşme Oranı (2000) (%)	64,90	53,05	29,70
Toplam Doğurganlık Hızı (2000)	2,53	3,92	2,95
Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (2000)	4,50	6,27	5,70
Okur -Yazarlık Oranı (2000) (%)	87,3	77,71	84,6
Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı (2000) (%)	8,01	6,18	4,34
Tarım İşkolunda Çalış. Top. İstihdama Oranı (2000) (%)	48,4	66,4	77,8
Sanayide Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000) (%)	13,4	3,2	1,1
Onbin Kişiye Düşen Yatak Sayısı (2002)	23,3	18,0	11,6
Teşvik Belgelerin Top. Yat. Tut. (1993-2004) (Trilyon TL)	104.634	2.609	14
KOBİ Teşvik Belge. Sabit Yat. Tut.(1997-2004) (Milyar TL)	447.005	43.077	429
Sanayi Üretim Değer. Türkiye İçindeki Yeri (2001 cari) (%)	100,0	2,11	0,01
Tarımsal Üretim Değer. Türkiye İçindeki Yeri (2001 cari) (%)	100,0	8,47	0,29
Gayri Safi Yurtiçi Has. Türkiye İçindeki Yeri (2001 cari) (%)	100,0	4,25	0,08
Gayri Safi Yurtiçi Has. Türkiye Sıralaması (2001 cari) (%)	-	-	80
Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2001) (\$)	2.146	1.010	842
Kişi Başına GSYİH'nın Türkiye Sıralaması (2001 cari)	-	-	75
Banka Sayısı (2003)	50	17	5
Banka Şube Sayısı (2003)	5.921	242	10
Kişi Başına Banka Mevduatı (2003) (\$)	1.523	281	323
Banka Mevduatının Türkiye İçindeki Yeri (2003) (%)	100,0	1,63	0,04
Kişi Başına Banka Kredileri (2003) (\$)	673	74	57
Banka Kredilerinin Türkiye İçindeki Yeri (2003) (%)	100,0	1,13	0,02
Kredi/Mevduat Oranı (2003) (%)	44	26	17
Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003)	-	-	74
Gelişmişlik Endeksine Göre Kademeli İl Grubu (2003)	-	-	5
İnsani Gelişmişlik Endeksine göre Türkiye Sıralaması	-	-	64
Kişi Başına Elektrik Tüketimi (2003) (KWh)	1.581	-	364

2. COĞRAFİ KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ

2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı

Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey doğusunda ve Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan bir sınır ilimizdir. İl, 41° 36' 13" kuzey, 40° 45' 24" güney enlemleri ve 42° 25' 43" batı, 43° 29' 17" doğu boylamları arasında olup, 4.842 km² 'lik bir alanla ülke topraklarının %0,61'ini kaplar. İl merkezinin denizden yüksekliği 1.829 m'dir.

İl kuzey ve doğudan Gürcistan ve Ermenistan Devleti, güneyden Kars, güneybatıdan Erzurum ve batıdan da Artvin illeri ile çevrilidir. İlde Posof - Türközü ve Aktaş Sınır Kapısı ile Gürcistan Devleti üzerinden Kafkasya ve Orta Asya'ya açılmaktadır.

Ardahan genel olarak dağlık bir yayla görünümündedir. İl topraklarının görünümü çoğunlukla sıra dağlarla bölünmüş, bunların arasında yüksek düzlükler, ova ve vadiler şeklindedir. İl toprakları ülkenin genel topografik yapısında görülen, batıdan doğuya doğru gittikçe yükselme ve sarplaşmanın en son noktasındadır. Ardahan ilinin kuzey kesiminde *Yalnızçam Dağları*(2715 m), güney batı kesiminde ise *Allahuekber Dağlarının* (2919 m) uzantıları bulunmaktadır. Kuzey doğusunda *Keldağı* (3033 m), doğusunda *Akbaba Dağı* (3026 m) ve ilin en yüksek noktasını oluşturan *Kısır Dağının* doruğu (3197 m) ise güney kesiminde bulunmaktadır.

Bunun haricinde belli başlı yerler; Ardahan Gölü arasında Kayak Merkezinin üzerinde bulunduğu *Uğurlu Dağı* (2806 m), Posof-İlgar *Dağı* (2918 m), Hanak Serinkuyu ve Çavdarlı Yaylalarının üzerinde bulunduğu *Cin Dağı* (2957 m), Posof-Arsiyan *Dağı* (3160 m), Alagöz-Yaylacık Köyleri arasında *Ziyaret Tepesi* (2494m.), Büyük Sütluçe ve Hoçuvan arasında *Kartal Tepesi* (2521 m), Ardahan-A.Lıkan-Baştoklu Yaylalarının üzerinde bulunduğu *Persokıran Tepesi* (2641 m) dikkat çekenler arasındadır.

Ardahan ilinde çok önemli vadiler olmayıp ancak merkez ilçe sınırları içerisinde Kartalpınar-Balıkçılar-Altaş arasında ve Çıldır ilçesine bağlı Doğanlı-Kotanlı-Kaşlıkaya-Kuzukaya köyleri arasında, Kura Nehrinin geçtiği yerlerde oluşan *Kura Vadisi* bulunmaktadır.

Çıldır'dan gelip Kura nehri ile birleşen Karaçay'ın Yıldırımtepe civarında oluşturduğu *Karaçay Vadisi* (Şeytan Kalesi bu vadi içerisinde bulunmaktadır) ve yine Kurtkale grubu civarında vadi ve kanyon oluşumları görülmektedir. Bu vadiler çoğunlukla doğal orman ve çalılıklar ile örtülüdür. Kurtkale civarındaki vadilerde değişik meyve ağaçları da bulunmaktadır.

Ardahan merkez ilçenin de üzerinde kurulduğu *Ardahan Ovası* 180 km²'lik alan ile İlin en büyük ovasıdır. Ovanın ortasında Kura (Kür) Nehri geçmektedir. Diğer önemli ova ise Göle ilçe merkezinin üzerinde kurulu bulunduğu 150 km²'lik *Göle Ovası*'dır. Göle ovasının yüksekliği ortalama 2000 m civarındadır. Ayrıca nispeten daha küçük alanlardan oluşan *Hanak Ovası* (20 km²) ve *Hoçuvan Ovası* (14 km²) da bu grupta adlandırılabilir. Mevcut ovalar büyük oranda çayırarla kaplı olup, bunların bir kısmında tahıl, yem bitkileri ve önemli oranda da çayır otu üretimi yapılmaktadır. İlkbahar ve sonbaharda ise hayvan otlatma alanı olarak kullanılmaktadır.

Ardahan ilindeki mevcut dağların tamamının daha çok güney yamaçları ve etekleri 3 aylık yaz mevsiminde yayla olarak kullanılmaktadır. Ortalama 2000-2800 m yükseklikte olan bu yaylalar, sahip olduğu zengin otlaklar hayvancılık için elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Farklı olarak Artvin-Ardanuç sınırında Yalnızçam Dağları üzerinde bulunan Bülbülhan ve Botanik Yaylası; Erzurum, Artvin ve Ardahan'ın katılımı ile panayır ve pazar amaçlı kullanılmaktadır.

Kura (Kür) Nehri; toplam uzunluğu 1523 km olup, Ardahan ili sınırlarındaki uzunluğu 189 km'dir. Nehrin debisi 28,75 m³/sn'dir. Kura Nehri Ardahan topraklarında kaynaklanmakta olup, önemli yan kolları Göle de Kayınlık Deresi, Karasu ırmağı ve Türkmen Deresi'nin oluşturduğu Kürçayı ırmağı, Hanak da Çot Suyu, Çaykelik Suyu, Hanak Suyu ve Alabalık deresi, Kısır Dağından kaynaklanan Ağıl Deresi-Hoçuvan Karaçayır Suyu-Ölçek Suyu, Çıldır'dan Başköy Deresi ve Karaçay ırmağıdır. Ayrıca birkaç dereden oluşan Posof Çayı, Posof İlçesinden Gürcistan'a geçtikten sonra yine Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizine ulaşmaktadır.

Çıldır Gölü; Doğu Anadolu'nun ikinci büyük gölü olup, Çıldır ilçe merkezine 2 km uzaklıkta bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1.959 m yükseklikte olup, 124 km² yüzölçümüne sahiptir. Volkanik bir göl olup, en derin noktası 30 metredir. Göl; Gülyüzü, Gölebakan ve Doğruyol köylerinden geçen derelerden beslenip kendisinden

ayrılan Çara deresi ile Arpaçay'a akar. Çıldır Gölü tatlı su gölü olup, burada doğal göl balıkçılığı yapılmaktadır. Ayrıca mevcut 4 adasında bir çok kuş türü barınmaktadır. Göl kış aylarında tamamen buzla kaplanmaktadır. Aynı zamanda turistik beldedir.

Aktaş Gölü; Çıldır ilçesi ve Gürcistan arasında ilin ikinci büyük gölü olup, Hazepin Gölü olarak da bilinmektedir. Aktaş Gölü'nün 14 km²'lik kısmı Ardahan sınırları içerisinde, kalan 13 km²'lik kısmı da Gürcistan'da olmak üzere toplam 27 km²'lik alana sahiptir. 1798 m yüksekliğinde, bilinen en derin noktası 10 m, suyu acı ve sodalı olduğundan canlı barınamamaktadır. Ancak son yıllarda gölde bir çok balık türünün tespiti ile yapısında önemli değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır.

Posof ilçesinde bazılarının 0.5 km²'lik alana kadar ulaştığı bir çok göl bulunmaktadır. Bunlar; Ayı Gölü (0,5 km²), Karagöl Gölü (Vakla-10 da), Balık Gölü (4 da), Kanlı Göl (8 da), Ayaz Göl (10 da), Sagre'nin Gölleri (Sülüklü, Kamışlık-7 da), Davar Gölü (3 da) ve Arile (Balık-8 da) Gölü gibi doğal göller bulunmaktadır. Bu göllerde yapılan balıklandırma çalışmaları sonucu, yoğun miktarda alabalık, sazan balığı bulunmaktadır.

2.2. İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü

Ardahan Doğu Anadolu bölgesinin en soğuk illeri arasındadır. Genelde karasal iklim hakim olup, kışları uzun, soğuk ve kar yağışlı, yazları ise kısa ve serindir. Kış ve yaz mevsimleri arasında sıcaklık farkı büyük olduğu gibi gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı da büyüktür. Yazın 35,0 °C'ye kadar çıkan sıcaklıkların, kışın -36,3 °C'ye kadar düştüğü görülür.

Ardahan'da yağışlar; kışın kar, yılın diğer mevsimlerinde yağmur olmak üzere her mevsimde görülmekle birlikte en fazla yağış Nisan, Mayıs ve Haziran aylarına rastlar. Yıllık 533,4 mm. yağış ortalaması görülmektedir. Kış mevsimi genellikle Ekim ayı sonlarında başlayıp, Nisan ayı sonlarına kadar sürmekte olup, ortalama kar örtülü gün sayısı 127,8 gündür.

İl de 15 yıllık ortalamalara göre aylık olarak sıcaklık, en yüksek ve en düşük sıcaklık, yağış miktarı, karla örtülü gün sayısı ve açık gün sayısı değerleri Tablo 1'de verilmektedir.

TABLO 1: ARDAHAN İLİ ORTALAMA İKLİM DEĞERLERİ

AYLAR	Ortalama Sıcaklık C°	En Yüksek Sıcaklık C°	En Düşük Sıcaklık C°	Ortalama Yağış Miktarı Mm	Ortalama Kar Örtülü Gün Sayısı	Ortalama Açık Gün Sayısı (*) (0,0 – 1,9)
OCAK	-10,9	-4,7	-16,4	17,8	30,3	5,5
ŞUBAT	-10,6	-3,8	-16,9	22,3	28,3	6,5
MART	-4,3	2,0	-10,2	31,2	25,6	7,2
NİSAN	4,4	10,7	-1,5	54,0	6,2	5,9
MAYIS	9,3	16,0	2,7	77,2	0,4	4,3
HAZİRAN	12,8	20,1	5,7	93,1	-	6,1
TEMMUZ	16,4	24,2	8,7	62,3	-	8,1
AĞUSTOS	16,3	24,8	8,5	46,8	-	9,8
EYLÜL	12,0	20,8	3,7	28,7	-	12,5
EKİM	6,5	14,4	-0,4	37,3	1,0	10,3
KASIM	-0,7	6,2	-6,2	32,1	10,7	8,4
ARALIK	-7,2	-1,3	-12,4	30,6	25,3	4,9
YILLIK	3,7	10,8	-2,9	533,4	127,8	89,5

Kaynak:Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü.

(*)Bulutluluk oranı; 0-10 olarak derecelendirilmiştir.

İlde 15 Yıllık ortalama sıcaklık 3,7°C ve ortalama bağıl nem oranı %71 olarak gerçekleşmiştir. 2,0 ile 8,0 arası oranında bulutluluk, yıllık ortalama 224,5 gün ve kapalı gün sayısının 51 olarak gerçekleşmesi; İl'de iklimin genel olarak serin geçmesinin en önemli nedenleri arasında dikkat çekmektedir. İlkbahar geç donları (-4°C) 15 Haziran'a kadar sürmekte ve sonbahar erken donları da 5 Eylül'de görülmeye başlamaktadır.

Etrafı dağlarla çevrili olan ve ortalama 900 m yükseklikte bulunan Posof ilçesi ise, farklı bir iklime sahip olup mikro klima tipi iklim hakimdir. Kışları yumuşak ve yağışlı, yazları ise sıcak geçmektedir.

İl genelinde Kısır dağının çevresi hariç diğer dağların hemen hemen çoğunun kuzey yamaçları olmak üzere Saf Sarıçam ormanları ile kaplıdır. Farklı olarak Posof çevresinde Ladin, diğer yapraklı türlerden Titrek Kavak, Söğüt, Huş, Meşe, Gürgen, Kızılağaç mevcuttur. Ayrıca yine Posof alt bölgesinde Yaban Eriği, Ahlat, Üvez, Karaçalı, Laden, Böğürtlen, Kuşburnu, Yaban Gülü, Yaban Fındığı ve otsu türler olarak da; Üçgül, Karanfil, Ayı Üzümlü, Çan Çiçeği, Kuzu Kulağı, Salkım Otu, Sarmaşık Otu, Geven, Çilek, Düğün Çiçeği, Aslan Pençesi, Kekik, Gelincik, vs. bulunmaktadır. Dağların en yüksek kesimleri dahil hiçbiri aşınmamış olup bitki örtüsünün büyük çoğunluğunu doğal çayır ve meralar oluşturmaktadır.

3. ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU

3.1. Ulaşım

Ardahan, coğrafi konum itibarıyla ana ulaşım yollarına uzak bir ilimizdir. Ulaşım yönünden sadece karayolu imkanları ile diğer illere bağlı olup, ulaşımında coğrafi konumunun ve belirli merkezlere olan uzaklığının sıkıntısını yaşamaktadır.

Ardahan, karayolu ile komşuları Kars, Artvin, Erzurum ve diğer illere bağlıdır. Karayolu bağlantıları, gerek ilçelere olan bağlantılar olsun gerekse komşu illere olan bağlantılar olsun asfalt fakat oldukça düşük kalitedeki yollarla sağlanmaktadır. İl içindeki ilçe merkezleri ve diğer merkezler arasındaki yollar ise stabilize ve kalitesi yeterli değildir.

Ardahan'ın, kuzeyinde yer alan Artvin, güneyinde yer alan Kars ve güney batısında yer alan Erzurum ile olan karayolu bağlantıları, bölgenin coğrafi özelliği sebebiyle vadilerden ve dağ sırtlarından geçmesi sebebiyle oldukça virajlı ve inişli ve çıkışlıdır.

İl merkezine en yakın havayolu ve demiryolu bağlantısı 92 km mesafede Kars ilinde ve en yakın denizyolu bağlantısı ise 175 km'lik mesafede olan Artvin-Hopa üzerinden sağlanmaktadır. İlin Gürcistan'a açılan Türkgözü ve Aktaş Gümrük kapıları bulunmaktadır.

Ardahan ilinde (2004 yılı itibarıyla), 399 km devlet ve il yolu bulunmakta olup, bunların 361 km'si sathi kaplama, 8 km stabilize ve 30 km'si toprak yoldur. *İlde köy yollarının* uzunluğu 1.081 km'dir. Köy yollarının 62 km'si asfalt kaplama, 868 km'si stabilize kaplama, 151 km'si tesviye yoldur. Ardahan il merkezinin ilçelerine, komşu illere ve önemli merkezlere olan uzaklığı Tablo 2'de verilmektedir.

TABLO 2: İL MERKEZİNİN İLÇELERE VE ÖNEMLİ MERKEZLERE UZAKLIĞI

ÖNEMLİ MERKEZLER	UZAKLIK (Km)	İLÇE ADI	UZAKLIK (Km)
ANKARA	1.105	ÇILDIR	45
İSTANBUL	1.423	DAMAL	45
İZMİR	1.685	GÖLE	44
ARTVİN	235	HANAK	30
KARS	92	POSOF	81
ERZURUM	245	TÜRKÖZÜ SINIR KAPISI	90
TRABZON	340	AKTAŞ SINIR KAPISI	65

Kaynak: İl Planlama Müdürlüğü

3.2. Enerji

Ardahan ili elektrik enerjisi ihtiyacını ulusal enerji ağından temin etmektedir. İlde, merkez ilçe, 5 ilçe, 3 Belde ve bunlara bağlı köylerle birlikte toplam 243 yerleşim yeri mevcut olup, bu yerleşim yerlerin tamamında elektrik bulunmaktadır. İl elektrik tüketiminin ve abone sayısının sektörlere göre dağılımı Tablo 3'de verilmektedir.

TABLO 3: ARDAHAN İLİ NET ELEKTRİK TÜKETİMİNİN ABONE GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

Abone Cinsi	2001		2002		2003	
	Tüketim (MWh)	Abone Sayısı	Tüketim (MWh)	Abone Sayısı	Tüketim (MWh)	Abone Sayısı
Meskenler	22.212	31.718	20.574	32.398	21.866	32.114
Ticarethaneler	3.069	2.794	3.384	2.930	4.164	3.006
Resmi Daireler	8.547	777	10.822	749	8.598	750
Sanayi İşletmeleri	906	154	500	111	540	102
Tarımsal Sulama	-	-	-	-	-	-
Aydınlatma	5.705	-	6.451	-	5.471	-
Diğer	1.506	292	1.481	361	5.480	1.145
ARDAHAN (TOPLAM)	41.944	35.735	43.213	36.549	46.119	37.117
D.ANADOLU BÖLGESİ	3.398.955	1.425.604	3.215.523	1.458.047	3.418.205	-
TÜRKİYE	97.070.041	24.806.280	102.947.861	25.682.230	111.766.067	26.620.945
Ardahan/D.Ana. B.(%)	1,23	2,51	1,34	2,51	1,35	-
Ardahan/Türkiye (%)	0,04	0,14	0,04	0,14	0,04	0,14
Ardahan kWh/kişi	318	-	335	-	364	-
Türkiye kWh/kişi	1.415	-	1.479	-	1.581	-

Kaynak: TEDAŞ İstatistikleri, 2001, 2002, 2003

İl elektrik tüketimi 2001 yılında 41.944 MWh iken, 2003 yılında %10 gibi bir artış göstererek 46.119 MWh olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem itibariyle sektörlere göre değişim; meskenlerde %1,6, aydınlatmada %4,1 ve sanayi işletmelerinde %40,4 azalışın ve ticarethanelerde %35,7, resmi dairelerde %0,6, ve diğer grubunda ise 3,5 katından fazla artışın olduğu dikkati çekmektedir. İl abone sayısı ise 2001 yılında 35.735 kişi iken, 2003 yılında %3,9 gibi bir artış göstererek abone sayısı 37.117 kişi olmuştur.

2003 yılı itibariyle il elektrik tüketiminin %1,2'si gibi çok küçük bir kısmı sanayi işletmelerinde, %47,4'ü meskenlerde, %18,6'sı resmi dairelerde, %9,0'ı ticarethanelerde ve %11,9'u ise aydınlatmada gerçekleşmiştir.

Ardahan ili elektrik tüketiminin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri incelendiğinde ise, 2003 yılı itibariyle, il toplam elektrik tüketimi Türkiye elektrik tüketiminin %0,04'ünü, Doğu Anadolu Bölgesi elektrik tüketiminin ise %1,35 gibi çok küçük bir kısmını oluşturduğu görülmektedir. 2003 yılı itibariyle ilde kişi başına düşen

net elektrik tüketimi 364 kWh olurken, bu değer Türkiye genelinde ise 1.581 kWh olarak gerçekleşmiştir.

2003 yılı itibariyle Ardahan ili abone sayısının sektörel dağılımı incelendiğinde ise, toplam abone sayısının %86,5'ini meskenler, %8,1'ini ticarethaneler ve %5,4 gibi bir kısmını da diğer abone gruplarının oluşturduğu görülmektedir.

4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

4.1. Nüfus

2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Ardahan ilinin toplam nüfusu 133.756 olup, yıllık nüfus artış hızı binde -20,22'dir. Ardahan ili nüfus büyüklüğü açısından Türkiye geneli itibariyle (81 il içerisinde) 78. sırada yer alıp, ülke nüfusunun %0,2'sini oluşturmaktadır. Nüfus sayım yıllarına göre ülke, bölge ve il nüfusundaki gelişmeler, ülke içindeki payları ve yıllık nüfus artış hızları Tablo 4'de verilmektedir.

TABLO 4: SAYIM YILLARINA GÖRE ÜLKE, BÖLGE VE ARDAHAN NÜFUSU İLE YILLIK NÜFUS ARTIŞ HIZLARI

Yıllar	Türkiye (1)		Doğu Anadolu Bölgesi (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	Nüfus	Yıllık Artış Hızı (%)	Nüfus	Yıllık Artış Hızı (%)	Nüfus	Yıllık Artış Hızı (%)	(3)/(1)	(3)/(2)
1990	56.473.035	21,71	5.348.512	-	163.731	-	0,29	3,06
2000	67.803.927	18,28	6.137.414	13,9	133.756	- 20,22	0,20	2,18

Kaynak: DİE

Ardahan ili, 27/05/1992 tarih ve 3806 sayılı kanunla Kars ilinden ayrılarak il olmuştur. İlde 6 ilçe ve 242 köy bulunmakta olup, köylerin 179'unun nüfusu 500 kişinin altında yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi, sayım yıllarına göre, ilin ülke ve bölge içindeki nüfus payının düştüğü dikkati çekmektedir. İl göç veren iller arasında ön sıralarda yer almaktadır.

2000 yılı itibariyle, ilde toplam 24.778 hane halkı bulunmakta ve bu hane halkının %26'sı şehirlerde yaşamaktadır. İl genelinde ortalama hane halkı büyüklüğü 5.7 kişidir. Posof ilçe merkezi 4.5'lik ortalama hane halkı büyüklüğü ile en düşük, Hanak ilçe merkezi 6.3'lük ortalama hane halkı büyüklüğü ile en yüksek değere sahiptir. İl genelinde hane halkının %85'i kendi evinde oturmakta olup, bu oran il merkezinde %54, ilçe merkezinde %60 iken, köylerde bu oran %94'e yükselmektedir.

2000 Genel Nüfus Sayımına göre Ardahan nüfusunun yaklaşık %29,7'si il ve ilçe merkezlerinde (şehirlerde), %70,3'ü de bucak ve köylerde yaşamaktadır. İl nüfusunun yerleşim merkezlerine göre dağılımı, yıllık nüfus artış hızı ve km²'ye düşen kişi miktarı (nüfus yoğunluğu) ise Tablo 5'de verilmektedir.

TABLO 5: ARDAHAN NÜFUSUNUN YERLEŞİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI VE NÜFUS YOĞUNLUĞU (2000)

İLÇE ADI	ŞEHİR NÜFUSU	KÖY NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS	YILLIK NÜFUS ARTIŞ HIZI (%0)	YÜZÖLÇÜMÜ Km ²	NÜFUS YOĞUNLUĞU (Kişi/Km ²)
Merkez	17.274	27.520	44.794	-16,01	1.191	38
Çıldır	2.415	12.454	14.869	-22,27	752	20
Damal	2.571	6.106	8.677	-16,19	329	26
Göle	10.478	27.336	37.814	-15,79	1.400	27
Hanak	4.432	10.441	14.873	-26,72	547	27
Posof	2.555	10.174	12.729	-38,24	623	20
TOPLAM İL	39.725	94.031	133.756	-20,22	4.842	28

Kaynak : DİE, "2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 2002

Tablodan da görülebileceği gibi, Ardahan il nüfusunun 39.725'i (%29,7) şehirlerde, 94.031'i de (%70,3) köylerde yaşamaktadır. Nüfus itibariyle en kalabalık ilçenin Merkez ilçe (44.794 kişi) olduğu ve bu ilçeyi Göle ilçesinin izlediği görülmektedir. En az nüfusa sahip ilçe ise Damal ilçesidir.

İlin nüfus yoğunluğu 28 kişi olup, Merkez ilçenin (38 kişi) en yoğun olduğu ve bu ilçeyi ise Göle (27), Hanak (27) ve Damal (26) ilçeleri izlemektedir.

İlin nüfus yaş yapısı ise, 00-14 yaş grubunda 42.379 kişi (%31,7), 15-59 yaş grubunda 77.239 kişi (%57,7), 60+ yaş grubunda ise 14.138 kişi (%10,6) bulunmaktadır.

Türkiye, Bölge ve Ardahan il nüfusunun yerleşim yerlerine göre dağılımı Tablo 6'da verilmektedir.

TABLO 6: ÜLKE, BÖLGE VE ARDAHAN'IN ŞEHİR-KÖY NÜFUSLARI VE ORANLARI

YILLAR	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖL.		ARDAHAN	
	Şehir	Köy	Şehir	Köy	Şehir	Köy
1990	33.656.275	22.816.760	2.285.798	3.062.714	34.038	129.693
%	59,60	40,40	42,74	57,26	20,79	79,21
2000	44.006.274	23.797.653	3.255.896	2.881.518	39.725	94.031
%	64,90	35,10	53,05	46,95	29,70	70,30

Kaynak: DİE, "1990 ve 2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Ardahan ilinde 1990 yılı şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payının %20,8, köy nüfusunun ise %79,2 olduğu görülmektedir. Aynı yıl Türkiye nüfusunun %59'6'sı ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin %42,7'si kentsel nüfus içinde yaşamaktadır. 2000 yılı Genel Nüfus Sayımına göre, il şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payının %29,7 ile Doğu Anadolu Bölgesi (%53,1) ve Türkiye'nin (%65,0) şehirleşme oranı ortalamasının çok gerisinde olduğu görülmektedir.

4.2. İstihdam

2000 Genel Nüfus sayımı sonuçlarına göre Ardahan ilindeki 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus (100.889) içindeki işgücü 73.223 kişidir. İşgücüne katılma oranı %73 olup, cinsiyete göre önemli farklılıklar görülmektedir. İşgücüne katılma oranı erkek nüfus için %78, kadın nüfus için %67'dir.

İktisaden faal nüfusun (69.582) iş kollarına göre dağılımı incelendiğinde ise; faal nüfusun tarımdaki payının %77,8, toplum hizmetleri iş kolundaki payının %15,7, ticaret iş kolundaki payının %2,5 ve imalat sanayi iş kolundaki payın ise %0,9 olduğu görülmektedir. İstihdam edilen nüfusun, işgücü nüfusu içindeki oranı erkek nüfus için %94, kadın nüfus için %97'dir. Aynı dönem itibariyle ilde işsizlik oranı %5'dir. Bu oran işgücündeki her 100 kişiden yaklaşık 5'inin işsiz olduğunu göstermektedir.

Ardahan ili iktisaden faal nüfusun, iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımı, Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 7'de verilmiştir.

TABLO 7: ARDAHAN İLİ İKTİSADİ FAAL NÜFUSUNUN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2000)

Faaliyet Kolları	Türkiye		D. Anadolu Böl.		Ardahan	
	İstihdam	(%)	İstihdam	(%)	İstihdam	(%)
Ziraat, Avcılık, Ormancılık ve Balık.	12.576.827	48,4	1.467.898	66,4	54.125	77,8
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	96.035	0,4	4.144	0,2	13	0,0
İmalat Sanayii	3.276.173	12,6	60.381	2,7	618	0,9
Elektrik, Gaz ve Su	98.152	0,4	7.530	0,3	109	0,2
İnşaat	1.196.246	4,6	69.795	3,2	846	1,2
Ticaret, Lokanta ve Oteller	2.512.777	9,7	98.164	4,4	1.725	2,5
Ulaştırma, Hableşme ve Depolama	853.255	3,3	43.248	2,0	751	1,1
Mali Hizm., Sig., Aracı ve Yrdcı. Hiz.	808.126	3,1	23.164	1,0	445	0,6
Toplum Hizm., Sos. ve Kişisel Hizm.	4.545.535	17,5	432.226	19,6	10.905	15,7
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	34.015	0,1	3.805	0,2	45	0,1
T O P L A M	25.997.141	100,0	2.210.255	100,0	69.582	100,0

Kaynak: DIE, "2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Tablodan da görüleceği gibi il aktif nüfusunun büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalışmaktadır. Faaliyet kollarına göre Ardahan il aktif nüfusu oranları Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi oranları ile karşılaştırıldığında, tarım sektöründe çalışanların oranının Türkiye oranının 29.4, Bölge oranının 11.4 puan üstünde olduğu görülmektedir. Sanayi sektöründe çalışanların oranına baktığımızda ise, Türkiye ve Bölge oranlarının Ardahan ili sanayi sektöründe çalışan oranlarının çok üzerinde olduğu görülmektedir. İktisaden faal nüfusun ildeki yerleşim yerlerine göre dağılımı ise Tablo 8’de verilmiştir.

TABLO 8: İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE İSTİHDAM EDİLEN NÜFUSUN YERLEŞİM YERLERİNE GÖRE DAĞILIMI (2000)

İLÇELER	ÇİLDIR	DAMAL	GÖLE	HANAK	POŞOF	İLÇE MERKEZİ TOPLAMI	İL MERKEZİ TOPLAMI	BUÇAK VE KÖYLERİN TOPLAMI	TOPLAM İL GENELİ	%
İKTİSADİ FAALİYET KOLLARI										
Ziraat, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	31	370	164	340	60	965	268	52.892	54.125	77,8
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	2	-	1	-	0	3	5	5	13	0,0
İmalat Sanayii	11	30	78	27	21	167	151	300	618	0,9
Elektrik, Gaz ve Su	6	2	6	5	5	24	59	26	109	0,2
İnşaat	26	6	50	21	10	113	390	343	846	1,2
Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta Ve Oteller	57	51	287	92	92	579	641	505	1725	2,5
Ulaştırma, Haberleşme Ve Depolama	32	15	77	22	69	215	224	312	751	1,1
Mali Hizmet., Sigorta, Aracı Ve Yard. Hiz.	19	4	70	28	32	153	171	121	445	0,6
Toplum Hiz., Sosyal ve Kişisel Hiz.	563	923	2.493	265	518	4.762	3.738	2.405	10.905	15,7
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	1	1	4	-	-	6	13	26	45	0,1
T O P L A M	748	1.402	3.230	800	807	6.987	5.660	56.935	69.582	100,0
%	1,1	2,0	4,6	1,1	1,2	10,1	8,1	81,8	100,0	

Kaynak: DIE Ardahan 2000 Genel Nüfus Sayımı " Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri"

Tablodan da görüldüğü gibi, *bucak ve köylerdeki faal nüfusun* %92,9'u tarım, %4,4'si toplum hizmetleri, %0,9'u ticaret ve %0,5'i imalat sektöründe iken, *il ve ilçe merkezlerindeki faal nüfusun* %9,7'si tarım, %67,2'si toplum hizmetleri, %2,5'i sanayi ve %9,6'sı ticaret sektöründe yer almaktadır.

İldeki aktif nüfusun yerleşim merkezlerine göre dağılımı incelendiğinde, faal nüfusun %81,8'inin (56.935) bucak ve köylerde, %18,2'sinin de (12.647) il ve ilçe merkezlerinde olduğu dikkati çekmektedir.

İstihdam edilen nüfusun %54'ü ücretsiz aile işçisi olarak, %25,9'u kendi hesabına, %19,4'ü ücretli ve %0,66'sı ise işveren olarak çalışmaktadır. Çalışanların işteki durumuna göre dağılımı cinsiyetler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Kadınların %90'ı ve erkeklerin %25'i ücretsiz aile işçisi olarak çalışırken, kendi hesabına çalışan erkeklerin oranı kadınların oranından çok daha yüksektir.

Tablo 9'da Ardahan İş Kurumu Müdürlüğü'ne yapılan başvurular ve işe yerleştirilenlerin sayısı Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

TABLO 9: İŞ VE İŞÇİ BULMA KURUMUNA YAPILAN BAŞVURULAR VE İŞE YERLEŞTİRİLENLER (2002)

	Türkiye	D. Anadolu Bölgesi	Ardahan
Yıl İçinde Yapılan Başvuru	324.760	13.905	121
- Erkek	263.575	12.255	104
- Kadın	61.185	1.650	17
Yıl İçinde Alınan Açık İş	139.275	8.341	42
- Erkek	126.383	7.724	39
- Kadın	12.892	617	3
Yıl İçinde İşverene Yapılan Takdim	191.920	5.489	53
- Erkek	168.058	4.909	50
- Kadın	23.862	580	3
Yıl İçinde İşe Yerleştirme	125.071	8.071	43
- Erkek	113.441	7.490	40
- Kadın	11.630	581	3
Devreden İşgücü	597.946	46.150	1.413
- Erkek	489.282	39.403	932
- Kadın	108.664	6.747	481
Devreden İşgücünden İşsizler	464.228	41.837	1.407
- Erkek	379.763	35.749	930
- Kadın	84.465	6.088	477

Kaynak : Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 2002

Ardahan ili İş Kurumu'nun verileri incelendiğinde, 2002 yılı itibariyle kuruma 121 kişinin başvuruda bulunduğu ve bunlardan arasından 43 kişinin kendilerine uygun bir işe yerleştirildiği görülmektedir. Ekim 2004 tarihi itibariyle ise 520 kişi başvuru yapmış olup, 58 kişi işe yerleştirilmiştir.

Aynı dönem itibariyle Türkiye genelinde 324.760 kişinin ve Bölgede ise 13.905 kişinin kuruma başvurduğu ve yıl içinde bunlardan Türkiye genelinde 125.071 kişinin ve Bölgede ise 8.071 kişinin işe yerleştirildiği görülmektedir.

4.3. Eğitim

2000 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre Ardahan ilinde 6 yaş ve üzeri nüfusun içinde okuma-yazma bilenlerin oranı %84,60'dır. Bu oran erkeklerde %92,41, kadınlarda ise %76,05'dir. Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli açısından incelendiğinde ise; 6 yaş ve üzeri nüfusun içinde okuma-yazma bilenlerin oranı Doğu Anadolu Bölgesi'nde %77,71 iken, Türkiye genelinde %87,30'dur.

2000 Genel Nüfus Sayımına göre, nüfusun okur-yazarlık ve bitirilen son öğretim kurumuna göre il, bölge ve ülke karşılaştırması Tablo 10'de verilmektedir.

TABLO 10: OKUMA - YAZMA BİLEN NÜFUSUN EĞİTİM DURUMLARINA GÖRE DAĞILIMI (2000)

	Türkiye		Doğu Anadolu Bölgesi		Ardahan	
	Nüfus	(%)	Nüfus	(%)	Nüfus	(%)
Okuma Yazma Bilmeyen Nüfus	7.589.657	12,68	1.156.053	22,27	18.178	15,37
Erkek	1.857.132	6,14	302.910	11,3	4.684	7,57
Kadın	5.732.525	19,36	853.143	34,08	13.494	23,92
Okuma Yazma Bilen Nüfus	52.259.381	87,30	4.033.671	77,71	100.056	84,60
Erkek	28.384.266	93,85	2.383.899	88,72	57.147	92,41
Kadın	23.875.115	80,62	1.649.772	65,90	42.909	76,05
- Bir Okul Bitirmeyen	12.886.331	24,66	1.328.320	32,93	29.765	29,75
- Bir Okul Bitiren	39.359.807	75,32	2.704.152	67,04	70.238	70,20
- İlkokul	22.166.827	56,32	1.468.061	54,29	44.762	63,73
- İlköğretim	1.719.479	4,37	138.884	5,14	3.051	4,34
- Ortaokul ve Dengi	4.308.030	10,95	331.735	12,27	7.028	10,01
- Lise ve Dengi	8.013.507	20,36	598.389	22,13	12.350	17,58
- Yükseköğretim	3.151.964	8,01	167.083	6,18	3.047	4,34
- Mezuniyeti Bilinmeyen	13.243	0,03	1.199	0,03	53	0,05
Okuma Yazma Durumu Bilinmeyen	10.205	0,02	786	0,02	31	0,03
Okuma-Yazma Çağındaki Nüfus	59.859.243	100,0	5.190.510	100,00	118.265	100,00
Erkek	30.245.445	50,53	2.687.006	51,77	61.843	52,29
Kadın	29.613.798	49,47	2.503.504	48,23	56.422	47,71

Kaynak: DIE, 2000 Genel Nüfus Sayım Sonuçları

Ardahan ilinde 2000 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre okuma-yazma bilen nüfus içerisindeki bir öğretim kurumundan mezun olanların oranı %70,2, bir öğretim kurumundan mezun olmadan okuma-yazma bilenlerin oranı %29,75'dir.

İlde bir öğretim kurumundan mezun olanların %63,73'ü ilkokul, %4,34'ü ilköğretim, %10,01'i ortaokul ve dengi meslek okulu, %17,58'i lise ve dengi okul mezunu ve %4,34'ü ise yüksekokul ve fakülte mezunları oluşturmaktadır.

Ardahan ilinde bir öğretim kurumundan mezun olanların okul türlerine göre dağılımı Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi açısından incelendiğinde; ilde ilkokul mezun olanların oranı Türkiye ve bölgeye göre yüksek, diğer okul grubundan mezun olanların oranı ise bölge ve Türkiye genelinin altında olduğu görülmektedir.

İlde, okuma yazma oranının ilçe merkezlerine göre incelendiğinde en yüksek oranın % 95 ile Posof ilçe merkezindedir. Posof ilçe merkezlerinde okuma yazma oranı erkek nüfus için %98, kadın nüfus için %91'dir. Bu ilçe merkezinden sonra Çıldır, Göle, Hanak ve Merkez ilçe merkezleri okuma yazma oranının en yüksek olduğu ilçe merkezleridir. Bu ilçe merkezlerinde okuma yazma oranı %90'nın üzerindedir. Ayrıca köylerde okuma yazma oranı erkek nüfus için %90, kadın nüfus için %73'dür.

Tablo 11'de ilin, eğitim kademelerine göre okul, öğrenci, öğretmen sayısı Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

TABLO 11: EĞİTİM KADEMELERİNE GÖRE OKUL, ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMEN SAYILARI (2003/2004 Öğretim Yılı)

	Türkiye	D. Anadolu Böl.	Ardahan
Okul Öncesi Eğitim			
- Okul Sayısı	13.692	994	34
- Öğrenci Sayısı	358.499	22.416	561
- Öğretmen Sayısı	19.122	933	9
- Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	18,7	24,0	62,3
İlköğretim			
- Okul Sayısı	36.116	6.091	216
- Öğrenci Sayısı	10.171.354	1.033.699	20.790
- Öğretmen Sayısı	384.004	37.242	868
- Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	26,5	27,8	23,9
Ortaöğretim			
- Okul Sayısı	6.208	489	17
- Öğrenci Sayısı	2.662.711	178.396	3.931
- Öğretmen Sayısı	155.750	9.991	179
- Öğretmen Başına Düşen Öğrenci	17,1	17,9	21,9

KAYNAK : Millî Eğitim Bakanlığı

Eğitim kademelerine göre ğretmen başına düşen ğrenci sayılarına baktığımızda; Ardahan ilinin ilköğretim eğitim kademesinde bölge ve ülke ortalamalarına göre daha avantajlı olduğu, okul öncesi ve orta ğretim kademelerinde bölge ve ülke geneline göre avantajlı olmadığı görülmektedir.

İldeki okullaşma oranlarına bakıldığında, eğitim kademelerinde Ardahan ili okullaşma oranlarının Türkiye okullaşma oranlarına göre, bütün eğitim (ilköğretim hariç) kademelerinin altında ve Doğu Anadolu Bölgesi okullaşma oranlarının ise (ortaöğretim hariç) zerinde olduğu görülmektedir. Ardahan ilindeki okullaşma oranlarının okul gruplarına ve cinsiyete göre dağılımı Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 12’de verilmiştir.

**TABLO 12: OKUL GRUPLARI VE CİNSİYETE GÖRE OKULLAşMA ORANLARI (%)
(2001/2002 ğretim Yılı)**

	Türkiye	D. Anadolu Bl.	Ardahan
Okul ncesi Eğitim			
- Kız	6,0	2,9	4,2
- Erkek	6,4	3,2	4,1
- Toplam	6,2	3,1	4,1
İlköğretim			
- Kız	93,2	76,1	99,2
- Erkek	102,6	95,8	103,7
- Toplam	98,0	86,4	101,5
Ortaöğretim			
- Kız	34,4	19,4	20,3
- Erkek	39,3	33,2	30,0
- Toplam	36,9	26,3	25,0
Mesleki ve Teknik Lise			
- Kız	15,4	5,5	6,9
- Erkek	25,4	13,1	14,4
- Toplam	20,5	9,3	10,5

KAYNAK : DİE

Not: Diğer kurumlara bağlı okulöncesi eğitim kurumlarında eğitim gören 32.674 ğrenci dahil değildir.

İlde, 1999-2000 ğretim döneminde eğitime başlamış olan Kars Kafkas niversitesine bağlı Ardahan Meslek Yüksek Okulu bulunmaktadır. Meslek Yüksek Okulunda halen 11 bölümde 383 ğrenci eğitim görmekte olup 1 doçent ve 8 ğretim görevlisi olmak üzere toplam 9 akademik personel görev yapmaktadır.

4.4. Sağlık

Ardahan ilinde 2003 yılı itibariyle Sağlık Bakanlığı'na bağlı Ardahan, Göle ve Posof ilçe merkezlerinde olmak üzere 3 tane yataklı tedavi kurumu faaliyet göstermektedir. Bu yataklı tedavi kurumlarına ait fiili yatak sayısı 140 olup, 14 uzman ve 10 pratisyen hekim tarafından sağlık hizmeti verilmektedir. İl genelinde ayrıca 25 adet sağlık ocağı, 99 adet sağlık evi, 1 adet halk sağlık laboratuvarı, 1 adet verem savaş dispenseri, 1 adet ana çocuk sağlığı merkezi ve 1 adet de Çıldır ilçesinde sağlık merkezi bulunmaktadır. Mevcut yataklı tedavi kurumlarının yıllar itibariyle yatak kapasitesi, hekim sayısı, yapmış oldukları hizmetler ve yatak işgal oranları Tablo 13'de verilmiştir.

TABLO 13: ARDAHAN İLİ YATAKLI TEDAVİ KURUMLARININ ÇALIŞMALARI

	2000	2001	2002	2003
Yatak Sayısı	345	347	335	295
-Kadro	165	165	155	155
-Fiili	180	182	180	140
Hekim Sayısı	20	18	26	24
-Uzman Hekim	7	8	11	14
-Pratisyen Hekim	13	10	15	10
Poliklinik Muayene Sayısı	100.866	156.755	111.173	111.547
Yatan Hasta Sayısı	5.335	5.331	-	5.015
Ameliyat Sayısı	719	833	778	931
- Büyük	279	375	261	344
- Orta	297	274	337	337
- Küçük	143	184	180	250
Doğum Sayısı	1.684	821	1.049	894
10.000 Nüfusa Düşen Yatak Sayısı	26,3	12,3	11,6	11,6
Yatak İşgal Oranı (%)	46,9	38,2	35,4	42,2

KAYNAK : T.C. Sağlık Bakanlığı

2003 yılı verilerine göre; Ardahan ilinde 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 11,6 ve yatak işgal oranı %42,2 iken Doğu Anadolu Bölgesi için 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 18,0 , Türkiye geneli için 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı 23,3'dür. İlde 10.000 nüfusa düşen yatak sayısı açısından gerek Bölge gerekse Türkiye geneline göre uygun imkanlara sahip değildir.

Karşılaştırma imkanı veren 2000 yılı verilerine göre, Ardahan ilinde hekim başına düşen nüfus 1.681 kişi ve diş hekimi başına düşen nüfus 29.572 kişi olmuştur. Tablo 14'de il, bölge ve Türkiye geneli itibariyle sağlık personel sayıları verilmektedir.

TABLO 14: ARDAHAN, BÖLGE VE TÜRKİYE BAZINDA ÇEŞİTLİ SAĞLIK GÖSTERGELERİ (2000)

	Türkiye	D. Anadolu Bölgesi	Ardahan
Sağlık Personeli Sayısı			
Hekim	86.143	4.626	80
Diş Hekimi	15.022	375	7
Eczacı	23.516	774	9
Sağlık Memuru	44.291	3.657	88
Hemşire	69.405	5.353	102
Ebe	41.510	3.575	102
Sağlık Personeli Başına Düşen Kişi Sayısı			
Hekim	788	1.329	1.672
Diş Hekimi	4.516	16.394	19.108
Eczacı	2.885	7.943	14.862
Sağlık Memuru	1.532	1.681	1.520
Hemşire	978	1.148	1.311
Ebe	1.634	1.720	1.311

Kaynak: DPT, İllere ve Bölgelere Göre Çeşitli Göstergeler, 2002

Not: Askeri sağlık personeli dahil değildir.

Tablodan da görüldüğü gibi, Ardahan ilinde sağlık memuru başına düşen kişi sayısı dışında gerek bölge ve gerekse Türkiye ortalama verilerine göre avantajlı olmadığı görülmektedir. İl'de diş hekimi ve eczacı başına düşen nüfus gerek Bölge gerekse Türkiye ortalamasının çok üstündedir. Sonuç olarak, çeşitli sağlık göstergeleri incelendiğinde sağlık hizmetlerinden yararlanma açısından Ardahan ilinin gerek Bölge gerekse Türkiye ortalamasının altında bir standarda sahip olduğu söylenebilir.

4.5. Tarımsal, Hayvansal Etkinlikler ve Ormancılık

4.5.1. Tarımsal Arazinin Kullanımı

İlin yüzölçümünü 484.200 ha olup, bunun 84.250,8 ha'ı tarım arazisi, 285.678 ha'ı çayır-mera arazisi, 31.957,2 ha'ı orman arazisi ve 82.314 ha'ı da diğer araziler olarak dağılım göstermektedir.

Ardahan ilinin başlıca vadileri; merkez ilçenin de üzerinde kurulduğu Ardahan Ovası 180 km² lik alan ile ilin en büyük ovasıdır. Diğer önemli ova ise Göle ilçe merkezinin üzerinde kurulu bulunduğu 150 km² lik Göle Ovası olup, ortalama yükseltisi 2000 m civarındadır. Ayrıca nispeten daha küçük alanlardan oluşan Hanak Ovası (20 km²) ve Hoçuvan Ovası (14 km²) da bu grupta adlandırılabilir. Mevcut ovalar büyük oranda çayırarla kaplı olup, bunların bir kısmında tahıl, yem bitkileri ve önemli oranda da

çayır otu üretimi yapılmaktadır. İlkbahar ve sonbaharda ise hayvan olatma alanı olarak kullanılmaktadır.

-- Toprak Yapısı

Ardahan'da il genelinde toprak yapısı çok fazla çeşitlilik arz etmemektedir. Ovalar, yüksek düzlük kesimler, havzaların tamamı en azından otsu bitki örtüsü ile kaplı olup, birinci derecede erozyona açık çıplak toprak yapısı içermemektedir.

Agro-ekolojik bölgelendirme, arazinin çevresel özellikleri, potansiyel verim ve arazi uygunluğu benzer olan özelliklere sahip alt alanlara ayrılmasıdır. Ardahan ili; iklim (sıcaklık, yağış, nisbi nem, buharlaşma etkisi, büyüme periyodu), arazi (rakım, eğim, topografya, toprak derinliği, arazi kabiliyet sınıfları, arazinin dağılımı, erozyon zararı), ürün deseni ve sosyo-ekonomik yapı gibi birçok kriter dikkate alınarak 2 agro-ekolojik alt bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerin arazi kabiliyet sınıflandırmasına göre dağılımı Tablo 15'de verilmektedir.

TABLO 15: ARDAHAN İLİ AGRO-EKOLOJİK ALT BÖLGELERİ

Alt Bölgeler	Alan	Alanın Arazi Kabiliyet Sınıflarına Göre Dağılımı		
		1 - 2	3 - 5	6 - 8
I. ALT BÖLGE (%)	87,5	32,9	50,2	17,0
Merkez İlçe, Göle, Hanak, Damal, Çıldır (ha)	423.500	139.247	212.470	71.783
II. ALT BÖLGE (%)	12,5	3,7	37,9	58,4
Posof (ha)	60.700	2.246	23.005	35.449
TOPLAM ALAN (*) (ha)	484.200	141.493	235.475	107.232
Toplam Alana (%)	100,0	29,2	48,6	22,2

Kaynaklar: Ardahan Tarım Master Planı, Aralık 2002

(*) DİE (Yüzölçümüne göller dahil olmayıp, Harita Genel Komutanlığı'ndan temin edilen 1/1.000.000 ölçekli haritadan hesaplanmıştır)

Toplam il alanının yaklaşık %87,5'i ile **1. Alt Bölgesi**, Merkez, Göle, Hanak, Damal ve Çıldır ilçelerinden oluşmaktadır. Bu bölge ortalama 1800-2000 m rakımda olup, sert ve uzun kış şartlarından dolayı 123 günlük kısa bir yetiştirme periyoduna sahiptir(15 Mayıs-15 Eylül). Son 15 yıllık ortalamalara göre Şubat ayında -10,4 ve Temmuz ayında 16,4°C sıcaklık ve 533,4 mm yağış gerçekleşmiştir.

Toplam il alanının %12,5 ile **2. Alt Bölge olan Posof alt bölgesi**; ilçe merkezi ve aşağılarda kalan köylerden oluşmaktadır. Bir kısmının ortalaması 900 m, diğer kısımları 1583-1700 m rakımda olup, 214 günlük yetiştirme periyoduna sahiptir (1 Nisan-1 Kasım). Son 15 yıllık ortalamalara göre Şubat ayında -4 ve Temmuz ayında 22°C sıcaklık ve 600 mm yağış gerçekleşmiştir. Bu alt bölge mikro klima özelliğinden dolayı doğal orman ve çalılıklarla örtülüdür. Kurtkale civarındaki vadilerde değişik meyve ağaçları da bulunmaktadır. Posof bölgesi; yıllık ortalama yağış miktarı ve ortalama yüksek sıcaklıkların daha fazla olması ile nispeten daha ılıman bir iklime sahiptir

Tablo 15'de de görüldüğü gibi, il topraklarının yarısına yakın kısmı (%48,6) III.-IV.-V. sınıf topraklardan oluştuğu ve bu toprakları %29,2 ile I.-II. sınıf ve %22,2 ile VI.-VII.-VIII. sınıf topraklardan oluşmaktadır.

Toplam 84.251 ha tarım arazisinin %73,9'u I.-IV. Sınıf ve %26,2'si de V.-VIII. sınıf arazidir. V. ve VIII. araziler tarıma çok elverişli olmamasına rağmen bir kısmında tarım yapılmaktadır. İlin toplam arazisinin %25'inde erozyon sorunu vardır. Tarım arazilerini oluşturan I.-V. sınıf arazilerde hafif derecede su erozyonu bulunmaktadır. İl de sulu tarım yapılan arazi I. ve II. sınıf arazilerdir. Posof alt bölgesi hariç, tarım alanları büyük oranda I.-III. sınıf araziler üzerinde yapılmaktadır.

İlde çayır alanlarının (57.564 ha) büyük bir kısmı ovalarda bulunup, I. ve IV. sınıf arazi yapısındadır. Meralar büyük bir alana (228.114 ha) sahip olup, III. ve IV. sınıf araziler üzerinde bulunmaktadır.

-- Tarımsal İşletme Sayısı ve İşlenen Arazi Miktarı

2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre Ardahan ilinde toplam tarımsal işletme sayısı 17.929 olup, bunların işledikleri arazi miktarı 1.212.364 dekadardır.

İlde toplam işletme sayısı içinde *ilk sırada* 50-99 dekar arazi genişliğine sahip işletmelerin payı %36,3 ve bu işletmelerin işledikleri arazilerin toplamı 467.608 da ile toplam işlenen arazilerin %38,6'sını, *ikinci sırada da* 100-199 dekar arazi genişliğine sahip işletmelerin payı ise %18,3 ve bu işletmelerin işledikleri arazilerin toplamı 428.266 da ile toplam işlenen arazinin %35,3'ünü oluşturmaktadır. İldeki ilk iki arazi

grubu il toplamı içerisinde, işletme sayısının %54.6'sını, işlenen arazinin ise %73.9'unu oluşturmaktadır.

Tablo 16'da arazi genişliğine göre Türkiye, Bölge ve Ardahan ilinin tarımsal işletme sayısı ve işledikleri arazi miktarı karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

TABLO 16: ARDAHAN İLİ TOPLAM TARIMSAL İŞLETME SAYISI VE İŞLEDİKLERİ ARAZİ MİKTARI

İşletme Büyüklüğü (da)	Türkiye				Doğu Anadolu Bölgesi				Ardahan			
	İşletme Sayısı		İşletme Arazisi		İşletme Sayısı		İşletme Arazisi		İşletme Sayısı		İşletme Arazisi	
	Adet	(%)	Dekar	(%)	Adet	(%)	Dekar	(%)	Adet	(%)	Dekar	(%)
5'den az	177.893	5,9	481.605	0,3	16.044	4,5	43.670	0,2	97	0,5	387	0,0
5-9	290.327	9,6	1.951.672	1,1	25.164	7,1	166.156	0,7	521	2,9	3.677	0,3
10-19	539.507	17,9	7.374.515	4,0	50.700	14,3	668.880	2,8	1.294	7,2	19.782	1,6
20-49	950.539	31,5	29.523.341	16,0	96.865	27,4	3.009.588	12,4	5.845	32,6	193.502	16,0
50-99	559.999	18,5	38.123.216	20,7	82.704	23,4	5.493.354	22,7	6.506	36,3	467.608	38,6
100-199	327.330	10,8	43.881.626	23,8	55.622	15,7	7.125.499	29,4	3.289	18,3	428.266	35,3
200-499	153.688	5,1	42.076.313	22,8	24.040	6,8	5.973.305	24,6	376	2,1	85.552	7,1
500-999	17.431	0,6	11.218.554	6,1	2.052	0,6	1.254.517	5,2	0	0,0	0	0,0
1000-2499	4.198	0,1	5.476.930	3,0	180	0,1	255.657	1,1	0	0,0	0	0,0
2500-4999	222	0,0	695.541	0,4	4	0,0	11.437	0,0	0	0,0	0	0,0
5000+	56	0,0	3.526.174	1,9	4	0,0	235.508	1,0	1	0,0	13.590	1,1
Toplam	3.021.190	100,0	184.329.487	100,0	353.379	100,0	24.237.571	100,0	17.929	100,0	1.212.364	100,0

KAYNAK : 2001 Genel Tarım Sayımı geçici sonuçları, DİE

Tablodan da görüldüğü gibi, işletme büyüklüğü 20-49 dekar olan grubun Türkiye işletme sayısı içinde %31.5'lik, Bölge işletme sayısı içinde %27.7'lik pay ile ilk sıralarda yer alırken, Ardahan ilin de ise 50-99 dekar olan grubun il işletme sayısı içinde %36,3'lük pay ile ilk sırada yer almaktadır. İşletme büyüklüğüne göre işletmelerin tasarrufunda bulunan araziye bakıldığında, Türkiye'de işletme büyüklüğü 100-199 da olan grup %23.8, Bölgede %29,4 ve Ardahan ilinde 50-99 da olan grup %38,6'lık ile en büyük paya sahip olduğu görülmektedir.

-- Tarımsal Hasıla

Ardahan ili Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) rakamları incelendiğinde, il GSYİH içerisinde tarım sektörü payı ilk sıradadır. GSYİH içinde tarım sektörünün payı (cari fiyatlarla) 1993 yılında %44,1 iken, 2001 yılında %46,6'ya yükselmiştir. Ardahan ili tarımsal hasılasının yıllar itibariyle gelişimi Tablo 17'de verilmektedir.

TABLO 17: ARDAHAN İLİ TARIMSAL HASILASININ GELİŞİMİ, BÖLGE VE TÜRKİYE TARIMSAL HASILASI İÇİNDEKİ YERİ (MİLYAR TL - CARİ FİYATLARLA)

FAALİYET KOLU	1993	1998	1999	2000	2001
- Çiftçilik ve Hayvancılık	518	16.478	29.653	43.010	61.788
- Ormancılık	46	-	-	-	623
- Balıkçılık	2	158	12	14	336
Ardahan Tarımsal Hasılası (1)	566	16.636	29.665	43.025	62.747
Ardahan GSYİH İçinde (%)	44,1	41,6	47,2	48,0	46,6
D. Anadolu Böl. Tar. Has. (2)	17.839	604.805	918.537	1.439.008	1.823.371
Türkiye Tarım Hasılası (3)	305.525	9.113.454	11.851.055	17.540.631	21.521.043
(1) / (2) (%)	3,17	2,75	3,23	2,99	3,44
(1) / (3) (%)	0,19	0,18	0,25	0,25	0,29
(2) / (3) (%)	5,84	6,64	7,75	8,20	8,47

KAYNAK : DİE

Tablodan da görüldüğü gibi, cari fiyatlarla 1993 yılında 566 milyar TL olan Ardahan il tarımsal hasılası, 1993-2001 döneminde yaklaşık 111 kat artarak 2001 yılında 62.747 milyar TL düzeyine yükselmiştir. Ancak *sabit fiyatlarla il tarımsal hasılası* incelendiğinde aynı dönem (9 yıl) itibariyle yaklaşık olarak ortalama yıllık %3,0 düzeyinde bir artışın olduğu dikkati çekmektedir.

İl tarımsal hasılası içinde en yüksek payı çiftçilik ve hayvancılık sektörü oluşturmaktadır. 2001 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) tarımsal hasıla içerisinde çiftçilik ve hayvancılık sektörünün payı %98,5 olup, ormancılık sektörünün payı %1,0 ve balıkçılığın payı ise %0,5 gibi düşük bir düzeydedir.

Ardahan ili tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye toplam tarımsal hasılası içerisindeki payları incelendiğinde ise; 1993 yılı Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içinde %3,17 olan Ardahan'ın payı 2001 yılı itibariyle %3,44 düzeyine ve yine Türkiye toplam tarımsal hasılası içinde %0,19 olan Ardahan'ın payının 2001 yılı itibariyle %0,29 düzeyine yükseldiği görülmektedir.

-- İl Arazisinin Kullanımı

Ardahan il arazisinin kullanım amaçlarına göre dağılımı Tablo 18'de verilmektedir.

TABLO 18: İL ARAZİSİNİN KULLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE DAĞILIMI (Ha) (2003)

	Tarıma Elverişli Alanı	%	Çayır-Mer'a	%	Ormanlık-Fundalık	%	Tarım Dışı Arazi	%	TOPLAM
ARDAHAN	84.205,8	17,4	285.678	59,0	31.957,2	6,6	82.314	17,0	484.200

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü

Tablodan da görüldüğü gibi, il arazinin %17,4'ü tarıma elverişli alanlar, %59,0'ı çayır-meralar ve %17,0'ı ise tarım dışı araziden oluştuğu görülmektedir. Orman ve fundalıkların oluşturduğu alan ise %6,6'ı gibi küçük bir alanı kapsamaktadır.

İl topraklarının %17,4'lük bir bölümünde tarım yapılmakta olup, bu tarımsal faaliyetler (alanlar) içinde en geniş yeri (%80'i) tahıl ürünleri kaplar. İl de ekiliş alanlarına göre tahıl ürünlerinden sonra yem bitkileri arazisi de ikinci sırada (%9,2) gelir. Bunun yanı sıra il topraklarının %4,3'ü nadasa bırakılan ve %4,3'ü de kullanılmayan tarım arazisinden oluşur. İl tarım alanlarının yalnızca %2,2'si küçük bir kısmında sebze ve meyve ekilişi yapılır. İl agro-ekolojik faktörler içerisinde iklim ve yüksek rakımın olumsuzluğu, ürün üretiminde önemli kısıtları oluşturmaktadır.

İlde çayır-mera alanları çok geniş yer kaplar. Bu alanların ilçeler itibariyle dağılımı Tablo 19'da verilmektedir.

TABLO 19: ÇAYIR MERA ALANLARININ DAĞILIMI (Ha) (2003)

	Çayır	%	Mera	%	Toplam Çayır-Mera	%	Toplam İl Alanı
Merkez	12.302	9,9	74.525	60,1	86.827	70,0	124.100
Çıldır	9.750	14,3	25.154	36,9	34.904	51,2	68.200
Damal	4.835	12,3	15.010	38,3	19.845	50,6	39.200
Göle	18.812	13,2	48.816	34,4	67.628	47,6	142.000
Hanak	3.565	7,1	28.405	56,8	31.970	63,9	50.000
Posof	8.300	13,7	36.204	59,6	44.504	73,3	60.700
TOPLAM	57.564	11,9	228.114	47,1	285.678	59,0	484.200

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü

Tablodan da görüldüğü gibi, toplam çayır-mera alanının %79,9'u mera ve %10,1'i de çayır alanlarından oluşmaktadır. Toplam çayır-mera alanlarının merkez ilçede kapladığı alan 86.827 ha olup, ilçe alanının yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. Merkez ilçeyi sırasıyla Göle, Posof, Çıldır, Hanak ve Damal ilçeleri izlemektedir.

4.5.2. Bitkisel Üretim

İl genel yapısı gibi tarımsal arazilerin de yüksek rakımda olması, mevsimsel ve geç-gündüz ısı farkının yüksek oluşu, bitki yetiştirme periyodunun kısa oluşu, kısaca ekolojik yapının uygun olmayışı nedeniyle tarımda ürün çeşitliği görülmediği gibi, ilde kuru tarım sistemi hakimdir. Toplam Ardahan il alanının %17,4'lük bölümü tarım alanı oluşturmaktadır. İl tarım arazisinin kullanım amaçlarına göre dağılımı Tablo 20'de verilmektedir.

TABLO 20: İL TARIM ALANININ KULLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE DAĞILIMI (Ha) (2003)

ARAZİ	ALAN (Ha)	%
Tahıl Arazisi	67.825,7	80,00
Nadas Arazisi	3.622,8	4,30
Yem Bitkileri Arazisi	7.764,5	9,22
Endüstri Bitkileri Arazisi	807	0,96
Yemeklik Baklagiller Arazisi	5	0,01
Meyvelik Arazi	544,5	0,64
Sebzelik Arazi	17,8	0,02
Kullanılmayan Tarım Arazisi	3.663,5	4,35
TOPLAM TARIM ARAZİSİ	84.280,8	100,0

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü

İl toplam işlenen tarım arazisinin %80'lik gibi çok büyük bir bölümü (67.825,7 ha) tahıl arazisi olarak kullanılmaktadır. Toplam tarım arazisi içerisinde %9,22'lik pay ile yem bitkileri arazisi ikinci büyük alanı oluşturmaktadır. Meyvelik, Sebzelik ve Endüstri Bitkileri arazilerin alanı ise sırayla %0,64, %0,96 ve %0,02 gibi çok küçük alanı kapsamaktadır. İlde nadasa bırakılan arazi %4,3 ve kullanılmayan arazi ise %4,35 olduğu görülmektedir.

İlde toplam 16.176,5 ha su yüzeyi bulunmaktadır. Toplam tarım arazisinin %56,9'ü (47.975 ha) sulanabilir arazidir. Sulanabilir alanların sadece %6,2'si gibi küçük bir alanı (%79,5'i devlet ve %20,5'i de halk tarafından) sulanmaktadır. DSİ tarafından yapımı planlanan "Kura Projesi" ile toplam 45.614 ha alan sulamaya açılacaktır.

Ardahan ilinde 2002 yılı itibariyle üretilen **bitkisel ürünlerin üretim değeri** toplamı 26.993 milyar TL olup, bunun %92,0'ını (24.844 milyar TL.) tarla ürünleri üretimi, %0,2'sini sebze ürünleri (48 milyar TL) ve %7,8'ini (2.100 milyar TL.) ise meyve ürünleri üretimi oluşturmaktadır.

Bitkisel üretim değeri, *pazarlanan ürün değeri ile incelendiğinde ise*, il bitkisel üretim değerinin 15.172 milyar TL'lık bölümünün pazarlandığı ve bunun %90,2'sini tarla ürünleri, %0,3'ünü sebze ürünleri, %9,5'inin ise meyve ürünleri üretiminin teşkil ettiği görülmektedir.

Tablo 21'de 2002 yılı itibariyle Ardahan ili bitkisel üretim değerinin dağılımı, Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırması verilmektedir.

TABLO 21: ARDAHAN, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE'NİN BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ (2002)

	Türkiye				Doğu Anadolu Bölgesi				Ardahan			
	Üretim		Pazarlanan		Üretim		Pazarlanan		Üretim		Pazarlanan	
	Ton	Milyar TL	Milyar TL	(%)	Ton	Milyar TL	Milyar TL	(%)	Ton	Milyar TL	Milyar TL	(%)
Tarla ürünleri	60.103.449	14.566.411	10.565.355	42,5	4.375.769	839.285.532	580.454.334	59,7	104.850	24.844	13.690	90,2
Tahıllar	30.686.650	7.153.927	4.289.281	17,3	2.127.208	495.087.295	295.515.043	30,4	86.372	18.629	9.945	65,5
Baklagiller	1.640.100	1.337.835	940.526	3,8	73.254	69.942.080	46.008.890	4,7	3.565	1.353	362	2,4
Endüstriyel Bitkiler	17.776.872	3.281.970	3.164.288	12,7	1.815.930	160.177.913	156.442.730	16,1	0	0	0	0,0
Yağlı Tohumlar	2.514.827	750.675	701.002	2,8	10.295	7.954.845	7.466.845	0,8	0	0	0	0,0
Yumru Bitkiler	7.485.000	2.042.005	1.470.257	5,9	349.082	106.123.399	75.020.826	7,7	14.913	4.863	3.383	22,3
Sebzeler	23.698.667	7.656.579	6.188.959	24,9	595.238	197.642.462	159.378.591	16,4	85	48	38	0,3
Yapracı Yenen Sebzeler	1.683.950	708.898	545.177	2,2	48.685	18.281.384	14.694.488	1,5	31	13	12	0,1
Baklagil Sebzeler	686.000	477.889	340.613	1,4	19.091	13.411.991	9.641.030	1,0	33	24	18	0,1
Meyvesi Yenen Sebzeler	20.596.000	6.140.186	5.029.024	20,3	508.581	156.679.040	128.102.461	13,2	0	0	0	0,0
Soğans, Yumru, Kök Sebz.	642.700	285.057	233.244	0,9	18.881	9.270.047	6.940.612	0,7	21	11	9	0,1
Diğer Sebzeler	90.017	44.548	40.900	0,2	0	0	0	0,0	0	0	0	0,0
Meyveler	14.065.050	10.041.210	8.078.892	32,5	407.037	345.640.293	232.173.527	23,9	3.480	2.100	1.444	9,5
Yumuşak Çekirdekliiler	2.666.400	1.444.776	1.095.788	4,4	103.641	57.177.487	42.958.691	4,4	2.632	1.278	964	6,4
Taş Çekirdekliiler	3.132.700	3.057.504	2.316.280	9,3	206.687	159.794.056	103.627.576	10,7	808	694	396	2,6
Turunçgiller	2.493.000	866.039	818.543	3,3	0	0	0	0,0	0	0	0	0,0
Sert Kabuklular	843.000	1.540.781	1.345.259	5,4	32.443	80.589.384	54.021.182	5,6	40	129	84	0,6
Üzümsü Meyveler	4.138.250	2.878.765	2.249.931	9,1	64.266	48.079.366	31.566.078	3,2	0	0	0	0,0
Çay	791.700	253.344	253.091	1,0	0			0,0	0	0	0	0,0
TOPLAM	97.867.166	32.264.200	24.833.205	100,0	5.378.044	1.382.568.287	972.006.452	100,0	108.415	26.993	15.172	100,0

Kaynak: DİE

4.5.2.1. Tarla Ürünleri Üretimi

Ardahan'da bitkisel ürünler üretimi içerisinde miktar ve değer (%92) olarak ilk sırada tarla ürünleri üretimi yer almaktadır. İlin yıllar itibariyle önemli tarla ürünlerinin miktar olarak gelişimi Tablo 22'de verilmektedir.

TABLO 22: İLİN YILLAR İTİBARIYLA BAZI TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ (TON)

ÜRÜN	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Buğday	26.905	29.377	27.096	28.520	37.496	30.664
Arpa	47.742	54.170	54.753	53.934	43.400	46.661
Çavdar	694	1.696	2.003	1.976	21.120	8.373
Yulaf	1.470	5.509	1.730	1.730	2.051	664
Mısır	1.222	237	-	-	-	10
Fasulye	461	450	455	455	43	17
Fiğ	1.788	2.126	5.863	6.309	1.795	3.548
Soğan (Kuru)	31	220	48	48	290	-
Patates	25.743	15.843	9.380	9.566	15.300	18.688

Kaynak: DIE

Ardahan ili tarla ürünleri üretimi içerisinde miktar olarak ilk sırayı her zaman arpa ürünü almıştır. İlde arpa üretimi Merkez ve Hanak ilçelerinde daha yoğun yapılmaktadır. İlde arpa ürününden sonra en fazla üretimi yapılan ürünler ise buğday (Göle ve Merkez ilçeleri), patates ve çavdar ürünlerinin olduğu görülmektedir.

İlde 2002 yılı itibariyle 104.850 ton tarla ürünleri üretilmiş ve üretilen bu ürünlerin toplam değeri 24.844 milyar TL'dir. Üretimin %55,1'i pazarlanmış olup, pazarlanan üretimin değeri ise 13.690 milyar TL'dir.

İlde tarla ürünleri üretiminde ağırlıklı payı (üretim değeri olarak) tahıl ürünleri üretimi %75,0 pay ile ilk sırayı almaktadır. Tarla ürünleri üretiminde tahıldan sonra ikinci ürün grubu %19,6 pay ile yumru bitkiler ve üçüncü grubu %5,4 pay ile baklagiller teşkil etmektedir.

Tahılların içinde arpa %51,2 ve buğday %40,1, yumru bitkilerin içinde patates %100, baklagillerin içinde fiğ %98,4 gibi paylara sahip olduğu görülmektedir.

Ardahan ili tarla ürünleri üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye üretimi içerisindeki yeri 2002 yılı itibariyle Tablo 23'de verilmektedir.

TABLO 23: TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE ARDAHAN'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

Ürünler	Türkiye (1)		Doğu Anadolu Bölgesi (2)		Ardahan (3)		Üretim Pay (%)	
	Üretim Ton	Verim Kg / Ha	Üretim Ton	Verim Kg / Ha	Üretim Ton	Verim Kg / Ha	(3)/(1)	(3)/(2)
Toplam	60.103.449		4.375.769	-	104.850	-	0,2	2,4
Tahıllar	30.686.650	-	2.127.208	-	86.372	-	0,3	4,1
Buğday	19.500.000	2.101	1.425.694	1.197	30.664	1.298	0,2	2,2
Arpa	8.300.000	2.307	667.108	1.522	46.661	1.355	0,6	7,0
Çavdar	255.000	1.787	24.905	1.538	8.373	1.368	3,3	33,6
Yulaf	290.000	1.887	2.370	2.933	664	1.036	0,2	28,0
Kaplıca	8.000	1.039	-	0	-	-	-	-
Mısır	2.100.000	4.216	6.460	3.743	10	2.500	0,0	0,2
Darı	7.200	1.973	166	2.075	-	-	-	-
Pirinç	216.000	3.611	505	2.295	-	-	-	-
Kuşyemi	450	1.500	-	-	-	-	-	-
Mahlut	10.000	1.111	-	-	-	-	-	-
Baklagiller	1.640.100	-	73.254	919	3.565	-	0,2	4,9
Bakla	32.000	1.778	33	1.571	-	-	-	-
Bezelye	4.000	2.770	73	924	-	-	-	-
Nohut	650.000	991	26.171	878	-	-	-	-
Fasulye	250.000	1.392	30.116	1.346	17	3.400	0,0	0,1
Mercimek (Yeşil)	65.000	904	1.908	964	-	-	-	-
Mercimek (Kırmızı)	500.000	1.195	1.659	974	-	-	-	-
Börülce	2.200	746	4	2.000	-	-	-	-
Fiğ	129.124	553	12.716	555	3.548	919	2,7	27,9
Burçak	3.000	1.053	132	680	-	-	-	-
Buy	1.900	1.267	-	-	-	-	-	-
Mürdümük	2.876	1.212	442	763	-	-	-	-
Endüstriyel Bitkiler	17.776.872	-	1.815.930	30.651	-	-	-	-
Tütün	152.856	800	5.179	1.013	-	-	-	-
Şeker pancarı	16.523.166	44.439	1.810.400	33.657	-	-	-	-
Keten (lif)	50	200	-	-	-	-	-	-
Kenevir (lif)	900	1.366	-	-	-	-	-	-
Haşhaş (kapsül)	17.530	345	-	-	-	-	-	-
Pamuk (kütülü)	2.541.832	3.525	1.025	2.971	-	-	-	-
Pamuk (saf)	988.120	1.370	351	-	-	-	-	-
Anason	13.000	591	-	-	-	-	-	-
Kırmızı biber	30.000	4.286	-	-	-	-	-	-
Kimyon	50.000	833	-	-	-	-	-	-
Acı bakla	500	820	-	-	-	-	-	-
Şerbetçi otu	750	3.750	-	-	-	-	-	-
Yağlı Tohumlar	2.514.827	-	10.295	1.283	-	-	-	-
Susam	22.000	458	75	620	-	-	-	-
Ayçiçeği	850.000	1.551	8.868	1.165	-	-	-	-
Keten (tohum)	130	520	-	-	-	-	-	-
Kenevir (tohum)	50	76	-	-	-	-	-	-
Haşhaş (tohum)	19.000	374	-	-	-	-	-	-
Çiğit	1.457.122	2.021	635	-	-	-	-	-
Yerfıstığı	90.000	2.727	-	-	-	-	-	-
Soya	75.000	2.941	717	2.439	-	-	-	-
Aspir	25	625	-	-	-	-	-	-
Kolza	1.500	2.737	-	-	-	-	-	-
Yumru Bitkiler	7.485.000	-	349.082	17.972	14.913	-	0,2	4,3
Soğan (kuru)	2.050.000	22.778	41.993	16.591	-	-	-	-
Sarımsak (kuru)	75.000	8.333	409	5.843	-	-	-	-
Patates	5.200.000	26.297	306.307	18.217	18.688	18.688	0,4	6,1
Hayvan pancarı	160.000	48.485	373	41.444	-	-	-	-

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

Tablodan da görüldüğü gibi, *Türkiye tarla ürünleri üretimi içinde* ilde üretilen en önemli ürünler olarak %3,3 ile çavdar ve 2,7 ile fiğ ürünleri olduğu görülmektedir. *Doğu Anadolu Bölgesi tarla ürünleri üretimi içinde* üretilen en önemli ürünler ise, çavdar (%33,6), yulaf (%28,0) ve fiğ (%27,9)'dir.

İl *tarla ürünleri veriminin* bölge ve Türkiye geneline göre incelenmesi durumunda ise, Türkiye geneline göre yalnızca fiğ ürününün Türkiye verimlilik değerinin üstünde olduğu, Doğu Anadolu Bölgesine göre ise, fiğ ürünü haricinde bazı ürünlerde yaklaşık olarak aynı düzeyde olduğu çoğu ürünlerde ise altında olduğu dikkati çekmektedir.

4.5.2.2. Sebze Ürünleri Üretimi

Ardahan ili bitkisel ürünler üretimi içerisinde, sebze ürünleri üretimi gelir kaynağı olarak *son sıralarda* yer almaktadır. İlde 2002 yılı itibariyle 21 hektarlık alanda 85 ton sebze ürünleri üretilmiş ve bu ürünlerin toplam değeri 48 milyar TL'dir. Üretilen sebze ürünlerinin %79,2'si pazarlanmış olup, pazarlanan sebze ürünlerinin değeri 38 milyar TL'dir.

İl ekonomisi içerisinde önemli bir payı bulunmayan (il bitkisel üretim değerinin %0,17) sebze ürünlerinin yıllar itibariyle gelişimi miktar olarak Tablo 24'de verilmektedir.

TABLO 24: İLİN YILLAR İTİBARIYLA BAZI SEBZE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ (TON)

ÜRÜN	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Lahana(baş)	120	120	188	199	206	15
Fasulye	40	40	40	40	40	25
Barbunya Fasulye	50	50	45	45	50	8
Balkabağı	50	50	50	50	-	-
Soğan (taze)	10	10	6	6	5	15

Kaynak: DİE

Tablo 25'de Ardahan ili sebze ürünleri üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye sebze ürünleri üretimi ile mukayeseli olarak verilmektedir. İl sebze üretiminin çoğunluğu Posof alt bölgesi olmak üzere Merkez, Çıldır ve az da olsa diğer ilçelerde yapılmaktadır. Posof ilçesinde üretilen fasulye yerel bir ürün olarak bilinmekte ve öz tüketim haricinde bir kısmı da ticari olarak değerlendirilmektedir. *Türkiye ve bölge sebze ürünleri üretimi içerisinde* ilde üretilen önemli bir ürün bulunmamaktadır.

TABLO 25: SEBZE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE ARDAHAN'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

Ürün Adı	Üretim (Ton)			Üretim Pay (%)	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Ardahan (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Toplam sebze alanı (hektar)	831.255	26.798	21	0,0	0,1
Toplam üretim	23.698.667	595.238	85	0,0	0,0
Yaprağı yenen sebzeler	1.683.950	48.685	31	0,0	0,1
Lahana (baş)	620.000	43.418	15	0,0	0,0
Lahana (yaprak)	100.000	18	-	-	-
Enginar	27.000	-	-	-	-
Kereviz	19.000	-	-	-	-
Marul (göbekli)	200.000	888	8	0,0	0,9
Marul (kıvırcık)	145.000	520	8	0,0	1,5
Ispanak	220.000	3.113	-	-	-
Pırasa	290.000	81	-	-	-
Pazı	7.000	-	-	-	-
Semizotu	2.000	9	-	-	-
Tere	1.450	40	-	-	-
Dereotu	1.600	2	-	-	-
Nane	5.500	90	-	-	-
Maydanoz	44.000	476	-	-	-
Roka	1.400	30	-	-	-
Baklagil sebzeleri	686.000	19.091	33	0,0	0,2
Fasulye	515.000	16.895	25	0,0	0,1
Bakla	44.000	418	-	-	-
Bezelye	69.000	14	-	-	-
Barbunya fasulye	43.000	1.764	8	0,0	0,5
Börülce	15.000	-	-	-	-
Meyvesi yenen sebzeler	20.596.000	508.581	-	-	-
Bamya	31.000	80	-	-	-
Balkabağı	65.000	1.207	-	-	-
Kavun	1.820.000	62.627	-	-	-
Karpuz	4.575.000	170.365	-	-	-
Kabak (sakız)	280.000	5.122	-	-	-
Hıyar	1.670.000	45.903	-	-	-
Patlıcan	955.000	9.022	-	-	-
Domates	9.450.000	191.130	-	-	-
Biber (dolmalık)	410.000	15.649	-	-	-
Biber (sivri)	1.340.000	7.476	-	-	-
Soğansı,yumru ve kök sebzeler	642.700	18.881	21	0,0	0,1
Sarımsak (taze)	21.000	263	-	-	-
Soğan (taze)	210.000	15.288	15	0,0	0,1
Havuç	235.000	899	3	0,0	0,3
Turp (bayır)	20.000	897	-	-	-
Turp (kırmızı)	155.000	826	-	-	-
Yerelması	100	14	-	-	-
Şalgam	1.600	694	-	-	-
Diğer sebzeler	90.017	-	-	-	-
Karnabahar	90.000	-	-	-	-
Kuşkonmaz	17	-	-	-	-

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

4.5.2.3. Meyve Ürünleri Üretimi

Ardahan ili bitkisel ürünler üretimi içerisinde gelir kaynağı açısından ikinci sırada meyve ürünleri gelmektedir. İlde 2002 yılı itibariyle 3.480 ton meyve ürünleri üretilmiş ve bu ürünlerin toplam değeri 2.100 milyar TL'dir. İl meyve ürünleri üretim değeri, İl bitkisel ürünleri üretim değerinin %7,8'ini oluşturmaktadır. İlin yıllar itibariyle önemli meyve ürünlerinin miktar olarak gelişimi Tablo 26'da verilmektedir.

TABLO 26: İLİN YILLAR İTİBARIYLA BAZI MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ (TON)

ÜRÜN	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Armut	341	1.172	426	426	535	453
Elma	959	899	1.133	1.133	1.425	2.157
Erik	588	184	701	671	815	671
Vişne	81	84	87	87	140	87
Ceviz	35	40	29	29	85	40

Kaynak: DIE

Ardahan ili meyve ürünleri üretimi içerisinde miktar olarak ilk sıraları elma, erik ve armut ürünleri yer almaktadır. Genel olarak mikro klima özelliğe sahip olan Posof alt bölgesinde ve Çıldır ilçesi Kurtkale havzasında yetiştirilmektedir. Sadece Posof elması (yerel) ticari kapsamda değerlendirilmektedir. Diğerleri ise öz tüketimde kullanılmaktadır.

İl meyve ürünleri üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye üretimi içindeki yeri Tablo 27'de verilmektedir.

İlde meyve ürünleri üretiminde ağırlıklı payı (üretim değeri olarak) **yumuşak çekirdekli** ürünleri üretimi %66.8 pay ile ilk sırayı almaktadır. Meyve ürünleri üretiminde yumuşak çekirdekli ürünlerden sonra ikinci ürün grubu %27.4 pay ile **taş çekirdekli**, üçüncü grubu %5.8 pay ile **sert kabukluların** aldığı görülmektedir.

Ardahan ili meyve üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içinde önemli bir meyve üretimi payı bulunmamaktadır.

TABLO 27: MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE AĞAÇ SAYISI (2002)

Ürün Adı	Türkiye (1)		Doğu Anadolu Bölgesi (2)		Ardahan (3)		Üretim Pay (%)	
	Ağaç sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	(3)/(1)	(3)/(2)
Toplam	552.892.000	14.065.050	12.651.157	407.037	96.320	3.480	0,0	0,9
Yumuşak çekirdekli	47.264.000	2.666.400	2.426.832	103.641	62.720	2.632	0,1	2,5
Armut	10.510.000	340.000	777.193	23.909	20.600	453	0,1	1,9
Ayva	3.215.000	110.000	88.023	2.059	2.420	22	0,0	1,1
Elma	33.000.000	2.200.000	1.554.936	77.463	39.700	2.157	0,1	2,8
Muşmula	295.000	4.600	6.680	210	-	-	-	-
Yenidünya	244.000	11.800	-	-	-	-	-	-
Taş çekirdekli	138.815.000	3.132.700	8.443.388	206.687	33.100	808	0,0	0,4
Erik	7.350.000	200.000	301.287	9.977	24.500	671	0,3	6,7
İğde	365.000	4.700	30.470	315	-	-	-	-
Kayısı	11.130.000	315.000	6.886.448	161.971	-	-	-	-
Zerdali	1.800.000	37.000	440.587	12.598	2.000	40	0,1	0,3
Kiraz	7.850.000	210.000	255.630	8.718	500	10	0,0	0,1
Kızılcık	970.000	11.000	50.237	918	-	-	-	-
Şeftali	13.000.000	455.000	211.960	5.514	-	-	-	-
Vişne	4.650.000	100.000	266.769	6.676	6.100	87	0,1	1,3
Zeytin	91.700.000	1.800.000	-	-	-	-	-	-
Turunçgiller	27.021.000	2.493.000	-	-	-	-	-	-
Limon	5.575.000	525.000	-	-	-	-	-	-
Portakal	11.770.000	1.250.000	-	-	-	-	-	-
Mandalina	8.700.000	590.000	-	-	-	-	-	-
Turunç	61.000	3.000	-	-	-	-	-	-
Altıntop	915.000	125.000	-	-	-	-	-	-
Sert kabuklu	324.365.000	843.000	1.197.587	32.443	500	40	0,0	0,1
Antep fıstığı	26.200.000	35.000	89.245	300	-	-	-	-
Ceviz	3.850.000	120.000	681.261	27.573	500	40	0,0	0,1
Badem	3.500.000	41.000	282.457	4.059	-	-	-	-
Fındık	289.000.000	600.000	143.794	506	-	-	-	-
Kestane	1.815.000	47.000	830	5	-	-	-	-
Üzümü meyveler	15.427.000	4.138.250	583.350	64.266	-	-	-	-
Çilek	10.000	145.000	351	2.795	-	-	-	-
Dut	2.130.000	55.000	531.966	18.606	-	-	-	-
İncir	9.600.000	250.000	29.376	518	-	-	-	-
Keçiboynuzu	306.000	13.500	-	-	-	-	-	-
Muz	2.385	95.000	-	-	-	-	-	-
Nar	2.670.000	60.000	14.933	217	-	-	-	-
Trabzon hurması	550.000	15.000	6.575	91	-	-	-	-
Üzüm	530.000	3.500.000	18.733	42.034	-	-	-	-
Kivi	145.000	2.500	-	-	-	-	-	-
Ahududu	325	1.850	-	-	-	-	-	-
Avokado	26.000	400	500	5	-	-	-	-
Çay	-	791.700	-	-	-	-	-	-

Not: Meyve veren ağaç sayısı verilmiştir.

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

4.5.2.4. Yem Bitkileri Üretimi

Ardahan ilinde ürün çeşitliliği olmadığından ve hayvancılık ön planda yer aldığından dolayı yem bitkileri ekiliş alanı ülke ortalamasının üzerindedir. Ancak bu durum bile il hayvancılık açısından yetersizdir. İlde yem bitkilerinin tarım alanları içindeki payı yaklaşık %9,2 civarındadır.

İl geneli yem bitkileri üretim miktarları açısından, 7.764,5 hektarlık alanda 2.909 ton dane(fiğ) ve toplam 32.467,7 ton fiğ(ot), yonca ve korunga üretilmiştir. Ayrıca Posof ilçesinde slajlık mısır üretimi yeni başlamış olup, 2,5 hektarlık alanda 60 ton üretim yapılmıştır.

Tablo 28'da ilçeler itibariyle 2002 yılı yem bitkilerinin ekiliş alanları ve üretimleri verilmektedir.

TABLO 28: İLÇELER İTİBARIYLA YEM BİTKİLERİNİN EKİLİŞ ALANLARI (Ha) VE ÜRETİMİ (Ton) (2002)

İlçeler	Fiğ				Yonca		Korunga		TOPLAM	
	Alan		Üretim		Alan	Üretim	Alan	Üretim	Alan	Üretim
	Dane	Ot	Dane	Ot						
Merkez	1.100	600	1.980	1.800	58	173	656	6.280	2.414	8.253
Çıldır	50	400	80	1.300	200	500	150	375	800	2.175
Damal	45	50	54	150	3	8,4	45	112	143	270,4
Göle	400	300	720	900	0	0	1.300	8.490	2.000	9.390
Hanak	300	1.222	450	3.600	0	0	570	7.752	2.092	11.352
Posof	5	8	5	27	100	340	200	600	315,5	1.027
TOPLAM	1.900	2.580	2.909	7.777	361	1021,4	2.921	23.609	7.764,5	32.467,4

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü

Yem bitkileri ekiliş alanları ve üretim itibariyle dağılımına bakıldığında, *ekiliş itibariyle* merkez ilçenin %31,1'lik pay ile ilk sırada yer almaktadır. Merkez ilçeyi %26,9 pay ile Hanak, %25,8 pay ile Göle, %10,3 pay ile Çıldır, %4,1 pay ile Posof ve %1,8 pay ile Damal ilçesi izlemektedir. *Üretim itibariyle*, %35,0 pay ile ilk sırada Hanak, ikinci sırada %28,9 pay ile Göle ve üçüncü sırada da %25,4 pay ile merkez ilçenin yer aldığı görülmektedir.

2002 yılı itibariyle ilde yetiştirilen yem bitkileri üretiminin ekilen alan ve üretim miktarı itibariyle dağılımı Türkiye, bölge ve il olarak karşılaştırmalı olarak Tablo 29'da verilmiştir.

TABLO 29: ARDAHAN İLİ YEM BİTKİLERİ ÜRETİMİ (2002)

Ürünler	Türkiye		D. Anadolu Bölgesi		Ardahan	
	Ekilen Alan (Ha)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Ha)	Üretim (Ton)	Ekilen Alan (Ha)	Üretim (Ton)
Mısır (Hasıl)	369.054	740.000	333	337	-	-
Fiğ (Yeşil ot)	233.204	450.000	21.779	77.804	3.862	6
Fiğ (Kuru ot)	-	368.000	-	55.149	-	6.655
Burçak (Yeşil ot)	950	950	84		-	-
Burçak (Kuru ot)	-	1.050	-	407	-	-
Yonca (Yeşil ot)	260.000	1.900.000	119.685	1434.147	282	183
Yonca (Kuru ot)	-	1.700.000	-	485.910	-	681
Korunga (Yeşil ot)	99.000	204.000	50.627	101.097	2.925	5.931
Korunga (Kuru ot)	-	350.000	-	171.105	-	16.056
Toplam	962.208	-	192.508	-	7.069	-

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

Tablodan da görüldüğü gibi, ilde ekilen yem bitkileri alanı Doğu Anadolu Bölgesi'nin %3,7'sini ve Türkiye genelinin ise %0,73 gibi küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Aynı şekilde Bölgenin Türkiye içindeki payı da %20 civarında olduğu görülmektedir.

4.5.2.5. Tarımsal Araç ve Gereç Durumu

Ardahan ili tarımsal alet ve makine varlığı incelendiğinde; 2002 yılı itibariyle ilde 2.598 adet traktöre karşılık, 2.239 adet tarım arabası, 1.682 adet traktörle çekilen çayır biçme makinası, 7 adet sabit süt sağma makinası, 8 adet seyyar süt sağma makinası, 5.230 adet krema makinası ve 4.660 adet yayık makinası bulunmaktadır.

Tablo 30'da, 2002 yılı itibariyle Ardahan ilinde bulunan tarımsal araç ve gereç sayısı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli ile mukayeseli olarak verilmektedir.

TABLO 30: TARIMSAL ALET VE MAKİNALAR (2002)

Tarımsal alet ve makineler	Miktar (Adet)			PAY (%)	
	Türkiye (1)	D. Anadolu Bölgesi (2)	Ardahan (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
	Karasaban	129.169	26.673	2.287	1,8
Hayvan pulluğu	242.346	12.737	1.596	0,7	12,5
Kulaklı traktör pulluğu	904.197	42.136	2.062	0,2	4,9
Ark açma pulluğu	53.157	2.087	65	0,1	3,1
Diskli traktör pulluğu	62.089	2.524	70	0,1	2,8
Kulaklı anız pulluğu	25.824	1.208	59	0,2	4,9
Dip kazan (Subsoiler)	15.023	235	45	0,3	19,1
Kültüvatör	415.664	21.959	67	0,0	0,3
Merdane	63.493	3.439	11	0,0	0,3
Diskli tırmık (Diskaro, Gobledisk vb.)	188.604	10.861	3.210	1,7	29,6
Dişli tırmık	348.544	13.621	1.381	0,4	10,1
Ot tırnığı	60.476	26.507	2.704	4,5	10,2
Traktörle çekilen hububat ekim makinası	88.457	3.286	150	0,2	4,6
Kimyevi gübre dağıtma makinası	305.587	9.242	386	0,1	4,2
Orak makinası	68.221	10.118	42	0,1	0,4
Balya makinesi	8.756	493	18	0,2	3,7
Sapdöver harman makinası (Batöz)	193.386	19.654	1.576	0,8	8,0
Tınaz makinesi	17.671	3.535	8	0,0	0,2
Döven	53.517	8.793	2.018	3,8	23,0
Hayvanla çekilen çayır biçme makinası	2.252	2.019	54	2,4	2,7
Traktörle çekilen çayır biçme makinesi	38.222	12.323	1.862	4,9	15,1
Sırt pülverizatörü	572.154	9.805	61	0,0	0,6
Sedyeli pülverizatör, kombine atamizör	16.942	533	6	0,0	1,1
Elektropomp (Elektrik motorlu)	145.023	6.402	15	0,0	0,2
Krema makinesi	255.170	73.867	5.230	2,0	7,1
Yayık makinesi	210.088	64.328	4.660	2,2	7,2
Kuluçka makinesi	951	34	2	0,2	5,9
Süt sağım tesisi (sabit)	5.522	139	7	0,1	5,0
Seyyar süt sağım makinası	102.616	638	8	0,0	1,3
Tarım arabası(Römork)	945.777	49.132	2.239	0,2	4,6
Su tankeri (tarımda kullanılan)	168.142	2.943	66	0,0	2,2
Kepçe (tarımda kullanılan)	19.063	667	50	0,3	7,5
Traktör	970.083	49.434	2.589	0,3	5,2

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

4.5.2.6. Gübre Kullanımı

Bitkisel üretimde verimliliği en çok ve direkt olarak etkileyen girdilerin başında gübre kullanımı gelmektedir. Üretim süresince zamanında, gereken miktar ve dozlarda, tekniğine uygun olarak kullanılan gübre yalnız ürün miktarını artırmakla kalmayıp elde edilen mahsulün kalitesini de iyileştirmektedir. Genel olarak kullanılan gübre miktar ve çeşidinde, bir yandan kendi fiyatı ve kullanıldığı ürün fiyatları etkili olurken, bir yandan da iklim ve toprak özellikleri ile bunlara bağlı olarak oluşan üretim deseni etkili olmaktadır.

2002 yılı itibariyle Ardahan ili kimyasal gübre kullanımı 3.962 ton olup, yaklaşık olarak Doğu Anadolu Bölgesi tüketiminin %1,05'ini, Türkiye tüketiminin ise %0,04'ünü oluşturmaktadır. İlde kullanılan gübrelerin %66,5'ini azotlu gübreler ve %33,5'ini de fosforlu gübreler oluşturmuştur.

2002 yılı itibariyle, Ardahan ili gübre kullanımının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi gübre kullanımı içindeki yeri Tablo 31'de verilmiştir.

TABLO 31: ARDAHAN İLİ GÜBRE KULLANIMININ TÜRKİYE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

Kullanılan Gübre	Miktar (Ton)			Pay (%)	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Ardahan (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
% 21 Azotlu	5.708.835	214.735	2.408	0,04	1.12
% 16-18 Fosforlu	2.789.670	125.335	1.214	0,04	0,97
% 48-52 Potaslı	147.136	5.023	0	0,00	0,00
Toplam	8.645.641	345.093	3.622	0,04	1,05

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

4.5.3. Hayvancılık

Ardahan il ekonomisinin temeli ve halkın tek geçim kaynağı hayvancılıktır. Geniş otlaklarıyla hayvancılık alanında faaliyet gösterenlere bir çok doğal imkan sunan il, gerçek potansiyelini kullanamamaktadır. Bölge ve İlde ki hayvan varlığının önemli bir potansiyel göstermesine karşılık, küçük ölçekli ve geleneksel yöntemlerle yapılan hayvancılık, üretimin büyük ölçüde arttırılmasına olanak vermemektedir.

İlde hayvancılık kredi, finansman, ıslah, üretim, pazarlama ve destekleme gibi bir çok unsurlar bir bütünlük içinde ele alınmalıdır. Hayvancılığın gelişmemesinde önemli bir etkende yeterli miktarda ve kalite de yemin yetiştirilmemesidir.

İlde 2002 yılı itibariyle toplam 244.171 adet büyükbaş, 41.705 adet küçükbaş hayvan varlığı bulunmaktadır. İlde büyükbaş hayvancılık tüm ilçelerde yapılmakla birlikte Merkez ve Göle ilçelerinde yoğun olarak yapılmaktadır. Tablo 32'de ilçeler itibariyle büyükbaş varlığı verilmektedir.

TABLO 32: İLÇELER İTİBARIYLA BÜYÜKBAŞ HAYVAN VARLIĞI (2002)

İLÇE	SIĞIR				MANDA	TOPLAM	İŞLETME SAYISI
	Kültür	Melez	Yerli	Toplam			
Merkez	5.200	36.884	28.766	70.850	5	70.855	5.084
Çıldır	989	17.712	15.299	34.000	3	34.003	2.821
Damal	234	7.629	10.137	18.000	0	18.000	1.289
Göle	5.831	32.964	29.968	68.763	0	68.763	4.964
Hanak	305	16.664	10.531	27.500	50	27.550	2.135
Posof	1.428	15.661	7.911	25.000	0	25.000	2.115
TOPLAM	13.987	127.514	102.612	244.113	58	244.171	18.408

Kaynak: Ardahan Tarım Master Planı, 2002

İlde büyükbaş hayvanlar değişik ırklardan oluşmaktadır. Bunlar; *kültür ırklarda, Montofon, Simental, Holştayn ve melezleri* yerli ırklar da ise, Zavot, Yerli Kara, Doğu Anadolu Kırmızısı (DAK), Boz Irk ve melezlerinden oluşmaktadır. İl büyükbaş hayvan varlığının İlçeler itibariyle incelediğimizde ise, %29,0'unu merkez ilçe olarak ilk sırada yer aldığı ve bu ilçeyi %28,2 ile Göle, %13,9 ile Çıldır, %11,3 ile Hanak, %10,2 ile %10,2 ile Posof ve %7,4 ile Damal ilçelerinin izlediği görülmektedir. İlde hayvancılık, Mayıs ve Eylül ayları arasında mera ve yaylada sürü halinde bulundurulmaktadır.

Tablodan da görülebileceği gibi, ilde büyükbaş hayvan yetiştiren 18.408 işletme bulunmakta olup, %54,6'sı büyükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Merkez ve Göle ilçelerinde bulunmaktadır. İl genelinde büyükbaş hayvan işletme büyüklüğü açısından ise ilk sırada 11-25 adet ölçeğindeki işletmelerin payı %44,6 olup, bu işletmeleri %38,22 ile 1-10 adet ölçeği, %15,44 ile 26-50 adet ölçeği ve %1,74 gibi küçük bir kısmını da 50 adet üzeri ölçekteki işletmeler oluşturmaktadır.

İlde büyükbaş hayvancılığa göre daha az yapılmakta olan küçükbaş hayvan varlığının ilçeler itibariyle dağılımı Tablo 33'de verilmektedir.

TABLO 33: İLÇELER İTİBARIYLA KÜÇÜKBAŞ HAYVAN VARLIĞI (2002)

	KOYUNCULUK	İŞLETME SAYISI
Merkez	5.100	125
Çıldır	15.500	285
Damal	1.073	28
Göle	11.982	264
Hanak	2.550	65
Posof	5.500	145
TOPLAM	41.705	912

Kaynak: Ardahan Tarım Master Planı, 2002

2002 yılı itibariyle il küçükbaş hayvan varlığının ilçeler itibari ile incelendiğinde; ilde toplam 41.705 adet küçükbaş hayvan varlığının olduğu ve bu varlığın büyük bir kısmını (%95,9) koyun ve geri kalan kısmını (%4,1) ise keçi oluşturmaktadır. İl küçükbaş hayvan varlığının ilçeler itibariyle dağılımında ise ilk sırada %37,2 ile Çıldır ilçesi yer almaktadır. Bu ilçeyi %28,7 ile Göle, %13,2 ile Posof, %12,2 ile Merkez, %6,1 ile Hanak ve %2,6 ile Damal ilçelerinin izlediği görülmektedir.

ilde küçükbaş hayvan yetiştiren 912 işletme bulunmakta olup, %60,2'si küçükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı Çıldır ve Göle ilçelerinde bulunmaktadır. İl genelinde küçükbaş hayvan işletme büyüklüğü açısından ise ilk sırada 51-100 adet ölçeğindeki işletmelerin payı %46,8 olup, bu işletmeleri %42,53 ile 1-50 adet ölçeği ve %10,8 ile 100 adet üzeri ölçekteki işletme grubu izlemektedir.

İlde toplam 20.280 adet arı kovanı varlığı bulunduğu ve bu varlığın %60'ının Merkez ve Posof ilçelerindedir. Tablo 34'de ilçeler itibariyle kovan ve işletme sayısı verilmektedir.

TABLO 34: İLÇELER İTİBARIYLA ARICILIK (2002)

	KOVAN SAYISI	İŞLETME SAYISI
Merkez	6.280	174
Çıldır	2.650	128
Damal	1.080	40
Göle	1.404	47
Hanak	2.961	84
Posof	5.905	155
TOPLAM	20.280	628

Kaynak: Ardahan Tarım Master Planı, 2002

İl sahip olduğu ekolojik yapı gereği ve dünyada yetiştirilmekte olan ekonomik değere sahip 4 önemli arı ırkından biri olan Kafkas Arı Irkı'nın gen merkezi olması avantajına sahiptir.

Kanatlı hayvan yetiştiriciliğinde, il için en önemli kanatlı kümes hayvanı kaz'dır. Türkiye kaz varlığının %15,7'si (10 yıllık ortalama) ilde bulunmaktadır. İl kaz varlığı yaklaşık 180.000 adet olup, ticari anlamda fazla gelişmemiştir. Ardahan ilinde ticari anlamda sadece Göle ilçesinde bir adet yumurta tavukçuluk işletmesi (40.000 adet tavuk kapasiteli) bulunmakta olup, tavukçuluk sadece aile ihtiyaçlarına yönelik olarak yapılmaktadır. İlde 150.000 adet tavuk varlığı bulunmaktadır.

4.5.3.1. Hayvan Varlığı

İlde hayvan varlığı açısından, büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin hakim olduğu görülmekte ve yıllar itibariyle hayvan varlığında azalışların olduğu dikkati çekmektedir. Tablo 35'de il hayvan varlığının yıllar itibariyle gelişimi verilmektedir.

TABLO 35: YILLAR İTİBARIYLA ARDAHAN İLİ HAYVAN VARLIĞI

Hayvan Türü	Hayvan Varlığı (Baş)				
	1998	1999	2000	2001	2002
Koyun	97.750	110.590	72.600	73.540	36.581
Koyun(Yerli)	69.990	64.363	39.997	40.902	25.266
Kuzu(Yerli)	27.760	46.227	32.603	32.638	11.315
Kıl keçisi	3.130	5.600	3.030	3.120	922
Kıl keçisi	1.929	4.180	2.168	2.227	556
Kıl keçisi Oğlağı	1.201	1.420	862	893	366
Sığır	264.870	255.610	256.590	266.430	249.220
Sığır(Kültür)	4.119	6.042	3.860	4.163	7.254
Sığır(Kültür melezi)	52.980	77.136	57.932	60.978	77.447
Sığır(Yerli)	100.774	71.896	98.813	103.461	70.251
Dana(Kültür)	2.961	3.168	2.250	2.467	4.260
Dana(Kültür melezi)	43.510	54.314	42.468	42.962	53.818
Dana(Yerli)	60.526	43.354	51.267	52.399	36.190
Manda	600	420	580	580	64
Manda	410	322	404	405	44
Manda Yavrusu	190	98	176	175	20
At	13.490	12.440	14.250	14.500	11.163
Katır	-	-	80	80	-
Eşek	7.050	6.310	5.680	6.310	1.029
Tavuk	131.000	127.800	153.000	91.300	128.480
Et Tavuğu	40.000	40.000	10.000	-	-
Yumurta Tavuğu	91.000	87.800	143.000	91.300	128.480
Hindi	59.000	28.130	12.200	12.380	16.715
Ördek	20.000	6.850	5.930	5.950	2.842
Kaz	200.000	144.100	97.680	106.100	180.997
Arı Kovanı	25.566	21.542	20.032	19.877	18.789

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı İstatistikleri

Tablodan da görüldüğü gibi, 2002 yılı itibariyle yaklaşık 250.000 büyükbaş hayvan, 38.000 küçükbaş hayvan mevcudu bulunmaktadır. Yıllar itibariyle bütün hayvan varlığında olmakla beraber, özellikle küçükbaş hayvan varlığında önemli derecede azalışların olduğu görülmektedir.

2002 yılı itibariyle il hayvan varlığının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri Tablo 36'da verilmektedir.

TABLO 36:HAYVAN VARLIĞI BAKIMINDAN ARDAHAN'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ - 2002 (MİLYON TL)

	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU (2)		ARDAHAN (3)		ADET (%)		PAZARL. DEĞER (%)	
	Adet	Pazarlananın Değeri	Adet	Pazarlananın Değeri	Adet	Pazarlan. Değeri	(3/1)	(3/2)	(3/1)	(3/2)
Koyun	25.173.706	838.866.613	9.165.072	285.938.855	36.581	1.395.074	0,15	0,40	0,17	0,49
Koyun (Merinos)	524.432	16.695.931	456	16.753	-	-				
Koyun (Yerli)	17.414.516	597.152.967	6.661.139	218.257.779	25.266	1.012.627	0,15	0,38	0,17	0,46
Kuzu (Merinos)	175.448	5.805.128	26	618	-	-				
Kuzu (Yerli)	7.059.310	219.212.587	2.503.451	67.663.704	11.315	382.447	0,16	0,45	0,17	0,57
Kıl keçisi	6.519.332	193.620.097	1.310.443	34.160.571	922	23.221	0,01	0,07	0,01	0,07
Kıl keçisi	4.694.336	147.484.919	964.542	26.737.158	556	12.973	0,01	0,06	0,01	0,05
Kıl keçisi oğlağı	1.824.996	46.135.178	345.901	7.423.413	366	10.248	0,02	0,11	0,02	0,14
Tiftik keçisi	260.762	6.283.914	0	0	-	-	-	-	-	-
Tiftik keçisi	198.772	5.097.930	0	0	-	-	-	-	-	-
Tiftik keçisi oğla.	61.990	1.185.984	0	0	-	-	-	-	-	-
Sığır	9.803.498	2.023.338.286	2.332.059	383.873.212	249.220	39.329.268	2,54	10,69	1,94	10,25
Sığır (Kültür)	1.052.224	315.478.311	101.665	27.788.312	7.254	1.709.527	0,69	7,14	0,54	6,15
Sığır (K. Melezi)	2.491.528	529.012.964	479.307	89.554.063	77.447	13.336.373	3,11	16,16	2,52	14,89
Sığır (Yerli)	2.108.202	311.256.577	840.323	121.291.518	70.251	11.212.060	3,33	8,36	3,60	9,24
Dana(Kültür)	807.562	233.774.251	76.159	19.364.413	4.260	969.151	0,53	5,59	0,41	5,00
Dana (K. Melezi)	1.866.021	407.428.595	314.758	55.643.191	53.818	8.017.211	2,88	17,10	1,97	14,41
Dana(Yerli)	1.477.961	226.387.588	519.847	70.231.715	36.190	4.084.946	2,45	6,96	1,80	5,82
Manda	121.077	18.100.772	19.673	3.299.136	64	8.680	0,05	0,33	0,05	0,26
Manda	75.748	12.469.963	12.708	2.329.112	44	6.600	0,06	0,35	0,05	0,28
Manda yavrusu	45.329	5.630.809	6.965	970.024	20	2.080	0,04	0,29	0,04	0,21
At	248.992	0	65.953	0	11.163	-	4,48	16,93	-	-
Katır	94.924	0	9.085	0	-	-	-	-	-	-
Eşek	417.214	0	57.413	0	1.029	-	0,25	1,79	-	-
Deve	887	0	12	0	-	-	-	-	-	-
Domuz	3.595	0	0	0	-	-	-	-	-	-
Tavuk	245.776.323	708.279.989	10.083.241	26.377.747	128.480	350.590	0,05	1,27	0,05	1,33
Et tavuğu	188.637.066	544.593.568	7.326.951	17.963.638	-	-	-	-	-	-
Yumurta tavuğu	57.139.257	163.686.421	2.756.290	8.414.108	128.480	350.590	0,22	4,66	0,21	4,17
Hindi	3.092.408	26.154.056	492.700	3.382.975	16.715	181.458	0,54	3,39	0,69	5,36
Ördek	832.091	3.334.153	168.015	624.265	2.842	17.816	0,34	1,69	0,53	2,85
Kaz	1.400.136	8.325.935	552.386	3.278.751	180.997	1.294.807	12,93	32,77	15,55	39,49
Arı kovanı	4.160.892	0	592.326	0	18.789	-	0,45	3,17	-	-
Açılan ipek b. K.	3.839	0	0	0	0	-	0,00	-	-	-
TOPLAM	-	3.826.303.815	-	740.935.512	0	42.600.915	-	-	1,11	5,75

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı İstatistikleri,2002

Ardahan ili hayvan varlığının Bölge ve Türkiye hayvan varlığı içindeki yeri incelendiğinde, sığırdaki bölge sığır varlığının %10,7'sini Türkiye sığır varlığının %2,5'ini, kazda bölge kaz varlığının %32,8 Türkiye kaz varlığının ise %13'ünün il hayvan varlığından oluştuğu dikkati çekmektedir. İl hayvan varlığının pazarlanan değerler açısından da yaklaşık aynı değerleri aldığı görülmektedir.

4.5.3.2. Hayvansal Ürünler Üretimi

Ardahan ili hayvansal ürünler üretimi incelendiğinde; hayvansal ürünler üretiminde miktar olarak ağırlığın süt ürünü üretiminde olduğu görülmektedir. İlde 2002 yılı itibariyle 129,6 bin ton süt, 1,0 bin ton kırmızı et, 504 ton yumurta, 366 ton bal, 7.369 adet sığır ve 2.524 adet koyun derisinin üretildiği görülmektedir. Yıllar itibariyle süt, et, balmumu ve sığır derisi üretim miktarlarında artışlar yaşanmıştır. Ardahan ili hayvansal ürünler üretiminin gelişimi Tablo 37'de verilmiştir.

TABLO 37:YILLAR İTİBARIYLA ARDAHAN İLİ HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİMİ (TON)

	1998	1999	2000	2001	2002
Süt	103.843	134.628	116.336	122.790	129.636
Et	467	488	1.138	788	1.023
Bal	441	388	235	276	366
Yumurta (*)	1.468	675	640	636	504
Yapağı	120	136	89	91	45
Balmumu	13	10	5	5	107
Koyun Derisi (adet)	2.736	2.552	6.802	2.047	2.524
Sığır Derisi (adet)	4.305	3.348	8.696	6.026	7.369
Kıl	1	3	2	2	0

(*) 16.000 adet yumurta 1 ton kabul edilmiştir.

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri

İlin bölge ve Türkiye geneli içerisindeki hayvansal ürünler üretiminin 2002 yılı itibari karşılaştırılması da Tablo 38'de verilmektedir.

Tablodan da görülebileceği gibi, Ardahan ili toplam süt üretiminin *bölge içinde* %7,8, et üretiminin %2,8, deri üretiminin %2,0, yumurta %2,4, bal %3,5, balmumu %22,2 ve *Türkiye genelinde ise*, süt üretiminin %1,5, et üretiminin %0,2, deri üretiminin %0,1, bal üretiminin %0,5'i ve balmumu üretiminden de %3,1 pay almaktadır.

TABLO 38: HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİMİ BAKIMINDAN ARDAHAN'IN TÜRKİYE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

Hayvansal ürünler	Miktar (Ton)			Pay (%)	
	Türkiye (1)	D. Anadolu Bölgesi (2)	Ardahan (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Süt	8.408.566	1.656.406	129.636	1,5	7,8
Koyun sütü	657.387	266.430	746	0,1	0,3
Kıl keçisi sütü	206.403	50.982	19	0,0	0,0
Tiftik keçisi sütü	3.218	0	0	0,0	0,0
İnek sütü	7.490.633	1.330.068	128.844	1,7	9,7
Manda sütü	50.925	8.926	27	0,1	0,3
Et (1)	420.597	35.984	1.023	0,2	2,8
Koyun eti	75.828	3.813	42	0,1	1,1
Kıl keçisi eti	15.167	1.266	1	0,0	0,1
Tiftik keçisi eti	287	0	0	0,0	0,0
Sığır eti	327.630	30.805	977	0,3	3,2
Manda eti	1.630	100	3	0,2	3,0
Deve eti	18	0	0	0,0	0,0
Domuz eti	37	0	0	0,0	0,0
Deri (adet)	6.987.373	492.097	9.975	0,1	2,0
Koyun derisi	4.261.562	203.301	2.524	0,1	1,2
Kıl keçisi derisi	776.764	81.917	65	0,0	0,1
Tiftik keçisi derisi	16.179	0	0	0,0	0,0
Sığır derisi	1.921.185	206.298	7.369	0,4	3,6
Manda derisi	11.121	581	17	0,2	2,9
Deve derisi	48	0	0	0,0	0,0
Domuz derisi	514	0	0	0,0	0,0
Yapağı	38.244	13.543	45	0,1	0,3
Kıl	2.589	612	0	0,0	0,0
Tiftik	318	0	0	0,0	0,0
Beyaz et	726.547	17.778	0	0,0	0,0
Tavuk eti	696.160	17.778	0	0,0	0,0
Hindi eti	30.372	0	0	0,0	0,0
Ördek eti	4	0	0	0,0	0,0
Kaz eti	11	0	0	0,0	0,0
Yumurta(2)	722.182	21.164	504	0,1	2,4
Bal	74.555	10.479	366	0,5	3,5
Balmumu	3.448	483	107	3,1	22,2
İpek kozası	100	0	0	0,0	0,0

(1)Mezbaha,kombina ve kurban bayramı kesimlerini kapsar.

(2)16000 adet yumurta 1 ton kabul edilmiştir.

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

Ardahan ilinde kesilen ve sağılan hayvan sayıları incelendiğinde; yıllar itibariyle sağılan hayvan sayısında azalışın ve kesilen hayvan sayısında artışın olduğu dikkati çekmektedir. Bununla beraber gerek sağılan gerekse kesilen hayvan sayısı içerisinde ağırlığın büyükbaş hayvanlarda olduğu görülmektedir. Yıllar itibariyle kesilen ve sağılan hayvan sayılarının gelişimi Tablo 39'da verilmiştir.

TABLO 39:YILLAR İTİBARIYLA ARDAHAN İLİ SAĞILAN-KESİLEN HAYVAN SAYILARI (Baş)

	1998	1999	2000	2001	2002
Sağılan Hayvan Sayısı	163.625	178.515	153.312	160.683	139.230
Koyun	55.931	49.063	31.526	32.266	19.640
Kıl keçisi	1.532	3.195	1.747	1.798	406
İnek	105.915	126.038	119.765	126.345	119.155
Manda	247	219	274	274	29
Kesilen Hayvan Sayısı	7.180	5.597	14.444	7.726	9.448
Koyun	2.508	2.349	6.218	1.886	2.306
Kıl keçisi	373	58	23	22	59
Siğır	4.094	3.190	8.193	5.806	7.068
Manda	205	-	10	12	15

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri

Tablodan da görüleceği gibi, kesilen ve sağılan hayvan sayılarının gelişimi de ildeki canlı hayvan varlığının gelişimine paralel bir seyir izlemiştir. Yıllar itibariyle canlı hayvan varlığının azalmasıyla (özellikle küçükbaş) doğru orantılı olarak sağılan hayvan varlığında da azalma yaşanmış ve diğer bölgelere yapılan yoğun kasaplık ve canlı hayvan sevkiyatından dolayı 2000 yılından sonra kesilen hayvan sayısı ise daha fazla azalmıştır.

2002 yılı itibariyle Ardahan ili sağılan hayvan sayısı 139.230 olup, bunun %85,6'sını büyükbaş, %14,4'ünü küçükbaş hayvanlar oluştururken; kesilen hayvan sayısı 9.448 olup, bunun %75'ini büyükbaş, %25'ini de küçükbaş hayvanlar oluşturmuştur.

2002 yılı itibariyle ilde sağılan ve kesilen hayvan sayılarının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payına baktığımızda; sağılan hayvan sayısı bakımından, Ardahan'da sağılan inek sayısı Türkiye toplamının %2,7'sini, Doğu Anadolu Bölgesinin %10,9'unu oluştururken sağılan koyun sayısı Türkiye genelinin %0,1'ini, Bölgenin %0,4'ünü oluşturmaktadır.

Kesilen hayvan sayısı bakımından ise, İlde kesilen siğır sayısı Türkiye genelinin %0,4'ünü, Doğu Anadolu Bölgesinin %3,7'sini oluştururken kesilen koyun sayısı Türkiye genelinin %0,1'ini ve Bölgenin %1,2'sini oluşturmuştur.

2002 yılı itibariyle Ardahan ili sağılan ve kesilen hayvan sayılarıyla, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri Tablo 40'da verilmiştir.

TABLO 40: SAĞILAN VE KESİLEN HAYVAN SAYILARI VE ARDAHAN'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

	Miktar (Baş)			Pay (%)	
	Türkiye (1)	D. Ana. B. (2)	Ardahan (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Sağılan Hayvan Sayısı	21.634.826	7.157.631	139.230	0,64	1,95
Koyun	13.637.194	5.298.932	19.640	0,1	0,4
Kıl keçisi	3.412.094	752.141	406	0,0	0,1
Tiftik keçisi	141.344	0	0	0,0	0,0
İnek	4.392.568	1.097.419	119.155	2,7	10,9
Manda	51.626	9.139	29	0,1	0,3
Kesilen Hayvan Sayısı	6.477.075	451.297	9.448	0,15	2,09
Koyun	3.935.393	186.485	2.306	0,1	1,2
Kıl keçisi	742.349	75.101	59	0,0	0,1
Tiftik keçisi	15.116	0	0	0,0	0,0
Siğır	1.774.107	189.185	7.068	0,4	3,7
Manda	10.110	526	15	0,1	2,9

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim İstatistikleri 2002

Ardahan ilinde sağılan hayvanların üretim ve verim durumu incelendiğinde; inekten ortalama 1.081,3 kg/baş, koyundan ortalama 38,0 kg/baş, mandadan ortalama 931,0 kg/baş ve kıl keçisinden ortalama 46,8 kg/baş süt verimi alındığı görülmektedir. *Bu verim düzeyine göre*, il süt verim ortalaması bütün hayvan türlerinde Türkiye ve Bölge ortalamalarının altında kaldığı görülmektedir.

2002 yılı itibariyle, ilde sağılan hayvanlara ait verim düzeyi, Türkiye ve Bölge verileri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 41'de verilmiştir.

TABLO 41: SÜT ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA VERİM (2002)

Hayvan Türü	Türkiye		D. Anadolu Böl.		Ardahan	
	Üretim (Ton)	Verim (Kg)	Üretim (Ton)	Verim (Kg)	Üretim (Ton)	Verim (Kg)
Koyun	657.387	48,2	266.430	50,3	746	38,0
Kıl keçisi	206.403	60,5	50.982	67,8	19	46,8
İnek	7.490.633	1.705,3	1.330.068	1.212,0	128.844	1.081,3
Manda	50.925	986,4	8.926	976,7	27	931,0

Ardahan'da *kesilen hayvanların verim durumuna* bakıldığında, küçükbaş ve büyükbaş (manda hariç) hayvanlarda et verim düzeyinin Türkiye ve Bölge verim ortalamalarının altında olduğu görülmektedir.

2002 yılı itibariyle, ilde kesilen hayvanlara ait et verim düzeyleri, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 42'de verilmiştir.

TABLO 42: ET ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA KARKAS AĞIRLIK (2002)

Hayvan Türü	Türkiye		D. Anadolu Bölgesi		Ardahan	
	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlık (Kg)	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlık (Kg)	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlık (Kg)
Koyun	75.828	19	3.813	20,4	42	18,2
Kıl keçisi	15.167	20	1.266	16,9	1	16,9
Sığır	327.630	185	30.805	162,8	977	138,2
Manda	1.630	161	100	190,1	3	200,0

2002 yılı itibariyle Ardahan ili et verim ortalaması koyunda 18,2 kg/baş, kıl keçisinde 16,9 kg/baş, mandada 200,0 kg/baş ve sığırdaki 138,2 kg/baş olarak gerçekleşmiştir.

2002 yılı itibariyle; Ardahan ilinde 132.120 milyar TL'si canlı hayvanlar, 55.244 milyar TL'si da hayvansal ürünler üretim değeri olmak üzere toplam 187.364 milyar TL hayvancılık üretim değeri yaratılmıştır. Bu değer aynı yıl ilde gerçekleşen 26.993 milyar TL tutarındaki bitkisel üretim değerinin yaklaşık 7 katı kadardır.

İl hayvancılık üretim değerine daha alt ayrımda baktığımızda; canlı hayvanlar üretim değerinde %94,5 pay ile sığır değerinin ve hayvansal ürünler üretim değerinde ise %84,0 pay ile süt üretim değerinin büyük pay sahibi olduğu görülmektedir. 2002 yılı itibariyle, Ardahan ili canlı hayvanlar üretim değerinin %32,2'si ve hayvansal ürünler üretim değerinin %28,2'si oranında pazarlanmıştır.

4.5.3.3. Su Ürünleri Üretimi

Ardahan ili balıkçılık hasılası 2001 yılında (cari fiyatlarla) 335,8 Milyar TL olarak gerçekleşmiştir. İl tarımsal hasıla içindeki balıkçılık hasılasının payı (%0,2) çok küçüktür.

İlde *kültür balığı* olarak alabalık, *tatlı su ürünleri* olarak da sazan, yayın, kefal, karabalık ve alabalık üretimi yapılmaktadır. 2002 yılı itibariyle kültür balığı üretimi olarak toplam 150 ton/yıl kapasiteli kaynak suları üzerinde kurulu Merkez ilçede 2 adet ve Posof İlçesinde de 1 adet olmak üzere toplam 3 adet alabalık tesisi bulunmaktadır.

Çıldır gölünde 1998-1999 yıllarında Tarım Müdürlüğü'nce hazırlanan kafeste alabalık yetiştiriciliği projesi kapsamında 1 ton/yıl kapasiteli 10 adet kafes kurularak üretim gerçekleştirilmiştir. Ancak daha sonraki yıllar, işletmeler tarafından üretime devam

edilmemiştir. İlde yıllık ortalama avcılık yolu ile (tatlı sulardan) 100 ton ve yetiştiricilik yolu ile (kültür) 50 ton balık üretimi yapılmaktadır.

Ardahan'da su ürünleri üretimi bakımından önemli bir potansiyel bulunmaktadır. 2 adet büyük ve 9 adet küçük doğal gölün yanı sıra Kura Nehri ve oluşumuna katılan diğer bir çok akarsu da Tarım İl Müdürlüğü tarafından yürütülen suni balıklandırma çalışmaları, tatlı su balıkçılığın gelişmesinde olumlu katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda bu alanlara yıllık ortalama 150-200 bin yavru sazan bırakılmaktadır. Ayrıca il de kültür balığı yetiştirilen havuz balıkçılığı tesisleri de bulunmaktadır.

Su ürünleri yetiştiriciliği ve pazarlama amacı ile ilde, Çıldır-Akçakale Su Ürünleri Tarımsal Kalkınma Kooperatifi adıyla kurulmuş bir adet Su Ürünleri Kooperatifi bulunmakta olup, 16 adet kayıtlı üyesi vardır.

4.5.4. Tarımsal Krediler

Tarım sektöründe beklenen üretim seviyelerine ulaşılabilmesi, işletmelerde yetersiz olan işletme sermayesi unsurlarının tam olarak tamamlanması ile söz konusu olabilir. Tarımsal üretimde işletme sermayesindeki eksiklikler modern üretim girdilerinin kullanımını veya entansiteyi ve yatırımın kapasitesini sınırlamaktadır. Oysa ülkemiz tarımının geliştirilmesi, istihdam imkanı yaratılması, işletme gelirindeki riskin azaltılması, işletmelerin daha rantabl çalışabilmeleri ve giderek artan nüfusun yeterli ve dengeli beslenebilmesi bakımından kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu nedenle ülkemiz tarım sektörünün arzulanan düzeye getirilmesi için gerek bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yürüten ve gerekse sadece bitkisel ve sadece hayvansal üretim yapan üreticilerin işletme ve yatırım sermayesi eksikliklerinin giderilmesi önem taşımaktadır. Böylece, mevcut üretim kaynaklarından en etkin yararlanmak suretiyle, tarımsal üretimin ülke ekonomisine katkısı da artırılabacaktır.

Tarımda kredi gereksinimini artıran en önemli nedenler ekonomik ve sosyal nedenlerdir. Bu nedenlerin başlıcaları, tarım işletmelerinin yeterli büyüklükte olmayışı ve sermaye yetersizliği, piyasa içi üretim ve verimliliğin artırılması arzusu, veraset ve intikal işlemleri sonucunda tarım alanlarının küçülmesi ve tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar bu sorunların başlıcalarıdır.

Bununla beraber Türkiye genelinde ekstansif bir yapı gösteren hayvancılık işletmeleri çağdaş gelişme ve ihtisaslaşmanın gereği olarak giderek entansif bir yapı kazanmaktadır. Özellikle koyun ve sığır besiciliği işletmeleri, süt sığırcılığı işletmeleri ve sanayi tipi üretim yapısı kazanmış broiler ve yumurta tavukçuluğu işletmeleri entansif karakterli olmaları nedeniyle önemli ölçüde sabit ve döner sermayeye gereksinim duymaktadır. Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi, sektör ve onu oluşturan hayvancılık işletmeleri finansman ihtiyacı içinde bulunmaktadır. İşletmelerin altyapı ile ilgili (ahır, ağıl, kümes gibi) işletme sorunlarının çözümünde uzun vadeli krediye gereksinim duyulurken, orta ve kısa vadeli krediler ise hayvancılık işletmesinin döner sermaye, cari ve diğer harcamalardan olan alet ve malzeme alımları için kullanılmaktadır. Özellikle orta ve kısa vadeli krediler besi, süt sığırcılığı ve entansif tavukçuluk işletmelerinin devamlılıklarını sağlayabilmeleri açısından önem taşımaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere tarım ve hayvancılık sektörlerinde teknolojik gelişme ve verim artışı, yatırım ile yeterli girdi kullanımına bağlıdır. Çağdaş teknolojilerin uygulanması, ekonomik, sosyal ve doğal olaylar tarımda sermaye ihtiyacını dolayısıyla kredi gereksinimini artıran faktörlerdir. Ardahan iline verilen tarımsal kredilerin dağılımı, Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri Tablo 43'da verilmiştir.

TABLO 43: TARIMSAL KREDİLERİN DAĞILIMI VE TÜRKİYE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (1999)

Krediler	Tutar (Milyar TL)			Pay (%)	
	Türkiye (1)	D. Anadolu(2)	Ardahan (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
B itkisel Üretim Kredileri	206.451	4.354	127	0,06	2,92
Hayvansal Üretim Kredileri	348.370	58.780	7.167	2,06	12,19
Kimyevi Üretim Kredileri	33.724	145	-		
Su Ürünleri Kredileri	10.115	74	2	0,02	2,70
Tarımsal Araç ve Gereçler	56.647	1.391	24	0,04	1,73
Tarım ve Kredi Kooperatifleri	478.109	44.555	4.250	0,89	9,54
Tarımsal İçerikli Krediler	995.729	8.679	-		
Tarımsal Sanayi Kredileri	47	23	-		
TOPLAM	2.129.079	118.002	11.571	0,54	9,81

Kaynak: DIE

Ardahan ili tarımsal kredi durumu incelendiğinde, 1999 yılı itibariyle 11.571 milyar TL tarımsal kredi verildiği ve bu kredi miktarının bölgeye verilen kredilerin %9,81'ini Türkiye toplam tarımsal kredilerin ise %0,54 gibi küçük bir bölümünü oluşturduğu görülmektedir.

4.5.5. Ormancılık

Ormanlık alan il yüzölçümünün %6,6'sını kapsamakta olup, toplam 31.957,2 hektardır. İl orman alanlarında büyük oranda saf sarıçamdan oluşmaktadır. Ardahan ili ormancılık hasılası (cari fiyatlarla) 622,7 milyar olup il tarımsal hasıla içindeki payı (%0,5) çok düşüktür. İl orman varlığı açısından fakir durumdadır.

Mevcut ormanların %73,2'si verimli koru(23.380 ha), %17,6'sı bozuk koru(5.639 ha) ve %9,2'si de bozuk baltalık (2.939 ha) orman alanını oluşturmaktadır. Verimli koru orman alanının %48,7'si gibi büyük bir bölümü (11.391 ha) Göle ilçesindedir.

İl orman ürünleri üretimi Tablo 44'de verilmektedir.

TABLO 44: ARDAHAN İLİ ORMAN ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ (M³)

ÜRÜN ADI	2002	2003	2004
Tomruk	5.304	5.115	7.700
Tel Direk	15	3	113
Maden Direği	358	479	510
Sanayi Odunu	18	16	15
Kağıtlık Odun	715	726	700
Sırık Ster (Ster)	35	11	70
Yakacak Odun	1.850	1.296	2.310

Kaynak: İl Planlama Müdürlüğü

4.6. Madencilik

Ardahan, yeni il olması nedeniyle yer altı ve yer üstü kaynaklarının tespitine yönelik çalışmalar yeterince yapılamamıştır. Ardahan ili ve çevresinde MTA tarafından sadece petrol etütleri ve linyit çalışmaları yapılmıştır. TPAO tarafından petrol saha çalışmaları devam etmektedir.

İl genelinde, Ardahan-Çataldere, Ardahan-Çamlıçatak ve Posof kömür zuhurları olmak üzere 3 bölgede linyit araştırması yapılmıştır. Ancak yapılan araştırmalarda linyit rezervinin ekonomik olmadığı belirtilmiştir. Göle ilçesinde 2 milyar ton görünür+muhtemel perlit rezervi de bulunmaktadır. Madencilik ve taşocakçılığı sektörünün il hasılasına katkısı bulunmamaktadır.

4.7. İmalat Sanayi

Üretim girdilerine ve büyük pazarlara uzak olan ayrıca sermaye birikimi olmayan ilde sanayi yeterince gelişme gösterememiştir. İlde oluşan imalat sanayi sınırlı düzeyde kalmış olup, genelde bölgesel pazarlara hitap eden bir özellik göstermektedir. Ardahan da sanayi sektörünün il ekonomisine katkısı çok düşüktür.

Tablo 45'de ilde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının unvanı, kuruluş yeri, faaliyet konusu, kapasite ve istihdam durumları ilçeler itibariyle verilmektedir.

TABLO 45: ARDAHAN İLİNDE KURULU OLAN İMALAT SANAYİ TESİSLERİ

FİRMA UNVANI	KURULUŞ YERİ	ÜRÜN VE KAPASİTE	BİRİMİ	İSTİH. (KİŞİ)
ARDAHAN Et ve Et Ürünleri San. ve Tic. A.Ş.	Ardahan	BB Hayvan Kesimi 300.000	Adet / Yıl	10
		KB Hayvan Kesimi 30.000	Adet / Yıl	
		Sucuk Üretimi 900.000	Kg / Yıl	
		Pastırma Üretimi 90.000	Kg / Yıl	
		Sosis Üretimi 300.000	Kg / Yıl	
		Kavurma Üretimi 300.000	Kg / Yıl	
		Salam Üretimi 60.000	Kg / Yıl	
ANASÜT Süt Ürünleri San. A.Ş.	Ardahan	Süt ve Süt Ürünleri 25	Ton / Gün	35
ŞANLITÜRK Süt Ürünleri Hay. Tic. Ltd. Şti.	Göle	Süt ve Süt Ürünleri 6	Ton / Gün	13
ALİBEY Süt Ürünleri San. ve Ltd. Şti.	Göle	Süt ve Süt Ürünleri 7.500	Ton / Yıl	3
HANAK Süt ve Süt Ürünleri Hay. San. Ve Tic. A.Ş.	Hanak	Süt ve Süt Ürünleri 10	Ton / Gün	12
AYVAZOĞLU Süt ve Süt Ürünleri İmalatı	Ardahan	Süt ve Süt Ürünleri 12	Ton / Gün	20
DEMSAN Yem ve Gıda San. Tic. Ltd. Şti.	Ardahan	KB ve BB Hay. Yemi 10	Ton / Saat	15
AR-YEM Ardahan Yem San. ve Tic. A.Ş.	Ardahan	Besicilik Yem ve Yem Ürü. 5	Ton / Saat	7
SAYAN Tavukçuluk Tarım Hayvan Ürünleri Ltd. Şti.	Göle	Yumurta 3.200	Adet / Gün	-
AYDEMİROĞULLARI Gıda Ağaç Ürün. Hay. Paz. San. Tic. Ltd. Şti.	Ardahan	-	-	3
DOĞU-PEN PVC Pencere Sistemleri İmalathanesi	Ardahan	PVC Plastik Doğrama 3.500	Mt / Yıl	6
BARIŞ Oto Lastik Kaplama Sanayi	Ardahan	Oto Lastik Kaplamam 7.000	Adet / Yıl	1

Kaynak: İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, 2004

Ayrıca ilde, 1998 yılında kurulan ve Ardahan ilini Kalkındırma ve Geliştirme Vakfı bünyesinde faaliyet gösteren Halıcılık Arıcılık Yakıt ve Akaryakıt Ltd. Şti, yöre

halıcılığını geliştirmek, Kafkas Arı İrkını yaygınlaştırmak ve arıcılığı geliştirme yönünde faaliyet göstermektedir. İl merkezinde faaliyet gösteren ve 32 tezgahlık atölyede yaklaşık 60 kişi istihdam edilmektedir.

İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü kayıtlarına göre, İl de 1 kamu sektörü ve 12 özel sektörde olmak üzere toplam 13 imalat sanayi kuruluşu faaliyet göstermekte ve bu tesislerde yaklaşık 185 kişi çalışmaktadır. İldeki mevcut sanayi tesislerinin 3'ü Göle, 1'i Hanak ve 9'u da Ardahan il merkezinde yer almaktadır. Bunun yanı sıra hayvansal ürünlere yönelik ilde, 5'i süt ve süt ürünleri, 2'si yem ve yem ürünleri, 1'er adet de et ve et ürünleri ve tavukçuluk sektöründe olmak üzere toplam 9 tesis faaliyet göstermektedir.

2002 Genel Sanayi ve İşyeri Sayım sonuçlarına göre Ardahan da faaliyet gösteren iş yeri sayısı toplam 2.073 adet olup, bu iş yerlerinde 3.869 kişi istihdam edilmektedir. İldeki toplam işyeri sayısı ve istihdam içerisinde; iş yeri sayısının %7,6'sı ve istihdamın ise %12,6'lık payı sanayi (elektrik, gaz, su-imalat-madencilik ve taşocakçılığı) sektörünü oluşturmaktadır. Tablo 46'da il, bölge ve Türkiye genelinde faaliyet gösteren iş yeri ve istihdamın sektörlere göre dağılımı verilmektedir.

TABLO 46: İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE ARDAHAN, BÖLGE VE TÜRKİYE'DEKİ İSTİHDAM VE İŞYERİ SAYISI (2002)

FAALİYET KOLLARI	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		ARDAHAN	
	İstihdam	İşyeri Sayısı	İstihdam	İşyeri Sayısı	İstihdam	İşyeri Sayısı
Elektrik, Gaz, Su	57.383	1.703	3.313	210	146	10
İmalat	1.764.235	246.899	32.366	7.759	341	146
Madencilik ve Taşocakçılığı	79.421	1.809	1.844	110	2	1
TOPLAM (sanayi sektörü)	1.901.039	250.411	37.523	8.079	489	157
Diğer Sos., Top. ve Kişisel Hiz. Faal.	113.098	90.919	8.182	3.689	127	75
Eğitim	73.744	5.692	2.402	253	18	3
Gayrimenkul Kiralama ve İş Faal.	236.424	90.473	5.401	2.265	97	40
İnşaat	202.098	35.702	6.146	1.035	5	3
Mali Aracı Kuruluşların Faaliyetleri	114.872	13.538	3.825	655	127	27
Otel, Lokanta, Kahvehane	308.462	163.112	20.477	7.879	583	257
Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler	71.868	31.546	3.750	1.373	52	32
Toptan ve Perakende Ticaret	1.144.636	794.715	85.534	46.979	1.965	1.145
Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme	234.917	244.490	30.889	18.114	406	334
TOPLAM	2.500.119	1.470.187	266.606	82.251	3.380	1.916
GENEL TOPLAM	4.401.158	1.720.598	304.129	90.330	3.869	2.073

Kaynak : DIE, 2002 Genel Sanayi ve İşyeri Geçici Sayım Sonuçları

Ardahan ili toplam işyeri sayısına göre; %55,2'sini toptan ve perakende ticaret, %16,1'i ulaştırma, depolama ve haberleşme, %12,4'ü otel, lokanta, kahvehane, %7,0'ı imalat ve %9,3'ünü de diğer sektörde faaliyet gösteren işyerleri oluşturmaktadır. İstihdama göre ise; %50,8'ini toptan ve perakende ticaret, %15,1'i otel, lokanta, kahvehane, %10,5'i ulaştırma, depolama ve haberleşme, %8,8'i imalat ve %5,5'i de diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

İldeki işyeri sayısı ve istihdamın Bölge ve Türkiye geneli içindeki yeri incelendiğinde ise; ildeki işyeri sayısı ve istihdam sırasıyla bölgenin %2,3'ünü ve %1,3'ünü oluşturmaktadır. İlin Türkiye geneli içerisinde yeri ise, gerek işyeri sayısı (%0,12) ve gerekse istihdam (%0,09) açısından çok küçük bir kısmını meydana getirmektedir.

-- Sanayi Hasılası

Ardahan ili sanayi sektörünün 2001 yılı itibariyle GSYİH içindeki payı incelendiğinde; il GSYİH içinde sanayi sektörü payının %2,2 olduğu ve il sanayi sektörünü %64,0 pay ile imalat sanayi ve %36,0 pay ile elektrik, gaz ve su sektörleri oluşturmaktadır. İl sanayi hasılasına madencilik ve taşocakçılığı sektörünün payı bulunmamaktadır. İl sanayi sektör hasılasının yıllar itibariyle gelişimi ve Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi sanayi hasılası içindeki yeri Tablo 47'de verilmektedir.

TABLO 47: ARDAHAN İLİ SANAYİ HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ, TÜRKİYE VE BÖLGE SANAYİ HASILASI İÇİNDEKİ YERİ (Cari Fiyatlarla) (MİLYAR TL)

	1993	1998	1999	2000	2001
Madencilik ve Taşocakçılığı	-	-	-	-	-
İmalat Sanayii	22	473	785	1.257	1.886
Elektrik, Gaz ve Su	1	181	398	808	1.061
Ardahan Sanayi Hasılası (1)	23	654	1.183	2.065	2.947
Ardahan GSYİH için.Payı (%)	1,8	1,6	1,9	2,3	2,2
D. Ana. Böl. Sanayi Has (2)	12.291	270.946	389.326	563.950	967.831
Türkiye Sanayi Hasılası (3)	485.972	11.970.299	17.973.866	29.027.782	45.881.462
(1) / (2) (%)	0,19	0,24	0,30	0,37	0,30
(1) / (3) (%)	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01
(2) / (3) (%)	2,53	2,26	2,17	1,94	2,11

Kaynak: DİE

Ardahan sanayi hasılasının, il GSYİH'sı içindeki yerinin yıllar itibariyle gelişimi incelendiğinde ise; il sanayi hasılasının il GSYİH içinde yıllar itibariyle inişli çıkışlı yapı

oluşturduğu ve 1993 yılında %1,8 iken 2001 yılında %2,2 paya yükseldiği görülmektedir.

Ardahan ili sanayi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye sanayi hasılası içindeki yeri analiz edildiğinde, il sanayi hasılasının 1993-2001 dönemi boyunca Bölge içindeki payının arttığı ve Türkiye geneli içindeki payının da değişmediği görülmektedir.

-- Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi (KOS) İşletmelerinin Profili

Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) tarafından yapılan "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili" adlı çalışmada Ardahan ilindeki küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeler profili aşağıda verilmektedir.

Ölçek ve Sektör Bazında İşyeri Sayısı ve İstihdam

Ölçek aralıkları itibarıyla değerlendirildiğinde; Ardahan ilinde *küçük ölçekli sanayide* (1-49 kişi çalıştıran işletmeler) 115 iş yeri sayısının olduğu ve 279 kişinin istihdam edildiği görülmekte olup, *orta ölçekli sanayide* (50-199 kişi çalıştıran işletmeler) ise iş yerinin olmadığı dikkati çekmektedir. Yani il KOS *toplam iş yeri sayısının* ve istihdamın tamamı küçük ölçekli (1-49) işletmelerden oluşmaktadır.

Ardahan ilindeki KOS işletmelerinin sayısı ve bu işletmelerin istihdam durumları, Bölge ve Türkiye geneli ile mukayese edilerek Tablo 48'de verilmiştir.

TABLO 48: KOS İŞLETMELERİNDE İŞYERİ SAYISI VE İSTİHDAM DURUMU

ÖLÇEK	TÜRKİYE			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ			ARDAHAN		
	İşyeri	İstihdam	%	İşyeri	İstihdam	%	İşyeri	İstihdam	%
Küçük Ölçekli	194.546	721.469	77	6.196	15.836	79	115	279	100
1-9	186.574	545.809	58	6.111	14.014	70	113	256	92
10-49	7.972	175.660	19	85	1.822	9	2	23	8
Orta Ölçekli	2.247	213.676	23	36	4.120	21	0	0	0
50-99	1.405	97.356	10	15	1.162	6	0	0	0
100-199	842	116.319	13	21	2.958	15	0	0	0
TOPLAM	196.793	935.145	100	6.232	19.956	100	115	279	100

Kaynak: KOSGEB, Doğu Anadolu bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara,1997

Ardahan ilinde KOS işletmelerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri sektörler ise, metal eşya sanayi, orman ürünleri ve mobilya sanayi, gıda-içki ve tütün sanayi ve dokuma giyim eşyası ve deri sanayidir.

Sektörler	Adet	%
- Metal Eşya San.	33	28
- Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	32	28
- Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	29	25
- Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	19	17

Ardahan ilinde KOS işletmeleri istihdamında ağırlığı olan 4 sektörde istihdam edilen kişi sayısı 273'dır. Bu sektörlerdeki KOS işletmeleri genelinde çalışanlar toplamının %97.8'ini teşkil etmektedir. İlde KOS işletmeleri istihdamının ağırlıklı olduğu sektörler şunlardır.

Sektörler	Adet	%
- Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	113	41
- Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	68	24
- Metal Eşya San.	58	21
- Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	34	12

Ölçek ve Sektör Bazında Yaratılan Katma Değer

İlde 1-9 kişi çalıştıran işletmelerin yarattığı katma değere ilişkin veriler bulunmamaktadır. Ardahan ilindeki KOS işletmelerince yaratılan katma değer, Türkiye ve Bölge ile karşılaştırıldığında çok küçük değerde olduğu görülmekte olup, Tablo 49'de verilmektedir.

TABLO 49: KOS İŞLETMELERİNDE YARATILAN KATMA DEĞER (MİLYAR TL)

ÖLÇEK	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		ARDAHAN	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Küçük Ölçekli	37.900	52	163	25	1.2	100
1-9	20.700	28	0	0	0	0
10-49	17.200	23	163	25	1.2	100
Orta Ölçekli	35.600	48	492	75	0	0
50-99	14.600	20	130	20	0	0
100-199	21.000	29	362	55	0	0
TOPLAM	73.500	100	655	100	1.2	100

İlde yaratılan 1.1 Milyar TL katma değeri 10-49 aralığında mevcut olan 2 küçük ölçekli işletmeye aittir.

- Organize Sanayi Bölgeleri (OSB)

Sanayiinin sağlıklı ve çevreye zarar vermeksizin gelişmesi açısından organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri büyük önem arz etmektedir. Bunlardan özellikle organize sanayi bölgeleri, işletmelere sağlamış oldukları dışsal faydalardan ötürü il sanayisinin gelişmesinde önemli işlevler yerine getirmektedir.

İlde faaliyette olan OSB bulunmamakta olup, kurulma çalışmaları devam edilmektedir.

Ardahan Organize Sanayi Bölgesi; İl OSB 1996 yılında yatırım programına alınmıştır. Merkez ilçenin Kartalpınar Köyü mevkinde yaklaşık 150 hektarlık alan organize sanayi bölgesi olarak tespit edilmiş ve bu alanın jeolojik etütleri ve haritaları tamamlanmıştır.

Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulacağı yerin ve Kartalpınar Köyünün kadastro çalışmaları yaptırılmıştır. Şahıslardan satın alınacak arazilerle ilgili kamu yararı kararı da alınmış, kamulaştırılacak alan içerisinde bulunan Hazine ve Maliye'ye ait yerler ile şahıslara ait yerlerin tespiti yapılmıştır. Kamulaştırma faaliyetlerinin %80'ni tamamlanmıştır. Çalışmalar hâlâ devam etmektedir.

- Küçük Sanayi Siteleri (KSS)

Ardahan il merkezinde 1986 yılında bir Küçük Sanayi Sitesi kurulmuş olup, 132 işyeri ve idare binası bulunmaktadır. Göle ve Hanak ilçelerinde KSS kurma çalışmaları devam etmektedir.

Göle Küçük Sanayi Sitesi için 21.900 m²'lik yer tahsisi yapılmış ve zemin etüt raporları hazırlanmıştır. Alt yapı projelerinin çizimi aşamasında bulunmaktadır.

Hanak Küçük Sanayi Sitesi için yapı kooperatifi kurulmuş olup, belediye tarafından 17.567 m²'lik yer tahsisi yapılmıştır.

Damal ilçesinde Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifleri kurulmuş olmasına karşın, herhangi bir faaliyet bulunmamaktadır. Posof ilçesi KSS'si 2002 yılında fesih edilmiştir. Çıldır ilçesinde ise KSS'ne yönelik herhangi bir faaliyet yoktur.

4.8. Turizm

Ardahan ve çevresi tarihin en eski dönemlerinden beri çeşitli uygarlıklarca iskan olmuş önemli bir yöredir. Urartu, Med, Pers, Roma, Sasani, Selçuklu, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavi, ve Osmanlı uygarlıklarına ev sahipliği yapan yörede bir çok tarihi eser ve kalıntı bulunmaktadır.

-- Kültür Turizmi

İl genelinde Urartu kalelerinin özelliklerini andıran kaleler, küçük şapel niteliğinde kiliseler, tarihi camiler, Ardahan ve çevresine özgü mimari özelliklerine sahip evler, hamamlar, çeşmeler, çeşitli dönemlerin izlerini taşıyan heykel ve figürler bulunmaktadır. Turizm sektörü etkinlikleri olarak ve kültür turizmine yönelik ilde bulunan eserler;

Kaleler ve kuleler

- Şehir merkezinde Selçuklular tarafından yapıldığı bilinen *Ardahan Kalesi*,
- Ardahan'a yaklaşık 12-13 km kuzeydoğusunda bulunan *Kazan Kalesi*
- VII. ve VII. Yüzyıldan beri ayakta duran Ardahan-Hanak Karayolunun 18. km'de Altaş köyünün doğusunda yer alan *Altaş(Ur) Kalesi*,
- Ardahan'ın 30 km batısında Bağdeşen köyünün kuzeyinde kalan *Kinzi Kalesi*,
- Göle ilçesine bağlı Kalecik Köyü civarında bulunan *Kalecik Kalesi*,
- Çıldır ilçesi merkezine 1 km uzaklıktaki Yıldırımtepe Köyü civarında bulunan *Şeytan Kalesi*
- Çıldır ilçe merkezine 36 km uzaklıkta ve Gürcistan sınırında bulunan *Kurt Kale*,
- Hanak ilçe merkezine yaklaşık 18-20 km uzaklıktaki Sevimli (Vel) köyü civarında bulunan *Sevimli Kalesi*,
- Posof ilçesine bağlı Türközü sınır karakolu yakınlarında bulunan *Cak Kalesi*,
- Posof ilçesine bağlı Savaşır Köyü civarında bulunan *Savaşır Kalesi*,
- Ardahan-Posof yolu üzerinde, Posof 5 km uzaklıkta *Mere Kalesi*,
- Posof ilçe merkezine 6 km uzaklıkta Kol Köyü civarında *Kol Kalesi*,
- Hanak ilçesinin 5 km batısında Ardahan-Hanak Karayolu yer alan *Kırnav Kale*,
- Ardahan'ın 15 km uzaklıkta Ölçek Köyü civarında yer alan *Ölçek Köyü Kalesi*,
- Göle ilçesine bağlı Dağdeşen Köyü civarında bulunan *Dağdeşen Köyü Kale Kalıntıları*,

-- Çıldır yakınlarında *Karakale*, *Kışlahanak (Avcılar) Kalesi* ve Hanak yakınlarında *Karakale*

İlde bu kalelerin yanında; Ziyaretdere Kulesi, Tepelr (Konk) Köyü Kulesi, Yiğit Konağı Köyü Kulesi, Çakıldere Köyü Kulesi, Uğurlutaş (Dört Kilise) Köyü Kulesi, Uğuz (Mağlisa) Dağı Kulesi, Söğütlükaya (Hunemis) köyü batısındaki kule kalıntıları, Söğütlükaya (Hunemis) köyü doğusundaki kule kalıntıları, Akçakale Ada Şehri Kalıntıları.

Tarihi Camiler ve Türbeler

- Ardahan Merkez ilçede bulunan camiler, Mevlit Efendi Cami (1701), Arap (Yanık) Cami, Müderis İbrahim Efendi Cami (1711), Derviş Bey Cami (1868), Ölçek Köyü Cami (1895),
- Göle İlçesine bağlı Dedeşen Köyünde bulunan Dedeşen Köyü Cami,
- Posof Merkez Cami,
- Çıldır ilçesi Gölbölen Köyünde bulunan Gölbölen (Urta) Kilise - Cami,
- Çıldır ilçesi Kayabeyi Köyünde bulunan Kayabeyi (Yerli Çayıs) Kilise-Cami
- Dedeşen Köyünde Şeyh Ahmet ve Şeyh Muhammet Türbesi,
- Kömürbaba Türbesi,
- Dedeşen Köyü Haziresinde bulunan Mezar Taşları,
- Ardahan eski ve yeni mezarlıkta mezar taşları,
- Aşık Şenlik (Suhara) Beldesinde Mezar Taşları,
- Gülyüzü (Pekreşen) Köyü mezar taşları
- Seyitömer Köyü Ziyareti,

Bizans hakimiyeti sırasında yapıldığı tahmin edilen ve büyük oranda tahrip olmuş *kilise ve şapeller de* (kilisenin küçüğü) bulunmaktadır. Bunlar; Ölçek Köyü Kilisesi, Övündü (Vaşlop) Manastır Kilisesi, Sensop Kilisesi ve 15-20 adet şapel yer almaktadır.

Ardahan'da XIX. Yüzyıldan sonlarında inşaa edilmiş birkaç *köprü* bulunmaktadır. Bunlardan; Posof Çayı üzerindeki köprü (XIX. YY sonlarında), Çıldır ilçesinde yer alan Taşköprü ve yine Çıldır ilçesinde Gülyüzü (Pekreşen) Köyü Köprüsüdür. ilde

tarihi özellik taşıyan XV.-XVI. Yüzyılda inşaa edildiği düşünölen tek çeşme örneği Dedeşen Köyü Çeşmesidir.

Ardahan ve çevresinde yöreye özgü mimari biçimlerine sahip birçok bina bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi il merkezinde bulunan ve 1911 yılında Osmanlı mimarisine göre inşaa edilen Haşimoğlu Rasim Bey Konağıdır (Kongre Binası). İlerdeki diğer mimari özelliğe sahip binalar ise, Kasap Dervişin Binası, Dursun Soylu Evi, Karakadıoğlu Evi, Abdullah Öğüt Evi, Akkoş'un Binası, Kamil Ağa Konağı ve Celal Çevik Evini sayabiliriz.

XIX. Yüzyılda askeri savunma yapıları olarak tabyalar önem kazanmıştır. İl de bir çok tabya bulunmakta birlikte en önemlisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 Harbi) önce yapılan Ramazan Tabyasıdır.

-- Doğa Turizmi

İlin coğrafi yapısı ve tarihi geçmişinden kaynaklanan kendine özgü doğal ve tarihi değerlere sahiptir. İl Doğu Anadolu Bölgesi'ne has doğal yapısı ve ikliminin yanında Doğu Karadeniz Bölümünün topografyasına, iklimine ve bitki örtüsüne geçiş yerleri ile farklı güzellikleri bir arada barındırmaktadır. Yüksek ovaları, zengin çiçek çeşitliliğine sahip yaylaları ve iki gölü ile bir doğa cennetidir. İlin belli başlı doğal güzellikleri ise;

- *Atatürk Silueti*; her yıl 15 Haziran- 15 Temmuz tarihleri arasında Damal İlçesinin Yukarı Güneş Köyü, Karadağ yamaçlarında oluşur.
- *Yalnızçam Yaylası*; İl merkezine 15 km mesafede ve Yalnızçam Köyü civarında yer alan yayla, 2750 m rakıma sahip olup, etrafı dağlarla çevrilidir.
- *Bülbölan ve Botanik Yaylası*; İl merkezine 15 km mesafede Yalnızçam dağları üzerinde, zengin bitki çeşidi bulunan yayla, ilin Doğu Karadeniz Bölümüne açılır.
- *Göle Okçuoğlu Yaylası*; Göle ilçesinde Köroğlu Dağın eteklerinde yer almaktadır. Kayak pistine uygun bir alandır. Çeşitli yaban hayvanları bulunmaktadır. Av turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir.
- *Çıldır Gölü*; İl merkezine 45 km uzaklıkta ve deniz seviyesinden 1959 m yükseklikte bulunmaktadır. 123 km²lik bir alana sahip olan bu tatlı su gölü Van Gölünden sonra en yüksek göldür. Çevresinde bulunan tarihi eserler ve doğal güzelliklerle önemli bir turizm potansiyeline sahiptir. Çıldır Gölü, adası, kuşları ve

balıkları ile ayrı bir özelliğe sahiptir. Kışın göl yüzeyi buz kaplamaktadır.

-- *Akçakale Adası*; Çıldır Gölü içerisinde yer alan ada, 1. derecede sit alanıdır.

Üzerinde birçok tarihi kalıntı bulunmaktadır.

Son yıllarda yörelerin doğal güzelliklerini ve ürünleri tanıtmak amacıyla çeşitli festivaller ve şenlikler düzenlenmektedir. Ardahan ilinde de artık geleneksel hale gelen bu festivaller ile bölgenin sahip olduğu tarihi ve doğal değerlerin ülke çapında tanıtımı yapılarak il genelinde turizmin gelişmesine katkıda bulunmaktadır. İlde yapılan bu etkinliklerin en önemlileri ise, Ardahan Bal Festivali, Damal Şenliği, Göle Ulusal Kaşar Festivali, Çıldır Gölü Festivali, Canibek Yaylası Şenliği, Posof 19 Mayıs Şenlikleridir.

-- Kış Sporları Turizmi

Kış sporları için son derece elverişli bir iklime sahip olan Ardahan'a, kış sporlarının yapılabileceği bir tesis kazandırmak amacıyla 1988 yılında il valiliği tarafından çalışmalar başlatılmıştır.

Bu tesis il merkezine 12 km uzaklıktaki Yalnızçam Köyü-Uğurludağ mevkiindeki bir ormanlık alan seçilmiştir. Seçilen yer çeşitli ilgili kamu kurumlarının incelenmesi sonucu "Alp Disiplini" kayak yarışlarına uygun merkez haline getirilebileceği belirlenmiştir. İl Özel İdaresi tarafından programa alınmış olan proje, 32 hektar, 1150 m² arazi satın alınmış ve harita, çevre düzeni vb işlemler tamamlanmıştır. Bölgeye, Valilik imkanlarıyla 1 adet günübirlik konaklama tesisi, 1 adet kafeterya ve 600 m hat boylu "baby lift" tesisi yapılarak Ocak 2003 tarihinde hizmete açılmıştır.

Kayak merkezi alanında kar yağışının 6 ay boyunca sürdüğü, 6 km pist uzunluğu ve 800 m kot farkıyla yerli yabancı turistlerin uğrak yeri olmaya aday olacağı yetkililerce ifade edilmektedir.

Turizm ve Rekreasyona Yönelik Tesis Durumu (Arz):

2004 yılı itibariyle; Ardahan'da Turizm Yatırım Belgeli 1 adet 3 yıldızlı otel ve 25 adet belediye belgeli otel bulunmakta olup, toplam yatak kapasitesi 2.641'dir. Belediye belgeli tesislerin 18'i Merkez, 2'si Çıldır ve 6'sı da Posof ilçesinde bulunmaktadır.

Ardahan'da yeme-içme ve diğer eğlenceye yönelik nitelikli tesisler yok denecek seviyededir. Ayrıca ilde Turizm Bakanlığında Belgeli 1 adet seyahat acentası bulunmaktadır.

Turizm ve Rekreyasyona Yönelik Talep Durumu:

Ardahan ili, sahip olduğu tarihi, kültürel ve doğal kaynaklar açısından öncelikle yurtiçi ve yurtdışından talep çekebilecek potansiyele sahiptir. Çıldır İlçesinde bulunan Çıldır Gölü, Akçakale Adası ve Aktaş Gölünün Turizm Bakanlığı tarafından birer turistik belde olması uygun görülmüştür. Oysa günümüzde, İlde konaklama ile sonuçlanan talep düzeyi, turizm sektörünü il ekonomisi içerisinde belirgin bir ağırlığa ulaştırmaya yeterli olmamıştır.

Ardahan İli konaklama ve geceleme istatistikleri incelendiğinde, 2003 yılı itibariyle toplam 48.980 kişinin konakladığı ve geceleme sayısının da 74.924 olduğu görülmektedir. Tesislere göre baktığımızda; turizm işletme belgeli tesiste 3.116'sı yabancı, 12.773'ü yerli olmak üzere toplam 12.988 kişi konaklamış olup, bu kişilere ait toplam geceleme sayısı ise 25.891'dir. Belediye belgeli tesislerde ise 3.871'i yabancı, 32.121'i yerli olmak üzere toplam 35.992 kişi konaklama yaparken, toplam geceleme sayısı 74.924'dir. Ardahan ilinde yıllar itibariyle konaklama ve geceleme sayıları Tablo 50'de verilmiştir.

TABLO 50: ARDAHAN İLİ KONAKLAMA VE GECELEME İSTATİSTİKLERİ

Yıllar	Konaklayan Kişi Sayısı			Geceleme Sayısı		
	Yerli	Yabancı	Toplam	Yerli	Yabancı	Toplam
1997	9.174	3.595	12.769	10.922	7.853	18.775
1998	2.494	4.192	6.686	2.526	4.976	7.502
1999	8.131	5.216	13.347	9.491	8.464	17.955
2000	16.009	2.641	18.650	17.270	11.540	28.810
2001	18.973	1.707	20.680	20.534	2.150	22.681
2002	48.132	3.656	51.788	52.438	5.131	57.569
2003	45.109	6.987	48.980	63.984	10.940	74.924

Kaynak: T.C. Turizm Bakanlığı

2003 yılı itibariyle ildeki konaklama ve geceleme sayılarının Bölge ve Türkiye içindeki payına baktığımızda; İlde konaklayan sayısının Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payının %4,06 ve Türkiye içindeki payının ise %0,18 olduğu; il geceleme sayısının ise Bölgede %4,39 ve Türkiye genelinde 0,09 pay aldığı görülmektedir.

İlde konaklayanların yaklaşık olarak %91,7'sini yerli turistler oluşturmaktadır. Yabancıların payı ise %8,3'dür. İle gelen turistlerin büyük bir kısmını yerli turistler oluşturmaktadır. İle gelen çok az yabancı turistlerin %44,6'sı turizm işletme belgeli tesislerde konaklarken, %55,4'ü belediye belgeli tesislerde konaklamıştır. Geceleme açısından baktığımızda yabancıların %35,0 oranında turizm işletme belgeli tesislerde ve %65,0 oranında belediye belgeli tesislerde gecelediği görülmektedir. Bu durum yabancıların belediye belgeli tesislerde ortalama geceleme süresinin 1,8 gün olmasıyla yakından ilgilidir.

Yerli turistin ise %28,5'i turizm işletme belgeli tesislerde ve %71,5'i Belediye belgeli tesislerde konakladığı, geceleme oranlarının da %34,5'i turizm işletme belgeli tesislerde ve %65,5'i belediye belgeli tesislerde olduğu görülmektedir. 2003 yılı itibariyle İl geceleme ve konaklama sayılarının Bölge ve Türkiye içindeki yeri, ortalama kalış süresi ve doluluk oranları Tablo 51'de verilmiştir.

Ortalama kalış sürelerine bakıldığında, yabancı turistlerin turizm işletme belgeli tesislerde 1,2 gün, belediye belgeli tesislerde ise 1,8 gün ve yerlilerin ise turizm işletme belgeli tesislerde 1,7 gün, belediye belgeli tesislerde 1,3 gündür. Toplam yerli ve yabancı turistin ildeki işletme ve belediye belgeli tesislerde ortalama kalış süresinin 1,5 gün olduğu dikkati çekmektedir.

İlde ortalama kalış süreleri Bölge ortalamaları ile yaklaşık aynı düzeyde iken Türkiye ortalamasının altında kalmıştır. İl genelinde ortalama kalış sürelerindeki kısalık, yerli talebin iş seyahatlerinden oluşan ağırlığı yanında, seyahat süresinin ekonomik nedenle en kısa zamanda tamamlanması isteğinden kaynaklanmaktadır.

İldeki konaklama tesisinin doluluk oranları incelendiğinde, turizm işletme belgeli tesisin, belediye belgeli tesisleri doluluk oranlarından daha yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Nitekim 2003 yılı itibariyle geceleme sayıları dikkate alındığında doluluk oranı, turizm işletme belgeli tesiste %29,68 belediye belgeli tesislerde ise ortalama %24,41 düzeyinde gerçekleşmiştir.

TABLO 51: 2003 YILI KONAKLAMA VE GECELEME İSTATİSTİKLERİ

	Türkiye			Doğu Anadolu Bölgesi			Ardahan			Pay (%)	
	İşletme	Belediye	Toplam (1)	İşletme	Belediye	Toplam (2)	İşletme	Belediye	Toplam (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Konaklama											
Yabancı	8.991.456	2.356.304	11.347.760	37.214	37.744	74.958	3.116	3.871	6.987	0,06	9,32
Yerli	8.429.868	7.610.259	16.040.127	387.806	743.869	1.131.675	12.773	32.121	44.894	0,28	3,97
Toplam	17.421.324	9.966.563	27.387.887	425.020	781.613	1.206.633	12.988	35.992	48.980	0,18	4,06
Geceleme											
Yabancı	40.866.002	10.252.308	51.118.310	82.661	68.366	151.027	3.827	7.113	10.940	0,02	7,24
Yerli	16.233.902	12.581.007	28.814.909	556.305	1.000.161	1.556.466	22.064	41.920	63.984	0,22	4,11
Toplam	57.099.904	22.833.315	79.933.219	638.966	1.068.527	1.707.493	25.891	49.033	74.924	0,09	4,39
Ortalama Kalış Süresi											
Yabancı	4,5	4,4	4,45	2,2	1,8	2,00	1,2	1,8	1,5	-	-
Yerli	1,9	1,7	1,8	1,4	1,3	1,35	1,7	1,3	1,5	-	-
Toplam	3,3	2,3	2,8	1,5	1,4	1,45	1,6	1,4	1,5	-	-
Doluluk Oranı (%)											
Yabancı	33,56	12,34	22,95	3,48	2,20	2,84	4,39	3,54	3,97	-	-
Yerli	13,33	15,14	14,235	23,39	3211	27,75	25,29	20,87	23,08	-	-
Toplam	46,89	27,48	37,185	26,87	34,31	30,59	29,68	24,41	27,05	-	-

Kaynak: T.C. Turizm Bakanlığı

İlin turizm ve rekreasyon potansiyelinin incelenmesi sonucunda; ilde turizm ve rekreasyona yönelik alt ve üst yapı yatırımlarının yeterince yapılmadığı, ekonomik yaşamda turizm sektörünün arka planda kaldığı, sektöre il içi ve il dışından yeterli sermayenin çekilemediği, kişi başına düşen gelir seviyesinin düşüklüğünden kaynaklanan talep yetersizliğinin konaklama dışı rekreasyonel faaliyetlerin gelişimini olumsuz etkilediği, insan kaynaklarını turizm konusunda motive edecek eğitim çalışmalarının yeterince yapılamadığı, doğal kaynakların ve kültürel kaynakların turizm ve rekreasyonel talep artırıcı nitelikte geliştirilemediği, kısaca İlin bu konudaki mevcut potansiyelinden yararlanma düzeyinin yetersiz olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak, ilin turizm potansiyelinin daha etkin değerlendirilmesi ve gelir yaratacak bir yapıya kavuşturulması amacıyla; turizm altyapısının geliştirilmesi (doğal çevrenin geliştirilmesi ve rekreasyon turizminde kullanılması, tarih ve kültürel kaynakların korunması ve kültür turizminde kullanılması, insan kaynaklarının eğitim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesiyle turizme motivasyonu, turizmin geliştirilmesine yönelik altyapı, plan-proje gereksinim, nitelik ve önceliklerinin belirlenmesi) ve turizmde arz ve talebin nicelik ve niteliğinin yönlendirilmesi (yatırımların mekansal dağılımında kaynak israfını önleyecek hiyerarşik ilişkilerin kurulması ve önceliklerin belirlenerek, nicelik ve niteliklerinin tespit edilmesi, potansiyel kaynaklara dayalı geliştirilecek turizm türlerinin belirlenmesi ve yatırımların bu kapsamda çeşitlendirilmesi, talep artışı sağlayacak fiziki ve organizasyonel kararların alınması) amacına uygun olarak planlar yapılması ve uygulamaya konulması gerekmektedir.

4.9. Teşvik Durumu

Bir ülkede yatırımların özendirilmesinde uygulanan teşviklerden en önemlisi yatırım teşvik tedbirleridir. Devlet bölgeler ve/veya iller arasındaki gelişmişlik farkını gidermek amacıyla illere farklı yatırım teşvikleri uygulamaktadır. Yine, Devlet belirli sektörlerin ülke içinde gelişmesini sağlamak amacıyla, gelişmesini istediği sektörlerle (özel önem taşıyan sektörlerle) farklı teşvik tedbirlerini uygulamaktadır.

Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Ardahan İli Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında değerlendirilmektedir.

09.07.2002 tarih ve 24810 sayılı Resmi Gazetede yayınlanan 2002/4367 sayılı Bakanlar Kurulu kararı çerçevesinde Hazine Müsteşarlığı'ndan alınan "Teşvik Belgesi" kapsamında gerçekleştirilen yatırımlar için, yatırım veya işletme dönemlerini kapsayan aşağıdaki destek unsurları uygulanmaktadır¹;

- a- Gümrük vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası,
- b- Yatırım İndirimi,
- c- Katma Değer Vergisi İstisnası,
- d- Vergi, Resim ve Harç İstisnası,
- e- Kredi Tahsisi.

Yatırımın teşvik belgesi kapsamına alınabilmesi için kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımların, sabit yatırım tutarının asgari 200 milyar TL. normal ve gelişmiş yörelerde 400 milyar TL olması gerekmektedir. Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.

Ardahan iline yönelik olarak genel teşvik sistemi kapsamında 1993-2004(Ağustos) döneminde 21 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamı projelerin toplam yatırım tutarı 14.1 Trilyon TL ve istihdam kapasitesi 1.447 kişidir. İlde 1994-1995-1996 ve 2000-2001 yıllarında teşvik belgesinin alınmadığı dikkati çekmektedir. Ardahan İline yönelik verilen yatırım teşvik belgelerinin sayısı, toplam yatırım tutarı ve istihdam durumu Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 52'de verilmiştir.

¹Yatırımlarda Devlet Yardımları EK 5-A ve KOBİ Teşvik Mevzuatı EK 5-B'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

TABLO 52: ARDAHAN İLİNE VERİLEN TEŞVİK BELGELERİNİN TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE KARŞILAŞTIRMASI (Milyar TL)

Yıllar	Türkiye			Doğu Anadolu Bölgesi			Ardahan		
	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Toplam Yatırım Tutarı	İstih. (Kişi)
1993	3.051	729.995	198.386	70	7.302	4.177	1	38	38
1994	1.392	459.996	91.184	39	15.310	3.229	-	-	-
1995	4.955	4.844.925	375.893	72	72.943	10.150	-	-	-
1996	5.024	3.311.827	269.578	112	53.391	5.889	-	-	-
1997	5.144	5.314.044	335.709	121	83.596	8.697	3	743	316
1998	4.291	4.711.339	284.936	178	115.348	11.502	3	492	157
1999	2.968	7.273.933	193.282	130	112.025	7.231	7	3.789	686
2000	3.521	9.125.683	186.689	147	202.841	6.200	-	-	-
2001	2.155	12.174.424	107.221	109	857.446	3.872	-	-	-
2002	3.002	15.841.237	142.816	85	385.557	3.499	2	1.950	90
2003	3.876	26.096.396	181.851	107	408.581	4.992	1	1.750	70
2004*	2.776	14.750.345	115.350	103	294.777	4.703	4	5.304	90
93-04	42.155	104.634.144	2.482.895	1.273	2.609.117	74.141	21	14.066	1.447

(*): 31.08.2004 tarihi itibarıyla.

Kaynak: T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü

1993-2004(Ağustos) döneminde, Ardahan iline düzenlenmiş teşvik belgeleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin belge sayısı olarak %1,65'ini, yatırım tutarı olarak %0,54'ünü ve istihdam olarak %1.95'ini oluştururken, Türkiye toplam değerleri içinde çok küçük pay almaktadır.

KOBİ teşvik sistemi uygulamasında ise, 1997-2004 (Ağustos) döneminde Ardahan iline toplam 18 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamı projelerin toplam sabit yatırım tutarı 429 milyar TL ve istihdam kapasitesi 155 kişidir. (Tablo 53)

TABLO 53: ARDAHAN İLİNE VERİLEN KOBİ TEŞVİK BELGELERİNİN TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLE KARŞILAŞTIRMASI (Milyar TL)

Yıllar	Türkiye			Doğu Anadolu Bölgesi			Ardahan		
	Belge Sayısı (Adet)	Sabit Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Sabit Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)	Belge Sayısı (Adet)	Sabit Yatırım Tutarı	İstihdam (Kişi)
1997	1.550	37.376	14.974	153	3.008	1.513	9	132	82
1998	1.171	33.189	12.117	146	3.950	1.585	4	119	35
1999	1.695	57.979	10.222	259	9.474	1.802	3	146	35
2000	1.229	49.100	5.587	157	6.541	913	2	32	3
2001	244	14.986	669	34	1.830	141	0	0	0
2002	382	63.725	1.484	26	5.216	184	0	0	0
2003	458	108.416	2.047	24	5.355	146	0	0	0
2004*	321	82.234	2.237	41	7.703	317	0	0	0
97-04	7.050	447.005	49.337	840	43.077	6.601	18	429	155

(*): 30.09.2004 tarihi itibarıyla.

Kaynak: T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü

KOBİ kapsamında Ardahan iline düzenlenmiş teşvik belgeleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin belge sayısı olarak %2,1'ini, sabit yatırım tutarı olarak %1,0'ini oluştururken, Türkiye toplamının belge sayısı, sabit yatırım tutarı ve istihdamın ise çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Ardahan ilinin KOBİ Teşvik yatırımlarından son 4 yıldır hiç yararlanmadığı gibi 1997-2000 döneminde ise çok az yaralandığı görülmektedir.

4.10. Ticaret, Bankacılık ve Gelir Durumu

4.10.1. Ticaret

Coğrafi yapının engebeli olması, olumsuz iklim koşulları ve konumu itibariyle önemli ticaret ve sanayi merkezlerinden uzak olması yörede sanayi ve ticaretin önündeki önemli engelleri oluşturmaktadır.

Sanayi tesislerinin olmadığı ve il hasılasının zaten düşük olduğu il ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. İl ekonomisinde tarım ve özellikle hayvancılık ağırlıkta olmasına rağmen, hem coğrafi şartlardan hem de verim düşüklüğü nedeniyle tarımsal hasıla da istenen düzeyde değildir. Bu ve bu benzeri sorunlar il ticaretinin gelişimini olumsuz yönde etkilemektedir.

İl ticaret ve hizmetler sektöründe 2002 yılı itibariyle işyeri sayısının 1.402 ve istihdamın ise 2.548 kişi olduğu görülmektedir. Tablo 54'de 2002 yılı Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı sonuçlarına göre Ardahan ilinde ticaret ve hizmetler sektöründe faaliyet gösteren işyeri sayıları ve istihdamın bölge ve Türkiye ile mukayeseli olarak verilmektedir.

TABLO 54: ARDAHAN, BÖLGE VE TÜRKİYE'DEKİ TİCARET VE HİZMETLER SEKTÖRÜNDEKİ İSTİHDAM VE İŞYERİ SAYISI (2002)

FAALİYET KOLLARI	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ		ARDAHAN	
	İstihdam	İşyeri Sayısı	İstihdam	İşyeri Sayısı	İstihdam	İşyeri Sayısı
Otel, Lokanta, Kahvehane	308.462	163.112	20.477	7.879	583	257
Toptan ve Perakende Ticaret	1.144.636	794.715	85.534	46.979	1.965	1.145
TOPLAM	1.453.098	957.827	106.011	54.858	2.548	1.402
GENEL TOPLAM	4.401.158	1.720.598	304.129	90.330	3.869	2.073

Kaynak : DIE, 2002 Genel Sanayi ve İşyeri Geçici Sayım Sonuçları

İl ticaret ve hizmetler sektöründeki toplam işyeri sayısının %81,7'si, toplam istihdamın %77,1'i toptan ve perakende alt sektörün olup, yine aynı şekilde toplam işyeri sayısının %18,3'ünü ve toplam istihdamın %22,9'unu otel, lokanta, kahvehane alt sektöründe faaliyet göstermektedir.

İldeki toplam işyeri sayısı (2.073) ve istihdamın (3.869) içinde ticaret ve hizmetler sektörünün payı ise sırasıyla %67,6 ve %65,9 olduğu dikkat çekmektedir. Bu değerler bölgede işyeri sayısının %60,7'sini, istihdamın %34,9'unu ve Türkiye genelinde ise işyeri sayı olarak %55,7'sini ve istihdam olarak da %33,0'ını oluşturmaktadır.

İl ticaret ve hizmetler sektöründe işyeri sayısı ve istihdamın bölge ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde ise, bölge içinde işyeri sayısının %2,6'sını ve istihdamın %2,4'ünü oluşturduğu ve Türkiye içindeki işyeri sayısı (%0,15) ve istihdamın (%0,18) ise çok küçük bir pay aldığı görülmektedir.

2001 yılı itibariyle, il ticaret sektörü gayri safi hasılası (cari fiyatlarla) 7.314 Milyar TL olup, bu hasılanın %82,1'ini (6.005 Milyar TL) toptan ve perakende ticaret, %17,9'unu (1.308 Milyar TL) da otel ve lokanta hizmetleri oluşturmaktadır. Ardahan ili GSYİH'sı içinde ticaret sektörü % 5,4'lik pay ile tarım, devlet hizmetleri ve ulaştırma-haberleşme sektörlerinden sonra 4. sırada yer almaktadır.

İlde 132 şirket faaliyette olup, Ardahan Sanayi ve Ticaret Odasına kayıtlı 680 ve Esnaf ve Sanatkarlar Odasına kayıtlı 5.694 üye bulunmaktadır.

Ardahan ilinde 2003 yılı itibariyle 4 adet Küçük Sanayi Kooperatifi, 2 adet Esnaf ve Sanatkarlar Kredi ve Kefalet Kooperatifi, 2 adet Tüketim Kooperatifi, 12 adet Motorlu Taşıyıcılar Kooperatifi ve 7 adet Konut Yapı Kooperatifi olmak üzere toplam 27 adet kooperatif faaliyette bulunmaktadır.

Dış Ticaret

Ardahan ili ile Gürcistan arasında Posof-Türküzü ve Çıldır-Aktaş Sınır Kapıları bulunmaktadır. Türküzü Gümrük Kapısı 1995 yılından beri faaliyettedir. Aktaş Sınır Kapısı ise henüz faaliyete geçmemiştir. Bu sınır kapıları ile birlikte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Kafkasya Ülkeleri ile sınır ticareti gündeme gelmiştir. Ardahan'a

27/12/1996 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile sınır ticareti izini verilmiş ve bu kapsamda 1988 yılı ortalarına kadar sınırsız motorin ticareti yapılmıştır. Ancak Haziran 1998 tarihinde motorin ticaretine kısıtlama getirilmesi ile bu ticaret önemini yitirmiştir. Ardahan ilinden yapılan ihracat ve ithalatın (Türküzü Gümrük Kapısı) yıllar itibariyle tutarları Tablo 55'da verilmektedir.

TABLO 55: İL DEN YAPILAN İHRACAT VE İTHALAT (\$)

Yıllar	İhracat	İthalat	
		Diğer	Motorin
1996	1.175.720	157.976.217.000	-
1997	912.900	651.272.745.000	4.811.146
1998	221.760	5.317.711.053.000	130.632.245
1999	3.070.900	11.677.275	84.200.729
2000	6.115.195	5.240.248	2.603.275
2001	3.164.441	307.211	1.044.270
2002	2.726.228	364.318	210.361
2003	1.894.770	258.384	-
2004*	22.545.774	80.422	-

(*) Ağustos 2004 tarihi itibariyle

Kaynak: Ardahan İl Planlama ve Koord. Müd. ve İl Yıllığı 2002

Türküzü Sınır Kapısından il ihtiyacı olarak sınır ticareti kapsamında sadece odun, kömür, tomruk , kereste ve genel olarakta dişli ve redaktör yağı ithalatına izin verilmektedir. İhracat kapsamında ise, inşaat malzemeleri (çimento, fayans, alçı, boru, lambiri, pvc ürün, vana, yapıştırıcı vb.), iş makinaları (vinç, ekskavatör, kazıcı, yükleyici), gıda maddeleri (makarna, tuz, soğan, patates) ihraç edilmektedir.

Türküzü Sınır Kapısının sınır ticareti kapsamında faaliyet alanının genişletilmesi ve Serbest Ticaret Bölgesi veya Sınır Ticaret Merkezi kurulmasıyla il ticaretinde gelişmeler sağlayacaktır.

4.10.2. Bankacılık

Ardahan ilinde 2003 yılı sonu itibariyle, 3'ü kamusal sermayeli, 2'si de özel sermayeli olmak üzere 5 ayrı bankanın toplam 10 şubesi faaliyet göstermektedir. İlde faaliyette olan kamu sermayeli bankalardan, Ziraat Bankası'nın 6 şubesi, Halk Bankası ve Vakıflar Bankası'nın da 1'er şubesi, özel sermayeli bankalardan Akbank ve İş Bankası'nın 1'er şubesi bulunmaktadır. 2003 yılı itibariyle bölge illerinde faaliyette olan banka şube sayıları Tablo 56'da verilmektedir.

**TABLO 56: BAZI BANKALAR İTİBARIYLA BÖLGE İLLERİNDEKİ
BANKA ŞUBE SAYILARI (31.12.2003 İTİBARIYLA)**

İller	Ziraat Bankası	İş Bankası	Yapı Kredi	Halk Bankası	Vakıflar Bankası	Ak Bank	Diğer Bankalar	TOPLAM
Ağrı	8	2	-	1	1	1	1	14
Ardahan	6	1	-	1	1	1	-	10
Bingöl	6	1	-	1	1	1	-	10
Bitlis	7	2	-	2	1	-	-	12
Elazığ	12	1	1	3	1	1	7	26
Erzincan	9	1	-	1	1	1	4	17
Erzurum	19	6	1	2	1	3	5	37
Hakkari	3	1	-	2	1	-	1	8
İğdır	4	1	-	1	1	2	1	10
Kars	8	2	1	2	1	1	3	18
Malatya	12	2	1	3	1	1	12	32
Muş	5	1	-	1	1	1	-	9
Tunceli	8	1	-	1	1	-	1	12
Van	11	3	1	3	1	2	6	27
D. Anadolu B.	118	25	5	24	14	15	41	242
Türkiye	1.139	837	412	525	295	611	2.102	5.921

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Ardahan ili şube sayısı bakımından Türkiye geneline göre 75. sırada yer almakta olup, aynı sırada bölge illerinden Bingöl ve İğdır illeri de bulunmaktadır. Şube sayısı bakımından Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde 10. sırada yer almakta olup, bölgenin %4,1'ni ve Türkiye genelinin ise çok küçük bir kısmını (%0,17) oluşturmaktadır. Aynı şekilde Doğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye geneli içerisindeki payı da %4,1'dir. İlde 1996-2003 döneminde 2 banka şubesi kapanmıştır. Ardahan ilinde bankacılık sektörü yeterince gelişmemiş olup, yöre halkının bankacılık hizmetlerinden yararlanma düzeyi oldukça düşük seviyededir.

Ardahan ili mevduatının gelişimine yıllar itibariyle baktığımızda, gerek bölge gerekse ülke içindeki payının inişli çıkışlı bir seyir izlediği görülmektedir. 1999 yılı itibariyle Ardahan ili mevduatının Doğu Anadolu Bölgesi mevduatı içindeki payı %2,83, Türkiye mevduatı içindeki payı %0,04 iken 2003 yılı itibariyle Bölge içindeki payı %2,27'ye düştüğü, Türkiye genelinde ise aynı düzeyde kalmıştır. Ardahan ili banka mevduatının gelişimi Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye mevduatı ile karşılaştırmalı olarak Tablo 57'de verilmiştir.

TABLO 57: ARDAHAN İLİ TOPLAM BANKA MEVDUATININ GELİŞİMİ (Milyar TL)

Mevduat türü	1999	2000	2001	2002	2003
Tasarruf Mevduatı	12.081	12.036	18.688	27.873	35.621
Resmi Kuruluşlar Mevduatı	1.424	634	1.039	1.425	5.792
Ticari Kuruluşlar Mevduatı	571	703	1.326	1.194	1.704
Bankalararası Mevduat	0	0	2	0	0
Döviz Tevdiatı	4.391	5.968	11.290	14.416	12.486
Diğer Kuruluşlar Mevduat	221	1.764	2.167	2.397	1.224
Altın Depo Hesapları	0	0	0	0	0
Toplam (Ardahan)	18.688	21.105	34.512	47.305	56.827
Doğu Anadolu Bölgesi	660.418	819.282	1.692.738	2.095.896	2.504.510
Türkiye (*)	44.320.449	63.648.625	109.443.578	135.461.293	153.227.340
D.Anadolu B./Türkiye (%)	1,49	1,29	1,55	1,55	1,63
Ardahan/D.Anadolu B. (%)	2,83	2,58	2,04	2,26	2,27
Ardahan/Türkiye (%)	0,04	0,03	0,03	0,03	0,04

(*): Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler mevduatı dahil edilmemiştir.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Ardahan ili mevduatının türlerine göre dağılımına bakıldığında, ilk sırada tasarruf mevduatının olduğu ve bunu döviz tevdiatının takip ettiği görülmektedir.

Ardahan'da 2003 yılı itibariyle 56.827 milyar TL'lik banka mevduatı gerçekleşmiş olup, bu tutar Doğu Anadolu Bölgesi mevduatının %2,27'sini oluştururken Türkiye toplam banka mevduatının %0,04 gibi küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

Mevduatın türlerine göre dağılımı Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye mevduatı ile karşılaştırmalı olarak Tablo 58'de verilmiştir.

TABLO 58: TOPLAM BANKA MEVDUATI TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIMI 2003 (Milyar TL)

	Türkiye (1)		D. Anadolu B. (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	2003	%	2003	%	2003	%	(3)/(1)	(3)/(2)
Tasarruf Mevduatı	44.994.752	29,36	970.112	38,73	35.621	62,68	0,08	3,67
Resmi Kuruluşlar Mevduatı	4.477.468	2,92	185.256	7,40	5.792	10,19	0,13	3,13
Ticari Kuruluşlar Mevduatı	16.622.562	10,85	268.437	10,72	1.704	3,00	0,01	0,63
Bankalararası Mevduatı	3.955.608	2,58	391	0,02	0	0,00	0,00	0,00
Döviz Tevdiatı	70.902.794	46,27	967.933	38,65	12.486	21,97	0,02	1,29
Diğer Kuruluşlar Mevduatı	12.220.456	7,98	112.382	4,49	1.224	2,15	0,01	1,09
Altın Depo Hesapları	53.700	0,04	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Toplam	153.227.340	100,00	2.504.510	100,00	56.827	100,00	0,04	2,27

(*): Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler mevduatı dahil edilmemiştir.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tablodan da görüleceği gibi, 2003 yılı itibariyle il mevduatının %62,7'si (35.621 milyar TL) tasarruf mevduatı, %22,0'si döviz tevdiatından (12.486 milyar TL) oluşurken %10,2'si (5.792 milyar TL) resmi kuruluşlar mevduatı, %3,0'ı (1.704 milyar TL) ticari kuruluşlar mevduatı ve %2,6'sı (1.224 milyar TL) diğer mevduat kalemlerinden

oluşturmuştur. Ardahan ili tasarruf mevduatının toplam mevduata oranının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye oranlarının üzerinde olduğu görülmektedir.

2003 yılı itibariyle, Ardahan ili kişi başına düşen banka mevduatı 451 milyon TL (323 \$) olup, 392 milyon TL (281 \$) olan Doğu Anadolu Bölgesi kişi başına düşen banka mevduatından %15,1 fazla ve 2.139 milyon TL (1.533 \$) olan Türkiye kişi başına düşen banka mevduatının ise %21,1'i seviyesinde olup, yaklaşık Türkiye genelinin beşte biri kadardır.

Ardahan ili kişi başına düşen banka mevduatının gelişimi Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi illeri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 59'da verilmiştir.

TABLO 59 : ARDAHAN'DA KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA MEVDUATININ TÜRKİYE, BÖLGE VE BÖLGE İLLERİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

İLLER	1995		2003		ARTIŞ (%)	
	TL	\$	TL	\$	TL	\$
Ağrı	2.458.068	40	122.680.922	88	4.891	120
Ardahan	4.365.263	71	451.426.189	323	10.241	355
Erzincan	14.789.558	242	671.692.539	481	4.442	99
Erzurum	7.621.210	125	367.056.040	263	4.716	111
İğdir	8.677.921	142	466.526.545	334	5.276	135
Kars	7.664.624	126	399.823.050	286	5.116	128
Bingöl	5.953.261	98	365.690.776	262	6.043	169
Bitlis	2.148.365	35	148.691.295	107	6.821	203
Elazığ	17.375.949	285	816.159.575	585	4.597	105
Hakkari	4.158.361	68	138.001.367	99	3.219	45
Malatya	12.673.658	208	596.779.491	428	4.609	106
Muş	2.270.174	37	150.945.005	108	6.549	191
Tunceli	19.285.717	316	1.401.524.498	1.004	7.167	218
Van	3.174.481	52	201.817.570	145	6.257	178
Doğu Anadolu	7.817.336	128	391.572.052	281	4.909	119
Türkiye	39.773.835	651	2.139.229.111	1.533	5.278	135

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tablodan da görüldüğü gibi, 2003 yılı itibariyle Ardahan ili kişi başına düşen banka mevduatı açısından Doğu Anadolu Bölgesi illeri içerisinde orta sırada (7.) yer almaktadır. Bölge illeri içerisinde 1.004 \$'la Tunceli ilk sırada yer almıştır.

Bölge illeri toplam mevduatının, il milli gelirleri içindeki payı ve dönemsel değişimi ise Tablo 60'da verilmektedir.

TABLO 60: MEVDUAT/MİLLİ GELİR ORANI

İller	Mevduat/Millî Gelir (%)			Dönemsel Değişim (Puan)
	1990	1995	1999	
Ağrı	7,3	6,4	10,1	2,9
Ardahan	-	8,6	22,9	-
Bingöl	10,4	11,6	12,2	1,8
Bitlis	5,5	4,8	7,7	2,2
Elazığ	10,4	14,8	17,6	7,2
Erzincan	16,0	16,1	20,3	4,3
Erzurum	10,6	10,5	12,6	2,0
Hakkari	9,8	7,1	8,8	-1,0
Iğdır	-	16,7	21,5	-
Kars	11,2	34,1	16,9	5,7
Malatya	9,2	12,0	19,9	10,7
Muş	5,8	5,6	9,2	3,5
Tunceli	19,4	23,1	29,4	10,0
Van	6,3	5,4	10,8	4,5
Türkiye	21,2	24,5	44,7	23,5

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı, Sayı 38-Ekim 2001

Tablodan da görülebileceği gibi, il toplam mevduatlarının milli gelirleri içindeki payı 1990-1999 döneminde Hakkari ili hariç bölgenin bütün illerinde artmıştır. Bu artış oranında Malatya ve Tunceli illeri ilk sırada yer alırken, Ardahan ili 1995-1999 döneminde 14,3 puan artmıştır.

Ardahan'da 2003 yılı itibariyle 9.935 milyar TL banka kredisi verilmiş olup, bu tutar Doğu Anadolu Bölgesi banka kredisi miktarının %1,5'ini oluştururken, Türkiye geneli verilen banka kredilerinin de %0,02'sini oluşturmuştur. Ardahan ili toplam kredilerin büyüklüğü açısından 2003 yılı itibariyle Türkiye ve Bölge genelinde göre alt sıralarda yer almaktadır.

Ardahan iline verilen banka kredilerinin yıllar itibariyle gelişimine bakıldığında, gerek bölge gerekse ülke içindeki payının sürekli azaldığı ancak 2003 yılında artışın olduğu görülmektedir. 1999 yılı itibariyle Ardahan'da kullanılan kredilerin Bölge içindeki payı %5,36, Türkiye içindeki payı %0,07 iken 2003 yılı itibariyle Bölge içindeki payı %1,5'e ve Türkiye genelindeki payı %0,02'ye gerilemiştir. Ardahan iline kullanılan kredilerin gelişimi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye toplam kredileri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 61'de verilmiştir.

TABLO 61: ARDAHAN İLİ TOPLAM BANKA KREDİLERİNİN GELİŞİMİ (Milyar TL)

Kredi Türü	1999	2000	2001	2002	2003
İhtisas Kredileri	11.101	17.945	11.889	458	1.360
Tarım	10.019	16.336	11.525	200	22
Gayrimenkul	0	0	0	0	0
Mesleki	742	1.058	162	0	765
Denizcilik	0	0	0	24	0
Turizm	0	0	0	0	0
Diğer	340	551	202	234	573
İhtisas Dışı Krediler	1.332	5.362	3.515	3.591	8.575
Toplam (Ardahan)	12.433	23.307	15.404	4.049	9.935
Doğu Anadolu Bölgesi	231.969	456.423	335.813	329.873	662.693
Türkiye (*)	18.850.451	30.594.584	32.648.987	43.721.213	58.600.589
D. Anadolu B./Türkiye (%)	1,23	1,49	1,03	0,75	1,13
Ardahan/D. Anadolu B. (%)	5,36	5,11	4,59	1,23	1,50
Ardahan/Türkiye (%)	0,07	0,08	0,05	0,01	0,02

(*): Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler kredi tutarı dahil edilmemiştir.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Kredilerin dağılımına bakıldığında, Ardahan ilinde verilen kredilerin %13,7'lik bölümünün ihtisas kredilerinden (tarım, gayrimenkul, mesleki, turizm ve diğer), %86,3'lük bölümünün ise ihtisas dışı kredilerden oluştuğu görülmektedir. Kredilerin türlerine göre dağılımı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 62'de verilmiştir.

TABLO 62: TOPLAM BANKA KREDİLERİN TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIMI 2003 (Milyar TL)

	Türkiye (1)		D. Anadolu B. (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	2003	%	2003	%	2003	%	(3)/(1)	(3)/(2)
İhtisas Kredileri	6.949.010	11,86	154.805	23,36	1.360	13,69	0,02	0,88
Tarım	3.216.133	5,49	42.403	6,40	22	0,22	0,00	0,05
Gayrimenkul	284.295	0,49	5.769	0,87	0	0,00	0,00	0,00
Mesleki	689.738	1,18	20.662	3,12	765	7,70	0,11	3,70
Denizcilik	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Turizm	86.804	0,15	2.486	0,38	0	0,00	0,00	0,00
Diğer	2.672.040	4,56	83.485	12,60	573	5,77	0,02	0,69
İhtisas Dışı Krediler	51.667.175	88,17	507.888	76,64	8.575	86,31	0,02	1,69
Toplam	58.600.589	100,00	662.693	100,00	9.935	100,00	0,02	1,50

(*): Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler kredi tutarı dahil edilmemiştir.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tablodan da görüldüğü gibi, Ardahan'da kullanılan ihtisas kredilerinden tarım kredileri toplam krediler içinde %0,22 pay almaktadır. Bu haliyle il tarım kredileri Doğu Anadolu Bölgesi tarım kredilerinin %0,05'ini ve Türkiye tarım kredilerinin ise çok küçük bir bölümünü oluşturmuştur. Toplam bölge kredilerinde tarım kredileri %6,4 gibi düşük bir orana sahiptir. Ardahan iline verilen kredilerde de bölge ve Türkiye geneli gibi bir şekilde ihtisas dışı kredilerin ağırlıkta olduğu görülmektedir.

2003 yılı itibariyle, Ardahan ili kişi başına düşen kredi miktarı 79 milyon TL (57 \$) olup, 104 milyon TL (74 \$) olan Doğu Anadolu Bölgesi kişi başına düşen kredi ortalamasının yaklaşık %76'sı ve 940 milyon TL (673 \$) olan Türkiye ortalamasının ise yaklaşık %12'i kadardır.

2003 yılı itibariyle Ardahan İli, kişi başına düşen banka kredileri açısından bölge illeri içerisinde 8. sırada yer almıştır. Bölge illeri içerisinde 174 milyon TL (125 \$) kişi başına düşen banka kredisi ile Tunceli ilk sırada yer alırken 37 milyon TL (27 \$) ile Muş son sırada yer almıştır. Ardahan ili kişi başına düşen banka kredilerinin gelişimi Doğu Anadolu Bölgesi illeri ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 63'de verilmiştir.

TABLO 63: ARDAHAN İLİNDE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA KREDİLERİNİN TÜRKİYE, BÖLGE VE BÖLGE İLLERİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

İLLER	1995		2003		Artış (%)	
	TL	\$	TL	\$	TL	\$
Ağrı	896.255	15	35.054.244	25	3.811,2	66,6
Ardahan	4.203.086	69	78.922.329	57	1.777,7	-17,4
Erzincan	6.930.719	114	163.069.316	117	2.252,8	2,6
Erzurum	3.210.276	53	128.439.796	92	3.900,9	73,6
İğdır	3.227.871	53	109.916.904	79	3.305,2	49,1
Kars	5.480.076	90	155.448.101	111	2.736,6	23,3
Bingöl	1.486.382	24	46.951.767	34	3.058,8	41,7
Bitlis	1.422.640	23	43.861.421	31	2.983,1	34,5
Elazığ	2.295.304	38	142.880.231	102	6.124,9	168,4
Hakkari	628.705	10	40.741.064	29	6.380,2	190,0
Malatya	3.400.358	56	169.048.486	121	4.871,5	116,1
Muş	1.212.212	20	37.493.928	27	2.993,0	35,0
Tunceli	4.560.908	75	174.336.003	125	3.722,4	66,7
Van	1.475.947	24	79.845.311	57	5.309,8	137,5
Doğu Anadolu Bölgesi	2.687.587	44	103.609.894	74	3.755,1	68,2
Türkiye	25.570.428	419	939.731.486	673	3.575,1	60,6

Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler hariç, İller Bankası dahildir
Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Bölge illeri arasında 1995-2003 döneminde kişi başına düşen banka kredileri açısından yalnızca Ardahan ili 1995 yılında 69 \$ iken 2003 yılında 57 \$'a olarak gerçekleşmiş olup, %17,4 azalma olduğu görülmektedir.

Ardahan ili ve Doğu Anadolu Bölgesi illerinin toplam kredilerin milli gelirleri içindeki payına bakıldığında Kars ili hariç bütün bölge illerde azalışların olduğu dikkati çekmektedir. Tablo 64'de bölge illeri banka kredilerinin il milli gelirler içindeki payları karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

TABLO 64: KREDİ/MİLLİ GELİR ORANI

İller	Kredi/Millî Gelir (%)			Dönemsel Değişim (Puan)
	1990	1995	1999	
Ağrı	63,2	36,8	21,4	-41,7
Ardahan	-	100,0	67,6	-
Bingöl	63,2	28,0	25,0	-38,2
Bitlis	150,0	69,2	44,0	-106,0
Elazığ	46,3	13,5	16,5	-29,8
Erzincan	50,0	46,7	36,3	-13,7
Erzurum	67,3	41,6	36,6	-30,7
Hakkari	21,4	14,3	19,0	-2,4
Iğdır	-	39,1	45,5	-
Kars	100,0	27,2	101,5	1,5
Malatya	75,2	26,8	34,8	-40,4
Muş	73,3	53,3	53,1	-20,2
Tunceli	26,7	25,0	19,3	-7,4
Van	84,6	45,0	27,4	-57,2
Türkiye	80,6	63,2	42,6	-38,0

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı, Sayı 38-Ekim 2001

Tablodan da görüldüğü gibi, kredi/millî gelir oranı içindeki dönemsel değişikliğin en fazla olduğu il %106,0 puan ile Bitlis olup, Ardahan ili ise 1995-1999 döneminde %32,4 puan gerilemiştir. Kredi/millî gelir oranının Türkiye genelinde de %38 puan gerilediği dikkat çekmektedir.

Ardahan ili kredi/mevduat oranının Doğu Anadolu Bölgesi illeri ve Türkiye ile karşılaştırması Tablo 65'de verilmiştir.

TABLO 65: KREDİ/MEVDUAT ORANI (%)

	1995	2002	2003
Ağrı	36	14	29
Ardahan	96	9	17
Bingöl	47	15	24
Bitlis	42	20	35
Elazığ	37	12	24
Erzincan	71	30	39
Erzurum	25	10	13
Hakkari	66	20	29
Iğdır	13	9	18
Kars	15	17	30
Malatya	27	18	28
Muş	53	20	25
Tunceli	24	6	12
Van	46	20	40
D. Anadolu B.	34	16	26
Türkiye	64	32	44

*; Kıbrıs ve Yabancı ülkeler hariç

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

2002 yılı itibariyle kredi/mevduat oranı açısından Ardahan ili Bölge illeri içerisinde 13. sırada yer almıştır. Aynı yıl kredi/mevduat oranı açısından %40 ile Van ilk sırada yer alırken, %12 ile Tunceli ili Ardahan'dan sonra gelmiş olup, sonuncu sırada yer almıştır.

Ardahan ili banka mevduatı ve kredi ilişkisi incelendiğinde; ilde ticari bankaların açtıkları kredilerin, toplam mevduata oranı 1995 yılında %96 iken, bu oran 2002 yılında %9 olarak en düşük seviyesine ulaştıktan sonra 2003 yılında %17 olarak gerçekleşmiştir. Kredi/Mevduat oranı açısından, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, Ardahan ilinin sondan ikinci sıralarda olduğu dikkat çekmektedir. Söz konusu bu durum, Ardahan ilindeki gerek işletmelerin gerekse bireylerin nakit ihtiyaçlarını karşılamada bankacılık kesimi kredi imkanlarını diğer bölge illerine göre kullanmadığı ortaya çıkmaktadır.

4.10.3. Gelir Durumu

Ardahan ili Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) rakamları incelendiğinde; 1993 yılında cari fiyatlarla 1.283 milyar TL olan il GSYİH'sının, 1993-2001 döneminde yıllık ortalama %11,5 oranında artış göstererek 2001 yılı itibariyle 134.591 milyar TL düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir.

GSYİH'daki artış sabit fiyatlarla (1987 üretici fiyatlarıyla) değerlendirildiğinde, 1993-2001 döneminde Ardahan GSYİH'sındaki yıllık ortalama artışın %4,1 düzeyinde olduğu dikkati çekmektedir.

İl GSYİH'sının yıllar itibariyle gelişme hızına baktığımızda; 1993-2001 döneminde, Ardahan ili GSYİH'sında cari fiyatlarla 1995 yılında (%124,4), sabit fiyatlarla 1994 yılında (%17,6) en yüksek gelişme hızının yaşandığı ve yine cari fiyatlarla 2000 yılında (%42,8), sabit fiyatlarla (%-4,1) en düşük gelişme hızının yaşandığı görülmektedir.

Ardahan ili GSYİH'sının yıllar itibariyle gelişimi (cari ve sabit fiyatlarla) Tablo 66'da verilmiştir.

TABLO 66: ARDAHAN İLİ GSYİH'SININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

Yıllar	Cari Fiyatlarla		Sabit Fiyatlarla	
	Değer (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Değer (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)
1993	1.283.004	-	46.485	-
1994	2.623.427	104,5	54.666	17,6
1995	5.886.837	124,4	54.537	- 0,2
1996	10.864.456	84,6	57.241	5,0
1997	20.468.159	88,4	61.657	7,7
1998	39.991.217	95,4	60.615	- 1,7
1999	62.820.797	57,1	62.993	3,9
2000	89.684.277	42,8	60.423	- 4,1
2001	134.591.476	50,1	63.592	5,2

Kaynak: DİE

Ardahan ili GSYİH'sının sektörlere göre dağılımı incelendiğinde; 1993 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) en yüksek payın %44,1 ile tarım sektörüne ait olduğu ve bunu %36,0 ile devlet hizmetleri sektörü, %6,5 ile ticaret sektörü, %4,3 ile ulaştırma ve haberleşme sektörü, %3,1 ile konut sahipliği, %2,6 ile inşaat sektörü, %2,3 ile mali kuruluşlar ve %1,8 ile sanayi sektörünün izlediği dikkati çekmektedir.

2001 yılında cari fiyatlarla 134.591 milyar TL olarak gerçekleşen il GSYİH'sında en yüksek pay %46,6 (62.746 milyar TL) ile tarım sektörüne ait olup, bunu %25,8 (34.738 milyar TL) ile devlet hizmetleri, %9,7 (13.087 milyar TL) ile ulaştırma-haberleşme sektörü, %5,4 (7.314 milyar TL) ile ticaret sektörü, %4,8 (6.521 milyar TL) ile inşaat sektörü, %3,9 (5.214 milyar TL) ile mali kuruluşlar ve %2,2 (2.947 milyar TL) ile yine yedinci sırada sanayi sektörü izlemiştir.

Ardahan ili GSYİH'sına 2001 yılı itibariyle daha alt sektörler bazında bakıldığında; ilk sırada yer alan ve il hasılası içinde 62,764 milyar TL olarak gerçekleşen tarım sektörü hasılası içinde çiftçilik ve hayvancılık hasılasının payının %98,5 (61,788 milyar TL), ormancılığın payının %1,0 (623 milyar TL) ve balıkçılığın payının %0,5 (336 milyar TL) olduğu görülmektedir.

Sanayi sektörü hasılası il hasılası içinde 2.964 milyar TL ile son sıralarda yer almakta olup, bu hasılanın %64,0'ını (1.886 milyar TL) imalat sanayi hasılası ve %36,0'ını (1.061 milyar TL) elektrik, gaz, su hasılasından oluşmaktadır. İl sanayi hasılasına madencilik ve taşocakçılığının katkısı bulunmamaktadır. İl tarımsal hasılasının büyüklüğü sanayi hasılasının yaklaşık 21 katından fazladır.

İl ticaret sektörü hasılası ise 7.314 milyar TL olup, %82,1'ini (6.005 milyar TL) toptan ve perakende ticaret ve %17,9'unu da (1.308 milyar TL) otel, lokanta hizmetleri hasılası oluşturmuştur.

Ardahan ili gayri safi yurtiçi hasıla rakamlarının sektörel dağılımı *sabit fiyatlara göre* incelendiğinde; 2001 yılı itibariyle en yüksek payın yine %51,5 ile tarım sektörüne ait olduğu görülürken, bunu %17,4 pay ile devlet hizmetleri, %9,4 ile ulaştırma-haberleşme sektörü, %8,6 pay ile ticaret, %5,6 pay ile konut sahipliği, %4,0 pay ile mali kuruluşlar, %3,0 ile sanayi sektörü ve %2,9 pay ile inşaat sektörlerinin izlediği dikkati çekmektedir. Ardahan ili GSYİH'sının sektörlere göre dağılımı Tablo 67'de verilmiştir.

TABLO 67: ARDAHAN İLİ GSYİH'NİN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2001)

Sektörler	Cari Fiyatlarla			Sabit Fiyatlarla		
	Değer (Milyon TL.)	Sektör Payı (%)	Gelişme Hızı (%)	Değer (Milyon TL.)	Sektör Payı (%)	Gelişme Hızı (%)
1. Tarım	62.764.454	46,6	45,8	32.723	51,5	9,0
a. Çiftçilik ve hayvancılık	61.788.027	45,9	43,7	31.639	49,8	5,4
b. Ormancılık	622.672	0,5	0,0	824	1,3	0,0
c. Balıkçılık	335.755	0,2	2231,1	260	0,4	1805,9
2. Sanayi	2.946.737	2,2	42,7	1.919	3,0	- 12,4
a. Madencilik ve taşocakçılığı	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
b. İmalat sanayii	1.885.757	1,4	50,0	1.405	2,2	- 7,7
c. Elektrik, gaz, su	1.060.979	0,8	31,3	514	0,8	- 23,0
3. İnşaat	6.520.647	4,8	90,6	1.873	2,9	25,6
4. Ticaret	7.313.578	5,4	53,7	5.481	8,6	- 0,5
a. Toptan ve Perakende ticaret	6.005.234	4,5	48,5	4.774	7,5	- 2,2
b. Otel, lokanta hizmetleri	1.308.343	1,0	83,0	707	1,1	12,7
5. Ulaştırma ve haberleşme	13.086.521	9,7	78,4	6.007	9,4	3,8
6. Mali kuruluşlar	5.212.354	3,9	79,2	2.531	4,0	3,3
7. Konut sahipliği	2.892.209	2,1	42,5	3.584	5,6	0,7
8. Serbest meslek ve hizmetler	1.206.217	0,9	55,9	321	0,5	- 6,2
9. (Eksi) İzafi banka hizmetleri	2.135.992	1,6	246,5	1.946	3,1	2,1
10. Sektörler toplamı (1-9)	99.788.725	74,1	51,9	52.492	82,5	6,2
11. Devlet hizmetleri	34.738.251	25,8	45,1	11.051	17,4	1,2
12. Kâr amacı olmayan özel hizmet kuruluşları	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
13. Toplam (10 + 11 + 12)	134.526.976	100,0	50,1	63.543	99,9	5,2
14. İthalat vergisi	64.500	0,0	72,6	48	0,1	- 0,3
15. GSYİH (Alıcı fiyatlarıyla) (13+14)	134.591.476	100,0	50,1	63.592	100,0	5,2

Kaynak: DİE

Ardahan ili gayri safi yurtiçi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde ise; 2001 yılı itibariyle ilde yaratılan hasılanın Doğu Anadolu Bölgesi hasılasının %1,78'ini ve Türkiye hasılasının ise %0,08'ini oluşturduğu görülmektedir. İl hasılası yıllar itibariyle Bölge hasılası içinde en yüksek paya %1,91 ile 1995 -1996 yıllarında ve en düşük paya %1.54 ile 1993 yılında ulaşmıştır. Yine il hasılasının Türkiye hasılası içindeki payı yıllar itibariyle %0,06 ile %0.08 arasında değişmiştir.

Ardahan ili GSYİH'sı büyüklük itibariyle değerlendirildiğinde; 2001 yılı itibariyle cari fiyatlarla 134,6 trilyon TL olan il GSYİH'sı Türkiye genelinde(81 il) 80. sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde ise (14 il) son sırada yer almaktadır. Ardahan ili GSYİH'sının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri Tablo 68'da verilmiştir.

TABLO 68: ARDAHAN İLİ GSYİH'SININ TÜRKİYE VE D. ANADOLU BÖLGESİ GSYİH'SI İÇİNDEKİ YERİ (Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)

Yıllar	Türkiye (1)		D. Anadolu Bölgesi (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	GSYİH	Gelişme Hızı (%)	GSYİH	Gelişme Hızı (%)	GSYİH	Gelişme Hızı (%)	(3)/(1)	(3)/(2)
1993	1.981.867	81,3	83.064	78,5	1.283	-	0,06	1,54
1994	3.868.429	95,2	160.284	93,0	2.623	104,5	0,07	1,64
1995	7.762.456	100,7	308.826	92,7	5.887	124,4	0,08	1,91
1996	14.772.110	90,3	567.575	83,8	10.864	84,6	0,07	1,91
1997	28.835.883	95,2	1.153.925	103,3	20.468	88,4	0,07	1,77
1998	52.224.945	81,1	2.186.945	89,5	39.991	95,4	0,08	1,83
1999	77.415.272	48,2	3.346.430	53,0	62.821	57,1	0,08	1,88
2000	124.583.458	60,9	5.162.548	54,3	89.684	42,8	0,07	1,74
2001	178.412.438	43,2	7.578.561	46,8	134.591	50,1	0,08	1,78

Kaynak : DIE

Kişi başına düşen hasıla düzeyi açısından Ardahan ili incelendiğinde; 1993 yılında 792 \$ olan kişi başına düşen GSYİH rakamının yıllar itibariyle inişli çıkışlı bir seyir izleyerek 2001 yılında 842 \$ olarak gerçekleştiği görülmektedir. Yıllar itibariyle il kişi başına düşen hasıla rakamı en yüksek seviyesine 1.229 \$'la 1999 yılında ulaşmıştır. İl kişi başına düşen GSYİH rakamları incelenen dönem itibariyle hiçbir zaman Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli değerlerinin üzerine çıkmadığı görülmektedir. 2001 yılında gerçekleşen 842 \$ tutarındaki il kişi başına GSYİH rakamı ülke düzeyinin yaklaşık %39,2'si ve bölge düzeyinin ise %83,4'ü seviyesindedir. Ardahan ili kişi başına düşen GSYİH rakamının gelişimi Türkiye ve Bölge ile karşılaştırmalı olarak Tablo 69'de verilmiştir.

TABLO 69: ARDAHAN İLİ KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GSYİH'SININ TÜRKİYE VE D. ANADOLU BÖLGESİ İLE KARŞILAŞTIRMASI

Yıllar	Türkiye			D. Anadolu Bölgesi			Ardahan		
	Bin TL.	Gelişme Hızı (%)	\$	Bin TL.	Gelişme Hızı (%)	\$	Bin TL.	Gelişme Hızı (%)	\$
1993	33.314	77,9	2.981	15.390	56,2	1.377	8.854	-	792
1994	63.861	91,7	2.173	29.645	92,6	1.009	19.488	120,1	663
1995	125.924	97,2	2.727	57.070	92,5	1.236	47.542	143,9	1.029
1996	235.611	87,1	2.888	104.909	83,8	1.286	96.781	103,6	1.186
1997	461.522	95,9	3.021	206.168	96,5	1.349	155.885	61,1	1.020
1998	822.977	78,3	3.176	387.674	88,0	1.496	318.113	104,1	1.228
1999	1.203.124	46,2	2.847	589.575	52,1	1.395	519.180	63,2	1.229
2000	1.846.748	53,5	2.941	843.365	43,0	1.343	664.638	28,0	1.058
2001	2.600.082	40,8	2.146	1.223.546	45,1	1.010	1.020.421	53,5	842

Kaynak : DİE

2001 yılı itibariyle, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla rakamının büyüklüğü bakımından Ardahan ili Türkiye genelinde 75. sırada yer alırken, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içerisinde 9. sırada yer almıştır. Bölge illerinden Elazığ bölge içerisinde birinci Türkiye genelinde 36. olurken, Ağrı bölge içinde sonuncu Türkiye genelinde 81. olmuştur. 2001 yılı itibariyle, Doğu Anadolu Bölgesi illerinin bölge ve Türkiye kişi başına GSYİH sıralaması Tablo 70'de verilmiştir.

TABLO 70: BÖLGE İLLERİNİN KİŞİ BAŞINA GSYİH SIRALAMASI (2001)

İller	Kişi Başına Düşen GSYİH			Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması
	Bin TL	Gelişme Hızı (%)	(\$)		
Türkiye	2.600.082	40,8	2.146	-	-
Elazığ	2.064.520	45,9	1.704	36	1
Tunceli	1.919.277	53,5	1.584	41	2
Malatya	1.715.909	46,6	1.417	51	3
Erzincan	1.403.175	46,0	1.158	57	4
Erzurum	1.285.590	41,0	1.061	64	5
D. Anadolu Bölgesi	1.223.546	45,1	1.010	-	-
Kars	1.072.957	50,7	886	71	6
Van	1.040.895	48,3	859	72	7
İğdır	1.035.373	41,2	855	73	8
Ardahan	1.020.421	53,5	842	75	9
Hakkari	1.012.348	43,7	836	76	10
Bingöl	963.049	43,9	795	77	11
Bitlis	782.259	41,1	646	78	12
Muş	700.297	53,8	578	80	13
Ağrı	688.326	33,0	568	81	14

Kaynak : DİE

Ardahan ili GSYİH'sının ilçeler itibariyle dağılımı incelendiğinde; GSYİH'ya en büyük katkıyı Merkez ilçenin yaptığı görülmektedir. DİE'nin ilçeler itibariyle değerlendirmeye imkan veren en son yayınladığı 1995 yılı verilerine göre; cari fiyatlarla 5.887 milyar TL olarak gerçekleşen il GSYİH'sının %38,7'si (2.277 milyar TL) Merkez ilçeye ait olup,

ülke GSYİH'sına yaptığı katkı ise %0,03'dür. Merkez ilçeden sonra %25,7'lik payla (1.513 milyar TL) Göle ikinci sırada, %11,3'lük payla (666 milyar TL) Hanak ilçesi üçüncü sırada, %11,3'lük (663 milyar TL) payla Çıldır dördüncü sırada, %9,3'lük (549 milyar TL) payla Posof beşinci sırada ve %3,7'lik payla (219 milyar TL) Damal ilçesi altıncı sırada yer almıştır.

Ardahan GSYİH'sının 1995 yılı itibariyle ilçelere göre dağılımı ve ilçeler sıralaması Tablo 71'da verilmiştir.

TABLO 71: ARDAHAN İLİ GSYİH'NİN İLÇELERE GÖRE DAĞILIMI (1995)

İlçe Adı	GSYİH (Milyar TL)	İl İçindeki		Türkiye İçindeki Payı (%)
		Payı (%)	Sıralaması	
Toplam (Ardahan)	5.887	100,0	-	0,08
Merkez	2.277	38,7	1	0,03
Çıldır	663	11,3	4	0,01
Damal	219	3,7	6	0,00
Göle	1.513	25,7	2	0,02
Hanak	666	11,3	3	0,01
Posof	549	9,3	5	0,01

Kaynak : DİE

4.11. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik ve İnsani Gelişmişlik Sıralaması

4.11.1. Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik

1970'li yıllara kadar gelişmenin temel göstergesi olarak görülen kişi başına gelir; toplumsal gelişmişliği yeterince açıklayamayan, yalnızca talep genişlemesini açıklayabilen dar kapsamlı bir göstergedir. Gerçekte gelişme kavramı; fiziki kapasite büyüklüğü ve gelir artışı gibi iktisadi gelişmeler yanında, bunların gelir grupları ve bölgeler arası dağılımı ile sosyal ve kültürel birikimlerin yansıtılabildiği toplumsal gelişme düzeyini ifade etmektedir. Bu anlayışla gelişme; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarındaki ilerlemeyi kapsamakta ve bir bütün oluşturmaktadır. Bu bakımdan, illerin ve bölgelerin gelişmişlik sıralamasında; kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde özetlenebilecek iktisadi büyüme kavramıyla beraber, yapısal ve insani gelişmeyi içine alan ve ölçülebilen bütün sosyal değişkenleri de içeren bir "sosyo-ekonomik gelişme" ölçütü daha anlamlı olabilmektedir.

Bu amaçla bu bölümde Ardahan İlinin sosyo-ekonomik yapısı, kişi başına gelir düzeyinin yanı sıra, diğer göstergeler (ekonomik, sosyal, kültürel) açısından da ele alınıp değerlendirilmiştir. Ardahan ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi

incelenirken; Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü'nce 1996 ve 2003 yıllarında yapılmış olan **“İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları”**ndan yararlanılmıştır.

İlk araştırma Aralık 1993'teki idari yapıyı esas aldığından 76 ili, ikinci araştırma ise 2003'teki idari yapıyı esas aldığından 81 ili kapsamaktadır. Araştırmalarda il ölçeğinde 58 gösterge kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan göstergeler; demografi, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı, illerde onbin kişiye düşen özel otomobil, motorlu kara taşıtı, fert başına düşen telefon kontör değeri, elektrik miktarı ve yeşil karta sahip nüfus oranının içerildiği diğer refah göstergelerinden oluşan sosyal göstergelerle, imalat sanayi, inşaat, tarım ve mali göstergelerden oluşan ekonomik göstergelerdir.

İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması, ekonomik ve sosyal yapıları temsil eden 58 değişkenin ortak bileşkesi olarak ve temel bileşen değerleri esas olarak oluşturulmuştur. Oluşturulan bu sıralama ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değerleri orijinal çalışmadan aynen alınarak Tablo 72'de verilmiştir.

Burada; illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını ve endeks değerlerini belirleyen temel faktörler; illerin sahip oldukları nüfus büyüklüğü, yüzölçümü ya da şehirleşme oranı gibi bir takım yüzeysel büyüklükler değildir. Sıralamayı belirleyen başlıca faktörler; illerdeki demografik yapının, işgücü talebinin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin, fiziki ve sosyal altyapı olanaklarının, üretim seviyesinin ve her şeyden önemlisi gelir düzeyinin il nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada sağladıkları başarıdır.

Coğrafi bölge tanımı çerçevesinde yapılan sıralama sonuçlarına göre, Doğu Anadolu Bölgesi -1,16236 endeks değeriyle 7 bölge içinde en son sırada yer almaktadır. *Ardahan ili ise 1996 yılı araştırmasında - 1,05751 endeks değeri ile ülke genelinde (76 il) 72. sırada ve Bölge illeri içerisinde 11. sırada yer alırken, 2003 araştırmasında -1,07318 endeks değeri ile 2 sıra gerileyerek ülke genelinde (81 il) 74. sırada ve Bölge illeri içerisinde 8. sırada yer almıştır.* Elazığ Doğu Anadolu Bölgesi illeri içerisinde 1. ve ülke genelinde 36. olurken, Muş Bölge içerisinde(14 il) ve ülke genelinde (81il) sonuncu olmuştur.

TABLO 72: İLLERİN SOSYO – EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK SIRALAMASI

Sıra No	İl Adı	Endeks	Sıra No	İl Adı	Endeks
1.	İSTANBUL	4,80772	42.	KIRŞEHİR	-0,22870
2.	ANKARA	3,31483	43.	ARTVİN	-0,26018
3.	İZMİR	2,52410	44.	AFYON	-0,27246
4.	KOCAELİ	1,94329	45.	DÜZCE	-0,27995
5.	BURSA	1,67890	46.	ÇORUM	-0,32761
6.	ESKİŞEHİR	1,10368	47.	OSMANIYE	-0,33321
7.	TEKİRDAĞ	1,05893	48.	KAHRAMANMARAŞ	-0,34968
8.	ADANA	0,94901	49.	NİĞDE	-0,35582
9.	YALOVA	0,93541	50.	GİRESUN	-0,36696
10.	ANTALYA	0,91480	51.	KASTAMONU	-0,37558
11.	KIRKLARELİ	0,86287	52.	TUNCELİ	-0,40003
12.	DENİZLİ	0,71624	53.	SİVAS	-0,40597
13.	MUĞLA	0,71238	54.	KİLİS	-0,41175
14.	BOLU	0,60860	55.	BARTIN	-0,41550
15.	BALIKESİR	0,56540	56.	AKSARAY	-0,45183
16.	EDİRNE	0,56234	57.	SİNOP	-0,48518
17.	MERSİN	0,51934	58.	ERZİNCAN	-0,49288
18.	BİLECİK	0,50429	59.	ÇANKIRI	-0,51917
19.	KAYSERİ	0,47748	60.	ERZURUM	-0,53286
20.	GAZİANTEP	0,46175	61.	TOKAT	-0,59010
21.	ZONGULDAK	0,44906	62.	ORDU	-0,64489
22.	AYDIN	0,42025	63.	DİYARBAKIR	-0,66993
23.	SAKARYA	0,40404	64.	YOZGAT	-0,71652
24.	ÇANAKKALE	0,36924	65.	ADİYAMAN	-0,77647
25.	MANİSA	0,34165	66.	BAYBURT	-0,80176
26.	KONYA	0,25254	67.	KARS	-0,81944
27.	KARABÜK	0,21332	68.	ŞANLIURFA	-0,83158
28.	ISPARTA	0,21187	69.	İĞDIR	-0,89089
29.	HATAY	0,19613	70.	BATMAN	-0,90456
30.	UŞAK	0,16867	71.	GÜMÜŞHANE	-0,92501
31.	BURDUR	0,14395	72.	MARDİN	-0,98944
32.	SAMSUN	0,08791	73.	SİİRT	-1,00644
33.	KIRIKKALE	0,05851	74.	ARDAHAN	-1,07318
34.	NEVŞEHİR	-0,07483	75.	VAN	-1,09297
35.	KARAMAN	-0,09852	76.	BİNGÖL	-1,12469
36.	ELAZIĞ	-0,10131	77.	HAKKARİ	-1,13956
37.	RİZE	-0,17840	78.	ŞIRNAK	-1,13979
38.	TRABZON	-0,18582	79.	BİTLİS	-1,15736
39.	AMASYA	-0,18591	80.	AĞRI	-1,28116
40.	KÜTAHYA	-0,20684	81.	MUŞ	-1,43956
41.	MALATYA	-0,22627			

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT.

Araştırmanın diğer amaçlarından birisi de, eşdeğer gelişmişlik seviyesine sahip illerin belirlenmesi ve ülke genelinde homojen alanların saptanmasıdır. Yapılan çözümler ve değerlendirmeler sonucunda ülke; farklı gelişmişlik düzeylerinde 5 ayrı gruba ayrılmıştır. Bu ayrıma göre birinci grupta 5, ikinci grupta 20, üçüncü grupta 21, dördüncü grupta 19 ve beşinci grupta ise 16 il yer almaktadır.

Gelişmişlik endeksine göre kademeli il gruplarının dağılımı orijinal çalışmadan aynen alınarak Tablo 73'de verilmiştir.

TABLO 73: GELİŞMİŞLİK ENDEKSİNE GÖRE KADEMELİ İL GRUPLARI

1.Derecede Gelişmiş İller	2.Derecede Gelişmiş İller	3.Derecede Gelişmiş İller	4.Derecede Gelişmiş İller	5.Derecede Gelişmiş İller
1. İstanbul	1. Eskişehir	1. Konya	1. Osmaniye	1. Bayburt
2. Ankara	2. Tekirdağ,	2. Karabük	2. Kahramanmaraş	2. Kars
3. İzmir	3. Adana	3. Isparta	3. Niğde	3. Şanlıurfa
4. Kocaeli	4. Yalova	4. Hatay	4. Giresun	4. Iğdır
5. Bursa	5. Antalya	5. Uşak	5. Kastamonu	5. Batman
	6. Kırklareli	6. Burdur	6. Tunceli	6. Gümüşhane
	7. Denizli	7. Samsun	7. Sivas	7. Mardin
	8. Muğla	8. Kırıkkale	8. Kilis	8. Siirt
	9. Bolu	9. Nevşehir	9. Bartın	9. Ardahan
	10. Balıkesir	10. Karaman	10. Aksaray	10. Van
	11. Edirne	11. Elazığ	11. Sinop	11. Bingöl
	12. Mersin	12. Rize	12. Erzincan	12. Hakkari
	13. Bilecik	13. Trabzon	13. Çankırı	13. Şırnak
	14. Kayseri	14. Amasya	14. Erzurum	14. Bitlis
	15. Gaziantep	15. Kütahya	15. Tokat	15. Ağrı
	16. Zonguldak	16. Malatya	16. Ordu	16. Muş
	17. Aydın	17. Kırşehir	17. Diyarbakır	
	18. Sakarya	18. Artvin	18. Yozgat	
	19. Çanakkale	19. Afyon	19. Adıyaman	
	20. Manisa	20. Düzce		
		21. Çorum		

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT.

Tablodan da görüldüğü gibi Ardahan ili bu çalışmaya göre beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almaktadır. Grupta yer alan illerin sosyo-ekonomik göstergelerine bakıldığında, genel olarak Türkiye ortalamasının altında değerler aldıkları görülmektedir. Yine Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerden Elazığ, Malatya illeri, üçüncü derecede gelişmiş iller grubunda yer alırken, Tunceli, Erzincan, Erzurum dördüncü derecede gelişmiş iller grubunda, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Bingöl, Hakkari, Bitlis, Ağrı, ve Muş illeri de beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almıştır. Görece geri kalmış bir bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi illerinden hiç biri bir ve ikinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almamaktadır.

Araştırmaya göre Ardahan ilinin de içinde bulunduğu beşinci derecede gelişmiş iller grubunda 16 il bulunmaktadır. İllerin tamamı Kalkınmada Öncelikli İller kapsamındadır.

Beşinci derecede gelişmişlik seviyesindeki illerin sahip oldukları ortak özellikler şunlardır

Beşinci grupta yer alan 16 il, Toplam nüfusun %10,1'ini oluştururken, ülke topraklarının %18'ini kapsamaktadır. Grupta bulunan illerden diğer illere yoğun bir göç yaşanmaktadır. Nüfus artış hızı ülke ortalamasının üzerinde iken nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının oldukça altındadır.

Temel sosyal göstergelerden, okur-yazarlık oranı görece olarak düşüktür. Kadın nüfusun eğitim düzeyi ile ilköğretim ve liselerde okullaşma oranları da düşük düzeydedir. Ülke genelinde okur-yazar nüfus oranı %87,3 iken grubu oluşturan illerde genel olarak %71,1'dir.

Grubu oluşturan illerdeki nüfusun önemli bir bölümü tarım kesiminde istihdam edilmektedir. Toplam istihdamın %69,3'ünün tarım, %3,9'unun sanayi sektöründe bulunduğu bu grupta kırsal nüfus başına düşen tarımsal ürünler üretimi ülke ortalamasının altında kalmaktadır. Coğrafi olarak dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olan gruptaki illerin tarımsal üretim değeri ülke üretim değerinin %9,8'i kadardır. Grupta tarımsal verimlilik düşük olup, tarım sektöründe önemli ölçüde gizli işsiz bulunmaktadır.

Grupta orta ve büyük ölçekli üretim yapan sanayi tesislerinin sayısı 94 olup, bunların da büyük bir kısmı kamuya aittir. Fert başına düşen imalat sanayi katma değeri Türkiye 100 kabul edilirse grubun değeri sadece 5'tir. Grubu oluşturan illerde sanayi ve hizmetler sektörü gelişmemiştir.

Beşinci derecede gelişmiş iller grubunun GSYİH'dan aldığı pay %3,9 düzeyindedir. Grup genelinde, kişi başına düşen GSYİH değeri ülke ortalamasının çok altındadır.

Grubun toplam banka mevduatı içindeki payı %0,8 iken, toplam banka kredileri içindeki payı %1,2'dir.

Özet olarak; beşinci derecede gelişmiş iller grubu, sosyo-ekonomik göstergeler değeri ülke ortalamalarının altında ve görece geri kalmış illerden oluşmaktadır. Gelişmişlik düzeyi görece olarak düşük düzeyde olan bu gruptan diğer gruplara yoğun

bir göç yaşanmaktadır. Göç olgusu bir yandan da grubun durgunluğuna ve gerilemesine neden olmaktadır.

Coğrafi bölgelere göre yapılan değerlendirmelerde Ardahan ilinin içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişliği yansıtan endeks değerleriyle son sırada bulunmaktadır. Nüfus bakımından da son sırada bulunan Doğu Anadolu Bölgesinde 1.000.000'un üzerinde nüfusa sahip il bulunmamaktadır. 14 ilin yer aldığı bölgede nüfus bakımından en büyük il Erzurum'dur. Bölgede ortalama hane halkı büyüklüğü 6,27 olup, geniş aile yapısı sürmektedir. Doğurganlık oranı ve bebek ölüm hızları yüksek olduğu bölgede, %53 bebek ölüm hızıyla bölgeler arası sıralamada en altta yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından en düşük değere sahip olan bölge nüfus yoğunluğu 42 kişi/km² dir.

İstihdamın sektörel dağılımı itibariyle, tarım ağırlıklı bir yapının gözleendiği Doğu Anadolu Bölgesinde, ziraat işkolunda çalışanların toplam istihdama oranı %66,41'dir. Tarımsal mekanizasyon bakımından en geri bölgelerden biri olan Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal verimliliğin de en düşük olduğu bölgedir. Sanayide istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı %3,26, ticaret sektöründe istihdam edilenlerin oranı %4,4 ve mali kurumlarda istihdam edilenlerin oranı %1,05 olup, bölgeler arası sıralamada en düşük değerlere sahiptir.

Doğu Anadolu Bölgesinin Türkiye toplam mevduatı içindeki payı %1,29, toplam banka kredileri içindeki payı %1,53 düzeyindedir. Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan tarımsal, sınai, ticari ve turizm kredileri itibariyle de ülke genelinde son sıradadır. Kamu kaynaklarının önemli ölçüde transfer edildiği Doğu Anadolu Bölgesi, kamu gelirleri oluşumuna Güneydoğu Anadolu Bölgesinden sonra en az katkı veren ancak kamu yatırımlarından en çok yararlanan üçüncü bölge konumundadır. Kişi başına teşvik belgeli yatırım tutarında en düşük değere Doğu Anadolu Bölgesi sahiptir. Yine dış ticaret rakamlarında da aynı durum söz konusudur.

Türkiye Cumhuriyeti Karayolları asfalt yol oranı bakımından son sırada yer alan Doğu Anadolu Bölgesi, diğer altyapı ve refah göstergelerinde de altıncı veya yedinci sırada bulunmaktadır.

Ekonomik ve sosyal göstergeler bakımından son sıralarda yer alan Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından da son sırada yer almaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak en çok göç veren coğrafi bölgedir. Genel olarak refahın bölgesel düzeyde dengesiz dağılımının bir sonucu olan göç olgusu, aynı zamanda refahın dengesiz dağılımını da beslemektedir. Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesinden dışa göçü durdurarak Bölge içinde seçilecek gelişme merkezlerine yönlendirecek politikaların uygulanması gerekmektedir.

Ardahan ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde ise; Merkez ilçenin, Türkiye genelinde incelenen 872 ilçe içerisinde 486. sırada, il içerisinde ise birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Damal ilçesi ise il içerisinde son sırada yer alırken, Türkiye genelinde 795. sırada bulunmaktadır. Ardahan'ın ilçeler itibariyle gelişmişlik sıralaması Tablo 74'de verilmiştir.

TABLO 74: İLÇELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GELİŞMİŞLİK SIRALAMASI (2003)

İlçe Adı	Endeks	Gelişmişlik Grubu	872 İlçe İçinde Gelişmişlik Sıralaması	İl İçinde Gelişmişlik Sıralaması
Merkez	- 0,29251	4	486	1
Çıldır	- 0,85812	6	769	4
Damal	- 0,97922	6	795	6
Göle	- 0,81782	6	759	3
Hanak	- 0,90769	6	784	5
Posof	- 0,67821	5	697	2

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT.

4.11.2. İnsani Gelişmişlik Endeksi

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan İnsani Gelişme Endeksi (İGE); üç göstergeye dayanan birleşik bir endekstir. Doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen yaşam beklentisi, erişkin okur-yazarlık oranı (ağırlığı üçte iki) ve birleşik ilk, orta ve yüksekokul kayıt oranları (ağırlığı üçte bir) kombinasyonu ile ölçülen eğitim düzeyi ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ile ölçülen yaşam standartları.

Birleşmiş Milletler'in uluslararası sıralamalarda kullandığı İGE göstergesi, bir süredir Türkiye'deki iller arasındaki gelişmişlik sıralamasını göstermek için de kullanılmaktadır. Dolayısıyla, Ardahan'ın gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi ve bölge ve Türkiye içindeki yerinin mukayese edilmesi açısından bu çalışmanın sonuçlarından da yararlanılmıştır.

Türkiye'ye yönelik olarak yapılan 1975 ve 1997 yıllarına ilişkin İnsani Gelişme Endeksi çalışmalarının sonuçları Tablo 75'de verilmektedir.

TABLO 75: BÖLGELERE GÖRE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ

Bölge	1975	1997	Değişim (Puan)
Marmara	0,627	0,801	0,174
Ege	0,573	0,757	0,184
İç Anadolu	0,549	0,736	0,187
Akdeniz	0,528	0,713	0,185
Karadeniz	0,504	0,694	0,190
Güneydoğu Anadolu	0,447	0,612	0,165
Doğu Anadolu	0,446	0,612	0,166
Türkiye	0,530	0,720	0,190

KAYNAK: İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001.

UNDP tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin 1997 yılı İGE değeri 0,720 olarak tespit edilmiştir. Gelişmişlik endeksi, bölgeler bazında değerlendirildiğinde; en yüksek değere Marmara Bölgesi'nin (0,801) sahip olduğu görülürken, bunu 0,757 İGE değeri ile Ege ve 0,736 ile İç Anadolu Bölgesinin takip ettiği görülür. Bu üç bölgemizden Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgesi'nin İGE değeri, Türkiye ortalamasının üzerinde iken Akdeniz, Karadeniz, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne ait İGE değeri, Türkiye ortalamasının altındadır.

İnsani Gelişme Endeksi, iller bazında değerlendirildiğinde; Yüksek insani gelişme grubu içerisinde başta Kocaeli olmak üzere Yalova, İstanbul, Bursa ve İzmir'in geldiği görülmektedir. İç Anadolu Bölgesi'nin ve Türkiye'nin en önemli illerinden biri olan Ankara ise, 0,784 endeks değeriyle, orta insani gelişme grubu illerinin başında yer alırken, Türkiye genelinde altıncı sırada bulunmaktadır. Orta insani gelişme grubu içerisinde ise 73 il bulunmaktadır. İnsani gelişme endeksi açısından, düşük insani gelişme grubu içerisinde ise yalnızca Şırnak ili bulunmaktadır.

Ardahan, 0,629 endeks değeri ile Türkiye geneli içinde 64'inci sırada yer alırken, Doğu Anadolu Bölgesi illeri arasında ise beşinci sırada yer almaktadır.

Bölge illerinden Malatya, 0,685 endeks değeri ile Türkiye geneli içinde 46'ncı sırada yer alırken, Elazığ 51'inci, Erzincan 59'uncu, Erzurum 62'inci, Tunceli 66'ıncı, Iğdır 68'inci ve Kars 69'uncu sırada yer almaktadır. Bölge illeri içinde en son sırada yer alan Ağrı 0,525 endeks değeriyle, Türkiye genelinde 79'uncu sırada yer almaktadır(Tablo76).

TABLO 76: ARDAHAN VE BÖLGE İLLERİNİN İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ (1997)

İller	Yaşam Beklentisi		Eğitim Durumu			Gelir Durumu		İnsani Gelişme Endeksi (İGE)	Sıralama (İGE)	
	Doğumda Yaşam Beklentisi	Endeks Değeri	Okur-Yazar Oranı %	Toplam Okullaşma Oranı %	Eğitim Endeksi	Kişi Başına Reel GSYİH (SGP \$)	GSYİH Endeksi		Türkiye	Bölge
Ağrı	61,2	0,60	60,2	32,1	0,51	1.603,9	0,46	0,525	79	14
Ardahan	61,1	0,60	87,3	56,2	0,77	2.198,9	0,52	0,629	64	5
Bingöl	60,3	0,59	64,5	37,8	0,56	2.224,8	0,52	0,554	75	10
Bitlis	60,6	0,59	63,4	27,5	0,51	2.196,7	0,52	0,541	76	11
Elazığ	63,6	0,64	75,0	67,6	0,73	5.020,8	0,65	0,674	51	2
Erzincan	60,6	0,59	83,4	43,5	0,70	4.359,0	0,63	0,641	59	3
Erzurum	63,1	0,63	76,7	58,4	0,71	2.852,1	0,56	0,633	62	4
Hakkari	61,4	0,61	56,1	22,9	0,45	2.263,6	0,52	0,526	78	13
Iğdır	61,1	0,60	75,8	45,8	0,66	2.477,0	0,54	0,598	68	7
Kars	61,1	0,60	75,6	48,1	0,66	2.222,6	0,52	0,594	69	8
Malatya	67,1	0,70	80,2	59,6	0,73	4.106,8	0,62	0,685	46	1
Muş	62,8	0,63	60,6	29,8	0,50	1.644,9	0,47	0,534	77	12
Tunceli	60,3	0,59	76,4	42,4	0,65	4.195,1	0,62	0,621	66	6
Van	64,4	0,66	58,6	43,5	0,54	2.270,0	0,52	0,571	74	9

Not: Türkiye İGE sıralaması 80 ili kapsamaktadır.

Kaynak: İnsani Gelişme Raporu, undp, Türkiye 2001

Tablodan da görüleceği gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'ni oluşturan illerin İnsani Gelişmişlik Endeks değeri 0,685 ile 0,525 arasında değişmektedir. Tabloda bölgeyi oluşturan iller arasındaki gelişmişlik farkları gösterildiği gibi, Türkiye içindeki sıralamaları da görülmektedir. Daha öncede belirttiğimiz gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin endeks değeri 0,612 olup, bu endeks değerinden bölge içinde sekiz il daha yüksek düzeyde bir İGE değerine sahip olup, bu illerden birisi de Ardahan'dır. Bölge illerinden altısı ise bölge İGE değerinden daha düşük bir değere sahiptir. Yine tablodan izleneceği üzere, bölge illeri Türkiye geneline ait gelişmişlik endeks değeri (0,720) ortalamasının altında bir gelişmişlik düzeyine sahip olduğu dikkati çekmektedir.

UNDP tarafından yapılan çalışmada, zaman içerisinde Türkiye'ye ait İGE değerinde olumlu gelişmelerin sağlandığı dikkati çekmektedir. 1975 yılında hiçbir il yüksek insani gelişme kategorisi içinde bulunmazken, 67 ilden 29'u düşük insani gelişme kategorisindeydi. 1997'de ise 80 ilden beşi yüksek insani gelişme kategorisinde yer alırken, yalnız bir il (Şırnak), düşük insani gelişme kategorisi içinde yer alır. 1975-1997 döneminde bölge illerinin hepsinin İGE değerinde artışlar (iyileşmeler) olmakla birlikte, Türkiye içindeki sıralamada olumsuz olarak etkilenmiştir (Tablo 77).

TABLO 77: D. ANADOLU BÖLGESİ İLLERİ İNSANI GELİŞME ENDEKSİNİN GELİŞİMİ

İller	1975		1997		Değişim Puan
	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	
Ağrı	0,392	64	0,525	79	0,133
Ardahan	-	-	0,629	64	-
Bingöl	0,392	63	0,554	75	0,162
Bitlis	0,374	66	0,541	76	0,167
Elazığ	0,489	44	0,674	51	0,185
Erzincan	0,471	47	0,641	59	0,170
Erzurum	0,455	54	0,633	62	0,178
Hakkari	0,343	67	0,526	78	0,183
Iğdır	-	-	0,598	68	-
Kars	0,440	56	0,594	69	0,154
Malatya	0,497	39	0,685	46	0,188
Muş	0,410	60	0,534	77	0,124
Tunceli	0,453	55	0,621	66	0,168
Van	0,383	65	0,571	74	0,188

Kaynak: İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001.

Daha önce de açıklandığı üzere, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan İnsani Gelişme Endeksi, üç göstergeye (yaşam beklentisi, eğitim ve yaşam standartları) dayanan birleşik bir endekstir. Ardahan ilinin insani gelişme

endeksi, endeksi oluşturan bu üç gösterge açısından incelendiğinde, yaşam beklentisi endeksinin 0,60 değer ile Ağrı, Iğdır ve Kars ile birlikte bölge içinde 7. sırada olduğu dikkati çekmektedir. GSYİH endeksinde (yaşam standartları endeksi), Ardahan 0,52 endeks değeriyle 6 ille birlikte, bölge illeri arasında 7'inci sırada bulunmaktadır. Yine, eğitim endeksi açısından da Ardahan, 0,78 endeks değeri ile bölge illeri arasında ilk sırada yer almaktadır.

Sonuç olarak; Gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde bir gösterge olan sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında, coğrafi bölgeler arasında yedinci sırada yer alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin ondört ilinden biri olan Ardahan, bu gösterge bakımından 74'üncü sırada bulunurken, bölge içinde de sekizinci sırada yer alır. İlin gelişmişlik açısından bu konumu, bir diğer gösterge olan İnsani Gelişme Endeksiyle de uyum göstermektedir. Nitekim İGE değerinde Ardahan, Türkiye genelinde 64, bölge illeri arasında ise beşinci sırada bulunmaktadır. Ardahan bu iki endeks değeriyle alt düzeyde gelişmiş bir il konumundadır. Nitekim, sosyo ekonomik gelişmişlik açısından beş gelişmişlik grubu arasından Ardahan, beşinci derecede (son sıra) gelişmiş iller grubu içerisinde yer alırken, İGE açısından ise üç gelişme grubu (yüksek, orta ve düşük insani gelişme grubu) içinde orta insani gelişme grubunun alt sıralara yakın bölümünde yer alan iller arasında bulunmaktadır.

Gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi açısından bir diğer gösterge olan kişi başına düşen GSYİH göstergesi açısından Ardahan, diğer göstergeleri doğrulamaktadır. 2001 yılı itibarıyla, ilde 134,6 trilyon TL'lik bir GSYİH gerçekleşmiş olup, il bu hasıla düzeyiyle Türkiye genelinde 80, bölge illeri arasında ise son sırada bulunmasına rağmen, 842 \$ olan kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla düzeyiyle, Türkiye genelinde 75, Doğu Anadolu Bölgesi içinde(14 il) ise dokuzuncu sırada bulunur.

5. YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ

Bir şehrin yatırımcılar için çekim merkezi olması ülke ve bölgenin gelişmişliği yanında, kendi özel konum ve koşullarına da bağlıdır. Şehirlerin bünyesinde zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin bir kısmı kendiliğinden oluşan etkilerle, bir kısmı da yönlendirici etkilerle ortaya çıkmaktadır.

Bazı şehirler kamunun özel desteğine rağmen yeterli bir gelişme performansı gösteremezken, bazı şehirler de kendi iç dinamikleri ile bu gelişme başarısını gösterebilmektedir. Gelişme dinamiğini oluşturan bu unsurlar genel olarak **doğal altyapı, maddi altyapı, kurumsal altyapı ve beşeri altyapıdan** oluşmaktadır. Söz konusu altyapılar birbirlerini tamamlayarak geliştiği ölçüde sosyo-ekonomik düzeyi artan bir şehirden söz edilebilir. Bunu başaramayan şehirler Türkiye’de de olduğu gibi ekonomik gerileme içerisine düşmektedirler.

Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmenin büyüklük, yoğunluk ve nitelikleri bir yandan şehrin sahip olduğu nüfus, altyapı ve üstyapı donatımlarına, diğer yandan da bunlar arasındaki bileşim, etkileşim ağı, firmalar arası ileri ve geri bağlantılar ile yerleşim yeri faktörlerine bağlı bulunmaktadır. Dolayısıyla, devlet yatırımlarının dışsal etkileri, belediyelerin kent planlaması, meslek kuruluşlarının uyarıcı ve yönlendirici faaliyetleri bir bütün olarak şehirlerin sosyo-ekonomik düzeyini şekillendirmektedir.

Bir şehrin kurulduğu yerin su kaynakları, deniz, arazi yapısı, orman, maden kaynakları, iklim gibi doğal unsurları doğal altyapıyı; bünyesinde bulundurduğu sosyal sabit sermayeyi ifade eden enerji, yol, ulaşım, haberleşme alanlarındaki yatırımlar, donatımlar ve araçlar, kamusal yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki bina ve donatımlar maddi altyapıyı; merkezi ve yerel kamu yönetimlerinin, güvenlikle ilgili hizmetlerin, sendika, dernek ve gönüllü kuruluşların her türlü iktisadi faaliyete ilişkin örgütlenme biçimleri ile toplumsal davranışları belirleyen her türlü düzenlemeleri kurumsal altyapıyı; işgücünün eğitim düzeyi ile birlikte şehirdeki eğitim, araştırma, kültür ve spor kurumlarının miktar ve kalitesi ise beşeri altyapıyı oluşturmaktadır. Bir şehrin cazibe merkezi olmasının temel unsurları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

1. Gelişme mutlaka teknolojik ve örgütsel alanda yeniliklerle birlikte yürütülmelidir.

- 2. Ulaşımı artırıcı ve yerleşimi kolaylaştırıcı kamusal faaliyetlere süreklilik kazandırılmalıdır.**
- 3. Su ve kanalizasyon dahil, sağlığı koruma hizmetlerinin gecikmesiz artırılması gerekmektedir.**
- 4. İş hayatı, eğitim ve sosyal yaşamla ilgili gereksinimlerin kaliteli bir şekilde sunulması gerekmektedir. Bu olanaklar kaliteli işgücünü ve dış sermayeyi çekmede önemli unsurlardır.**
- 5. Şehrin bitişik kent veya yerleşim alanlarıyla, ülkenin diğer bölgeleriyle ve yabancı ülkelerle mal ve hizmet alışverişlerini çoğaltıcı çabalara özel bir önem verilmelidir. Bir şehrin dış ilişkilerinin artması kendi içindeki sanayiye ve yan sanayileri uyarıcı ve dolayısıyla gelir akımlarını çoğaltıcı bir etkiye sahip bulunmaktadır.**
- 6. Güvenlik altyapısını geliştirici çabalara özel bir önem verilmelidir.**
- 7. Ulusal ve uluslararası ekonomik sistemde ortaya çıkan değişmelerin izlenmesi gerekmektedir. Bu izleme şehir ekonomisinde yönlendirici etkisi olabilecek kurum ve kuruluşlar aracılığı ile gerçekleştirilebilecektir.**

Doğal kaynak potansiyeline dayalı sanayi yatırımları dışındaki sermaye yatırımları kuruluş yeri olarak yukarıda bahsedilen altyapı unsurlarının tatmin edici olduğu yöreleri tercih etmektedirler. Genellikle de ticaret ve hizmet sektörlerinin gelişimi sanayiden gelen katma değerlerle sağlanmaktadır.

Sonuç olarak; doğal, maddi, kurumsal ve beşeri altyapı bakımından yeterli, ileri-geri bağlantıları olan ve yeni kurulacak tesislere bu anlamda olanak hazırlayan kuruluşların bulunduğu şehirler gelişme potansiyeli taşımaktadır.

5.1. Mevcut Durum

Ardahan ili, yatırım ortamı açısından değerlendirilirken, daha önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olan coğrafi ve demografik yapıdan, tarım ve sanayiye, altyapıdan gelir seviyesine kadar, yatırımları doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bütün faktörler olumlu ve/veya olumsuz yönleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

- Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey doğusunda ve Erzurum-Kars Bölümü'nde yer alan bir sınır ilimizdir. Ardahan genel olarak dağlık bir yayla

görünümündedir. İl topraklarının görünümü çoğunlukla sıra dağlarla bölünmüş, bunların arasında yüksek düzlükler, ova ve vadiler şeklindedir.

- İl Doğu Anadolu bölgesinin en soğuk illeri arasındadır. Genelde karasal iklim hakim olup, kışları uzun, soğuk ve kar yağışlı, yazları ise kısa ve serindir. Kış ve yaz mevsimleri arasında sıcaklık farkı büyük olduğu gibi gece ve gündüz arasındaki sıcaklık farkı da büyüktür.
- Coğrafi konum itibarıyla ana ulaşım yollarına uzak bir ildir. Ulaşım yönünden sadece karayolu imkanları ile diğer illere bağlı olup, ulaşımında coğrafi konumunun ve belirli merkezlere olan uzaklığının sıkıntısını yaşamaktadır. Karayolu bağlantıları, gerek ilçelere olan bağlantılar olsun gerekse komşu illere olan bağlantılar olsun asfalt fakat oldukça düşük kalitedeki yollarla sağlanmaktadır.
- İl merkezine en yakın havayolu ve demiryolu bağlantısı 92 km mesafede Kars ilinde ve en yakın denizyolu bağlantısı ise 175 km'lik mesafede olan Artvin-Hopa üzerinden sağlanmaktadır. İlin Gürcistan'a açılan Türkgözü ve Aktaş Gümrük kapıları bulunmaktadır.
- Ardahan ilinde (2004 yılı itibarıyla), 399 km devlet ve il yolu bulunmakta olup, bunların 361 km'si sathi kaplama, 8 km stabilize ve 30 km'si toprak yoldur.
- İlin haberleşme açısından sorun bulunmamaktadır. İlin bütün yerleşim yerleri tam otomatik telefon görüşmesine açıktır.
- İlde ihtiyaç duyulan elektrik enerjisi ulusal enerji ağından sağlanmaktadır. İl genelinde 2003 yılı itibarıyla 46.119 MWh elektrik enerjisi tüketilmiş olup, kişi başına elektrik tüketimi 364 kWh/kişi'dir. İl kişi başına elektrik tüketimi açısından gerek bölge gerekse ülke ortalamalarının oldukça altında kalmıştır.
- 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre; Ardahan ili nüfusu 133.756 kişi olup, nüfusun %29,7'si şehirlerde, %70,3'ü kırsal kesimde yaşamaktadır. İlde şehirleşme oranı gerek bölge (%58,1) gerekse Türkiye genelinin (%64,9) oldukça altındadır. İl nüfus büyüklüğü açısından Türkiye geneli itibarıyla 78. sırada bulunmaktadır.
- 2000 yılı Ardahan ili nüfus artış hızı -20,22 olmuştur. Türkiye geneli nüfus artış hızı ise %18,28'dir. İl göç veren iller arasında ilk sıralarda yer almaktadır.
- İlde kilometrekare başına 28 kişi düşmekte olup, nüfus yoğunluğu 88 kişi/km² olan Türkiye ortalamasına göre oldukça düşüktür.
- Şehirlerde yaşayan nüfus Merkez ve Göle ilçelerinde yoğunlaşmış olup, bu 2 ilçe şehir nüfusunun %69,9'unu oluşturmaktadır. Yine aynı bu 2 ilçedeki köy nüfusu, toplam köy nüfusunun %58,3'ü civarındadır.

- Ardahan'da iktisaden faal nüfus 69.582 olup, bu nüfusun%77,8'i tarım sektöründe, %15,7'lik bir bölüm ise Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetlerde istihdam edilmektedir. İktisaden faal nüfus içinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı Türkiye geneli için %48,4, Doğu A Anadolu Bölgesi için ise %66,4'dür.
- Ardahan ilinde okuma-yazma oranı yıllar itibariyle artış göstererek 2000 yılı itibariyle kadınlarda %76,05'e, erkeklerde %92,41'e ve toplamda da %84,6'ya ulaşmıştır. Ardahan ili okuma-yazma oranı Bölge seviyesinden yüksek iken, ülke seviyesinin ise 2,7 puan altındadır.
- Ardahan ilinde okullaşma oranları Türkiye geneli ortalamalarına göre ilköğretim hariç diğer eğitim kademelerinde altında ve bölgeye göre ise, ortaöğretim hariç diğer eğitim kademe ortalamalarına göre üst seviyededir. İlde yüksek öğretim alanında Kars Kafkas Üniversitesine bağlı Ardahan Meslek Yüksek Okulu bulunmaktadır.
- İlin sağlık hizmetleri açısından mevcut durumu incelenecek olursa, 2003 yılı itibariyle on bin kişiye düşen yatak sayısı bölge ve ülke ortalamalarının altında yer almaktadır.
- Ardahan ili arazisinin %17,4'ü tarıma elverişli alan, çok büyük bir kısmı olan %59,0'ı çayır-mera ve %6,6 gibi küçük bir kısmı da orman-fundalık alanlarından oluşmaktadır. İlde Ardahan, Göle, Hanak ve Hoçuvan ovaları bulunmaktadır. Önemli bir kısmını bu ovaların oluşturduğu ilin tarıma elverişli arazi miktarı 84.251 hektardır.
- İlde toplam sulanabilir tarım arazisi 47.975 hektar olup, bu tarım alanının sadece %6,2'si gibi küçük bir kısmı sulanmaktadır. Kura Projesi sonucunda 45.614 hektar sulamaya açılacaktır.
- İl genel yapısı gibi tarımsal arazilerin de yüksek rakımda olması, mevsimsel ve gece-gündüz ısı farkının yüksek oluşu, bitki yetiştirme periyodunun kısa oluşu, kısaca ekolojik yapının uygun olmayışı nedeniyle tarımda ürün çeşitliği görülmediği gibi, ilde kuru tarım sistemi hakimdir.
- İlde 2002 yılı itibariyle bitkisel üretim değeri (26.993 milyar) içerisinde, %92,0'lık pay ile ilk sırada tarla ürünleri, ikinci sırada meyve ürünleri (%7,8) ve üçüncü sırada sebze ürünleri (%0,2) yer almaktadır. İl bitkisel üretim içerisinde tarla ürünlerinin ve özellikle arpa ve buğday ürünlerinin ağırlıkta olduğu dikkati çekmektedir.
- İlde yem bitkileri ekiliş alanı ülke ortalamasının üzerinde olmasına rağmen il hayvancılığı açısından yetersizdir.

- Ardahan il ekonomisinin temeli ve halkın tek geçim kaynağı hayvancılıktır. Geniş otlaklarıyla hayvancılık alanında faaliyet gösterenlere bir çok doğal imkan sunan il, gerçek potansiyelini kullanamamaktadır. Bölge ve İlde ki hayvan varlığının önemli bir potansiyel göstermesine karşılık, küçük ölçekli ve geleneksel yöntemlerle yapılan hayvancılık, üretimin büyük ölçüde artırılmasına olanak vermemektedir.
- İl sığır varlığının ülke genelinde %2,5'i, bölge varlığının %10,7'sini oluşturmaktadır. Son yıllarda il küçükbaş hayvan varlığında önemli azalmaların olduğu dikkati çekmektedir. İldeki bir diğer önemli hayvan varlığı ise kaz'dır. İl kaz varlığı ülke genelinin %13,0'ını ve bölgenin ise %32,8'ini meydana getirmektedir.
- İl süt üretimi 2002 yılı itibariyle 130 bin ton civarında olup, bölgenin %7,8'ini ve Türkiye genelinin %1,5'ini oluşturmaktadır. İl süt verim ortalamaları Türkiye ve bölge ortalamalarının altındadır.
- İl et üretimi yine aynı yıl itibariyle 1.023 ton olup, bölgenin %2,8'ini ve Türkiye genelinin %0,2'sini oluşturmaktadır. İl et verim ortalamaları süt üretiminde olduğu gibi gerek bölge ve gerekse Türkiye geneli ortalamalarının altındadır.
- İl GSYİH'sı içinde tarım sektörünün payı ilk sıradadır. İl GSYİH'sı içinde cari fiyatlara göre, 1993 yılı itibariyle %44,1 olan tarımın payının yıllar itibariyle artarak 2001 yılında %46,6'ya yükselmiştir. Yıllar itibariyle il tarımsal hasılasının hem Bölge hem de Türkiye tarımsal hasılası içindeki payı da artmıştır. 2001 yılı itibariyle Ardahan tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içindeki payı %3,44, Türkiye tarımsal hasılası içindeki payı ise %0,29 olarak gerçekleşmiştir.
- İl tarımsal hasıla içinde ormancılık ve balıkçılık sektörleri hasılasının ise çok düşük seviyelerdedir.
- Üretim girdilerine ve büyük pazarlara uzak olan ayrıca sermaye birikimi olmayan ilde sanayi yeterince gelişme gösterememiştir. İlde oluşan imalat sanayi sınırlı düzeyde kalmış olup, genelde bölgesel pazarlara hitap eden bir özellik göstermektedir.
- İl de 1 kamu sektörü ve 12 özel sektörde olmak üzere toplam 13 imalat sanayi kuruluşu faaliyet göstermekte ve bu tesislerde yaklaşık 185 kişi çalışmaktadır. İldeki mevcut sanayi tesislerinin 3'ü Göle, 1'i Hanak ve 9'u da Ardahan il merkezinde yer almaktadır. İlde 5 süt ve süt ürünleri, 2 yem ve 1 adet de et ve et ürünleri olmak üzere 8 adet tesis hayvansal ürünlere yönelik üretim yapmaktadır.

- İlde faaliyette olan Organize Sanayi Bölgesi bulunmamaktadır. Ancak 1996 yılı yatırım programına alınmış ve Merkez ilçenin Kartalpınar Köyü mevkiinde 150 hektarlık alan sanayi bölgesi olarak tespit edilmiş ve çalışmaları devam etmektedir.
- İl merkezinde 1986 yılında bir Küçük Sanayi Sitesi kurulmuş olup, 132 işyeri ve idare binası bulunmaktadır. Göle ve Hanak ilçelerinde KSS kurma çalışmaları devam etmektedir.
- 2001 yılı itibariyle Ardahan ili sanayi hasılasının (cari fiyatlarla) il GSYİH'sı içindeki payı %2,2 gibi çok düşük seviyededir.
- Ardahan ve çevresi tarihin en eski dönemlerinden beri çeşitli uygarlıklarca iskan olmuş önemli bir yöredir. İlde potansiyel arz eden turizm etkinlikleri olarak; kültürel, doğal zenginlikler ve kış sporları turizmi şeklinde sınıflandırılabilir ve turizm potansiyeli bulunmaktadır. Ancak ilde turizm ve rekreasyona yönelik nitelikte tesis bulunmamaktadır.
- Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Ardahan ili Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında değerlendirilmektedir. İldeki yatırımların teşvik belgesi kapsamına alınabilmesi için yapılacak yatırımların sabit yatırım tutarının asgari 200 milyar TL olması gerekmektedir. Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.
- İlin teşvik sisteminden yararlanma düzeyi çok düşük seviyededir. Ardahan iline yönelik olarak genel teşvik sistemi kapsamında 1993-2004(Ağustos) döneminde sadece 21 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamındaki projelerin toplam yatırım tutarı 14.066 milyar TL ve istihdam kapasitesi 1.447 kişidir.
- Ardahan iline düzenlenmiş teşvik belgeleri (belge sayısı, toplam yatırım tutarı ve istihdam) gerek bölge içerisinde ve gerekse Türkiye geneli içerisinde çok küçük bir pay almaktadır.
- KOBİ teşvik sistemi uygulamasında ise, 1997-2004 (Eylül) döneminde Ardahan iline toplam 18 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamındaki projelerin toplam sabit yatırım tutarı 429 milyar TL ve istihdam kapasitesi 155 kişidir. İl KOBİ Teşvik yatırımlarından son dört yıldır hiç yararlanamadığı ve önceki yıllarda ise çok az yararlandığı dikkat çekmektedir.
- Genel teşvik sistemi ve KOBİ teşvik sistemi çerçevesinde Ardahan'a yönelik uygulamaların yeterli bir ekonomik canlanma ve hareketlilik yaratamadığı görülmektedir. Bunda en büyük etken, Ardahan ve benzeri kalkınmada öncelikli

illerde yatırımların vergisel teşviklerden ziyade parasal teşviklere daha duyarlı olmasıdır. Türk teşvik sistemi ise son durum itibariyle vergisel ağırlıklı teşvik unsurlarını içeren bir yapıdadır.

- Ardahan İlinin ekonomik ve sosyal sorunlarının sadece teşvik uygulamalarıyla çözülmesi mümkün değildir. İle yönelik teşvik uygulamalarının diğer kamu politikaları ile desteklenmesi ve altyapısının (maddi ve sosyal) iyileştirilerek eksikliklerinin giderilmesi de gerekmektedir.
- İl ticaret ve hizmetler sektöründe 2002 yılı itibariyle faaliyet gösteren işyeri sayısı 1.402 adet olup, bu işyerlerindeki istihdam ise 2.548 kişidir.
- Ardahan ili ile Gürcistan arasında Posof-Türközü ve Çıldır-Aktaş Sınır Kapıları bulunmaktadır. Türközü Gümrük Kapısı 1995 yılından beri faaliyettedir. Aktaş Sınır Kapısı ise henüz faaliyete geçmemiştir.
- Türközü Sınır Kapısının sınır ticareti kapsamında faaliyet alanının genişletilmesi ve Serbest Ticaret Bölgesi veya Sınır Ticaret Merkezi kurulması, il ticaretinde önemli gelişmeler sağlayabilir.
- Ardahan ilinde 3 kamu ve 2 özel sermayeli olmak üzere 5 ayrı bankanın 10 şubesi faaliyet göstermektedir. İl şube sayısı bakımından Türkiye geneline göre 75. sıradadır.
- 2003 yılı itibariyle, Ardahan ilinde kişi başına düşen banka mevduatı 323 \$ iken, kişi başına düşen banka kredisi 57 \$ ve kredi/mevduat oranı %17'dir. Ardahan ili kişi başına düşen banka mevduatı ve kredi miktarı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında il değerlerinin çok düşük düzeylerde olduğu görülmektedir. İlin kredi mevduat oranı açısından Bölge illerine göre alt sıralarda yer almaktadır.
- Ardahan ili, yaratmış olduğu GSYİH ile Doğu Anadolu Bölgesi içinde %1,78'i Türkiye ekonomisi içinde %0,08 gibi çok küçük paya sahip bir ildir. 2001 yılı itibariyle, ilin GSYİH'sı (cari fiyatlarla) 134.591 milyar TL olup, büyüklük itibariyle Türkiye genelinde 80. sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde ise son sırada yer almaktadır.
- Ardahan il GSYİH'sı içinde 2001 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) en fazla payı %46,6 ile tarım sektörü alırken, %25,8 pay ile devlet hizmetleri ikinci, %9,7 pay ile ulaştırma-haberleşme sektörü üçüncü, %5,4 pay ile ticaret sektörü dördüncü, %4,8 pay ile inşaat sektörü beşinci, %3,9 pay ile mali kuruluşlar altıncı ve %2,8 pay ile de sanayi sektörü yedinci sırada yer almaktadır.

- GSYİH'nın ilçeler itibariyle dağılımına bakıldığında, il hasılasına (1995) en büyük katkısı %38,7'lik bir pay ile Merkez ilçenin, %25,7'lik bir pay ile Göle ilçeleri yapmaktadır.
- Ardahan ili kişi başına düşen gelir düzeyi 842 \$ olup Bölge ortalamasına göre ortada ve Türkiye ortalamasına göre alt sıralarda yer almaktadır. İl, Türkiye genelini içerisinde 75. sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içerisinde 9. sırada yer almıştır.
- Ardahan ili sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından; Türkiye genelini (81 il) içerisinde 74. sırada, Bölge illeri(14 il) içerisinde ise 8. sırada ve gelişmişlik endeksine göre 5. derecede gelişmiş iller grubunda yer almıştır.
- Ardahan ili, İnsani Gelişme Endeksi açısından Türkiye geneli içerisinde 64. sırada ve orta insani gelişme düzeyinde yer almaktadır.

5.2. Kamu Yatırım Harcamaları

Ardahan ili kamu yatırım harcamalarının gelişimi 1993-2004 dönemi itibariyle incelendiğinde, yatırım harcamalarının özellikle 2001 yılından itibaren arttığı görülmektedir.

İlde yapılan kamu yatırım harcamalarının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payına bakıldığında; 2004 yılı itibariyle cari fiyatlarla 9,936 Milyar TL olarak tahsis edilen il kamu yatırım harcamaları, Bölge yatırım harcamalarının %1,96'sını Türkiye genelinin ise %0,06'sını oluşturduğu görülmektedir. Ardahan ili kamu yatırım harcamaları 1993-2004 dönem toplamı itibariyle değerlendirildiğinde ise, Ardahan'a yapılan kamu yatırım harcamalarının Doğu Anadolu Bölgesi'nin %1,62'sini, Türkiye genelinin ise %0,05'ini oluşturduğu dikkati çekmektedir.

1993-2004 döneminde Ardahan ili kamu yatırım harcamalarının tutarı ve Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri tablo 78’de verilmiştir.

TABLO 78: KAMU YATIRIM HARCAMALARININ GELİŞİMİ (Cari Fiyatlarla)

Yıllar	Türkiye (1)		D. Anadolu (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	Milyar TL	Değişim (%)	Milyar TL	Değişim (%)	Milyar TL	Değişim (%)	(3)/(1)	(3)/(2)
1993	122.799	62,86	4.263	231,44	14	-	0,01	0,33
1994	218.875	78,24	7.553	176,18	77	549,00	0,04	1,02
1995	312.039	42,56	12.047	158,50	137	176,92	0,04	1,14
1996	622.925	99,63	23.782	196,41	210	152,28	0,03	0,88
1997	1.346.981	116,23	51.669	216,26	578	274,24	0,04	1,12
1998	3.162.783	134,81	135.815	261,86	1.668	287,58	0,05	1,23
1999	4.611.469	45,80	133.585	97,36	1.496	88,69	0,03	1,12
2000	7.612.580	65,08	198.066	147,27	2.480	164,78	0,03	1,25
2001	8.197.996	7,69	304.209	152,59	5.038	202,15	0,06	1,66
2002	15.533.564	89,48	484.761	158,35	6.264	123,34	0,04	1,29
2003	16.009.223	3,06	492.827	100,66	8.642	136,96	0,05	1,75
2004	16.093.343	0,53	507.239	101,92	9.936	113,97	0,06	1,96
1991/2004	73.961.845	-	2.258.493	-	36.540	-	0,05	1,62

(*) Mahalli idarelerin yatırımları ve fonlar dahildir.
Kaynak: DPT

2004 yılı itibariyle 9.936 milyar TL olarak planlanan kamu yatırım harcamalarının %64,24’ünü (6.383 milyar TL) eğitim sektörüne yapılan yatırımlar oluştururken, %35,76’sını diğer sektör olarak adlandırılan (tarım, ulaştırma, sağlık gibi) yatırım harcamalarının oluşturduğu görülmektedir. 2004 yılı itibariyle Ardahan ili kamu yatırım harcamalarının sektörlere göre dağılımı Tablo 79’da verilmiştir.

TABLO 79: KAMU YATIRIM HARCAMALARININ SEKTÖREL DAĞILIMI (2004)
(Cari Fiyatlarla) (Milyar TL)

Sektörler	Türkiye (1)		Doğu Anadolu Bölgesi (2)		Ardahan (3)		Pay (%)	
	Milyar TL	%	Milyar TL	%	Milyar TL	%	(3)/(1)	(3)/(2)
Tarım	1.399.793	8,70	66.203	13,05	1.500	15,10	0,11	2,27
Madencilik	386.025	2,40	740	0,15	0	0,00	0,00	0,00
İmalat	411.882	2,56	1.131	0,22	0	0,00	0,00	0,00
Enerji	2.746.575	17,07	113.001	22,28	0	0,00	0,00	0,00
Ulaşım-Haberleşme	4.024.561	25,01	40.088	7,90	2	0,02	0,00	0,00
Turizm	93.892	0,58	1	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Konut	348.169	2,16	34.960	6,89	0	0,00	0,00	0,00
Eğitim	2.294.717	14,26	60.791	11,98	6.383	64,24	0,28	10,50
Sağlık	1.162.433	7,22	63.322	12,48	670	6,74	0,06	1,06
Diğer	3.225.296	20,04	127.002	25,04	1.381	13,90	0,04	1,09
Toplam	16.093.343	100,0	507.239	100,00	9.936	100,00	0,06	1,96

Kaynak: DPT

2004 yılı itibariyle, Ardahan'da kişi başına düşen kamu yatırım harcaması 80,5 milyon TL olarak gerçekleşirken, Doğu Anadolu Bölgesinde 78,2 milyon TL, Türkiye genelinde ise 220,6 milyon TL olmuştur. Ardahan ili kişi başına düşen kamu yatırım harcamaları bakımından Bölge ve Türkiye geneline göre alt sıralarda yer almaktadır. 2004 yılı itibariyle Ardahan ili kamu yatırımlarının sektörlere göre dağılımı Tablo 80'de verilmiştir.

TABLO 80: ARDAHAN İLİ 2004 YILI KAMU YATIRIMLARININ NİTELİĞİ (Milyar TL)

Proje Adı	Yeri	Başlama ve Bitiş Tarihi	Toplam Proje Tutarı	2003 Tahmini Harcama Toplamı	2004 Yatırım Toplamı
TARIM SEKTÖRÜ			82.823	43.719	1.500
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü			82.823	43.719	1.500
- Çıdır II Merhale (DAP)	Ardahan	1976-2006	82.823	43.719	1.500
ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ			51.180	-	2
Botaş Genel Müdürlüğü			51.280	-	2
- Kompresör İstasyonu	Ardahan	2002-2006	32.688	-	1
- Ölçüm İstasyonu	Ardahan	2002-2006	18.592	-	1
EĞİTİM SEKTÖRÜ			25.385	10.734	6.383
Kültür ve Turizm Bakanlığı			3.110	1.209	532
- Kültür Merkezi	Ardahan-Merkez	1999-2005	2.250	449	432
- İlçe Halk Kütüphanesi (AP)	Ardahan-Hanak	1993-2004	860	760	100
Milli Eğitim Bakanlığı			3.915	2.315	1600
- Damal Lisesi Spor Salonu (DAP)	Ardahan-Damal	1997-2004	950	550	400
- Göle Lisesi Spor Salonu (DAP)	Ardahan-Göle	1997-2004	990	590	400
- Hanak Lisesi Spor Salonu (DAP)	Ardahan-Hanak	1997-2004	985	585	400
- Posof Lisesi Spor Salonu (DAP)	Ardahan-Posof	1997-2004	990	590	400
MEB Erkek Tek. Öğret. Gen. Müd.			7.050	1.400	3.750
- Endüstri Meslek Lisesi Kapalı Spor Salonu (DAP)	Ardahan-Merkez	1997-2004	1.200	600	600
- Çok Programlı Lise (DAP)	Ardahan-Damal	1997-2004	1.850	450	1.400
- Çok Programlı Lise (DAP)	Ardahan-Hanak	1997-2004	1.850	350	1.500
- Çok Programlı Lise (DAP)	Ardahan-Göle	1997-2006	2.150		250
MEB Orta Öğrenim Gen. Müd.			1.250	1.150	100
- Anadolu Lisesi (DAP)	Ardahan-Merkez	1997-2004	1.250	1.150	100
MEB Ort. Öğr. Yurt. Ve Bu. D. Baş.			5.060	4.660	
- Öğrenci Pansiyonu (DAP)	Ardahan-Göle	1997-2004	1.220	1.120	
- Öğrenci Pansiyonu (DAP)	Ardahan-Hanak	1997-2004	1.220	1.120	
- Öğrenci Pansiyonu (DAP)	Ardahan-Posof	1997-2004	1.400	1.300	
- Öğrenci Pansiyonu (DAP)	Ardahan-Damal	1997-2004	1.220	1.120	
Yurt-Kur Gen. Müd.			500	-	1
- Yurt İnşaatı (DAP)	Ardahan	1996-2005	500	-	1
SAĞLIK SEKTÖRÜ			1.240	-	670
Sağlık Bakanlığı			1.240	-	670
- Sağlık Ocağı (DAP)	Ardahan	1997-2005	1.240	-	670
DİĞER KAMU HİZMETLERİ SEKTÖRÜ			19.753	11.832	1.381
Köy Hizmetleri Gn. Md.			6.231	699	380
- Köy İçme Suyu Yapımı	Ardahan	1991-2005	6.231	699	380
Maliye Bakanlığı			7.411	5.023	1.000
- Merkez Hükümet Konağı İkmal İnşaatı (DAP)	Ardahan	1994-2005	7.411	5.023	1.000
Gümrük Müsteşarlığı			6.111	6.110	1
- Posof-Türkçözü Gümrük Binası	Ardahan	1986-2004	6.111	6.110	1
ARDAHAN İLİ TOPLAMI			180.481	66.285	9.936
Muhtelif Kamu Yatırımları*					
- Türkiye-Gürcistan (Kars-Tiflis) Dmy. (DAP)	Kars, Ardahan	1999-2005	413.672	1	1

Not*: İl toplamına dahil değildir.

Kaynak: DPT

Değişik sektörlerde yürütülen Ardahan ili kamu yatırımlarının toplam proje tutarı 180.481 Milyar TL, 2003 yılı tahmini harcama tutarı 66.285 Milyar TL ve 2004 yılı tahsisatı 9.936 Milyar TL'dir. Ayrıca il toplamına dahil olmadığı halde 2004 yılı proje bedeli 413.672 milyar TL ve tahsisat tutarı 1 milyar tutarında olan muhtelif kamu yatırımları da bulunmaktadır.

5.3. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınması Gereken Önlemler

Yatırımların özendirilmesinde yatırım teşvik tedbirlerinin yanı sıra önemli sayılabilecek diğer teşvik unsurları arasında; Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Sitelerinin kurulması, Serbest Bölgenin oluşturulması, kara, hava ve deniz yolu ulaşımının sağlanması, altyapı yatırımlarının yeterli düzeye getirilmesi vb. gibi uygulamalar da yer almaktadır.

Organize Sanayi Bölgesi (OSB); birbiriyle işbirliği halinde üretim yapan orta ve küçük ölçekli işletmelere, planlı bir alanda ve ortak altyapı hizmetlerinden yararlanarak daha kolay ve ucuz üretim yapma olanağı veren bir sistemdir. Bu nedenle, bu bölgeler sınai yatırımların teşvik edilmesinde, planlı sanayi yerleşiminin sağlanmasında, düzenli şehirleşme ve istihdamın geliştirilmesinde etkili bir kalkınma aracı olarak kullanılmaktadır. Başlı başına bir teşvik unsuru olan Organize Sanayi Bölgelerinde yapılan (ve/veya yapılacak) yatırımlara bazı ek teşvikler de sağlanmaktadır.

Altyapı tesislerinin genellikle yüksek yatırım harcamaları gerektirmesi nedeniyle, bu yatırımların bizzat teşebbüs tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla belirli bir bölgede (örneğin Organize Sanayi Bölgesinde) altyapı tesislerinin yeterli derecede mevcut olması önemli bir kuruluş yeri avantajıdır. Ayrıca belirli bir konuda altyapı tesislerinden faydalanabilme düzeyi, buraya yerleştirilecek ölçek büyüklüğünün (özellikle üst kapasite sınırı olarak) belirlenmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirmeye dahil edilmelidir.

İlde faaliyette olan Organize Sanayi Bölgesi bulunmamaktadır. Ancak 1996 yılı yatırım programına alınmış ve Merkez ilçenin Kartalpınar Köyü mevkiinde 150 hektarlık alan sanayi bölgesi olarak tespit edilmiş ve çalışmaları devam etmektedir.

il merkezinde 1986 yılında bir Küçük Sanayi Sitesi kurulmuş olup, 132 işyeri ve idare binası bulunmaktadır. Göle ve Hanak ilçelerinde KSS kurma çalışmaları devam etmektedir.

Gerek sanayi sektöründe gerekse hizmetler sektöründe yatırımların ivme kazanmasında önemli olan bir diğer unsur ulaşım imkanlarının çeşit ve nitelik bakımından yeterli düzeyde olmasıdır. Ulaşım şebekesinin ve burada kullanılabilen taşıma araçlarının nitelikleri de taşıma maliyetini belirleyen önemli bir faktördür. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmelerin bir neticesi olarak gerek taşıma maliyetinin düşürülmesi ve gerekse taşıma süresinin kısaltılması sonucunda, en önemli kuruluş yeri faktörü olan taşıma maliyetinin nispi önemi azalmaktadır.

Bölgesel gelişme ve kalkınmanın itici gücü olan sanayileşmenin gerçekleşerek sürekli hale getirilebilmesi için, öncelikle yeterli sermaye birikiminin olması ve yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetini gerektirmektedir. Sermayenin yanı sıra sanayileşme için gerekli olan teknoloji transferi, kalifiye eleman, teşebbüs kabiliyeti ve dışsal ekonomiler gibi diğer unsurların sanayileşmeye elverişli yönde değiştirilebilmesi de sermaye birikimine dayanmaktadır. Tasarruf potansiyeli bulunmayan düşük gelir seviyesindeki bölgelerin, sanayileşmeyi canlandıracak sermaye birikimi oluşturamayacağı açıktır. Geri kalmış bölgelere sanayi hamleleri başlatmak üzere dışarıdan sermaye enjekte edilmediği sürece, bu bölgelerin geri kalmışlığın kısır döngüsünden kurtulması mümkün değildir.

Sanayi çabalarının başlatılması ve sürekli hale getirilmesi, yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetine bağlıdır. Yatırım için gerekli diğer unsurlar bulunsa bile, bu unsurları bir araya getirecek müteşebbisler olmadığı takdirde gelişme mümkün değildir. Girişimcilik bir kabiliyet olmakla beraber, toplumun refah ve gelişmişliğinin de bir fonksiyonudur. Geri kalmış bölgelerde yeterli sayı ve nitelikte girişimci bulunmayışının bir nedeni de, kabiliyetli müteşebbislerin gelişmeyi olumlu yönde etkileyen diğer faktörlerin mevcut olduğu gelişmiş bölgelere göç etmelerinden kaynaklanmaktadır.

6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

6.1. Değerlendirme Kriterleri

Ardahan ili için önerilen yatırım konularının değerlendirilmesinde; tarım ve sanayi sektörüne yönelik olmak üzere iki ayrı değerlendirme kriteri uygulanmıştır.

Tarım sektörü için önerilen yatırım konuları; *Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazi Durumu, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Özendirme Önlemleri ve Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları* olmak üzere 10 kriter açısından değerlendirilmiştir. Her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı; 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Sanayi sektörü için önerilen yatırım konuları ise; *Pazara Yakınlık, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Çevre Koşullarına Uygunluk, Özendirme Önlemleri, Yan Sanayiye Yakınlık, Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması, İletişim İmkanları, Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı, Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma ve Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)* gibi 16 faktör üzerinden değerlendirilmiştir. Yine her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı; 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Ayrıca önerilen yatırım konuları kendi içlerindeki görece üstünlüklerini yansıtmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir;

A Grubu: Gerek talep-pazar-kaynak, gerekse yatırım boyutları, kârlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünölen girişim alanlarını kapsamaktadır.

B Grubu: Bölgesel olanaklar ve hazırlık derecesine göre birinci gruptaki yatırımlar gibi sorunsuz konular olarak düşünölmekle birlikte kuruluş yeri, pazarlama, kapasite, işgücü vb. unsurlar açısından daha ayrıntılı çalışmayı gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

C Grubu: Bölge ve ölkenin gereksinim duyabileceği, girdi çıktı değerlendirilmesi bakımından anlamlı potansiyel gösteren yatırım alanlarıdır. Ancak, bölgede belirli bir altyapı ile ekonomik oluşum ve gelişmelere bağılı olarak öteki gruplara oranla daha ciddi hazırlık dönemi gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

Buna göre;

Tarım sektörü için;

0 – 120 arası puan C Grubu

121 – 160 arası puan B Grubu

161 – 200 arası puan A Grubu

Sanayi ve hizmetler sektörü için;

0 – 150 arası puan C Grubu

151 – 200 arası puan B Grubu

201 – 250 arası puan A Grubu

yatırım konularını ifade etmektedir.

6.2. Uygun Yatırım Konuları

Ardahan ili için uygun yatırım konuları önerilirken, öncelikle Ardahan'daki doğal kaynak potansiyeli göz önünde tutulmuştur. Tarım, yer altı (maden kaynakları) ve yer üstü varlıklardan (orman varlığı) meydana gelen doğal kaynak potansiyeli, öncelikle ve kolaylıkla değerlendirilebilecek kaynakları oluşturur. Ardahan ili ekonomisinde sanayi sektörü payının çok düşük olduğu ve sanayi sektörüne girdi sağlayacak tarım ve hayvancılık sektöründeki gelişmeler dikkate alındığında, doğal kaynak potansiyeline öncelik verilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Yatırım alanları önerilirken değerlendirilen diğer kriter ise, il ve bölgedeki sanayinin ileri ve geri entegrasyonuna ilişkin olarak önerilen yatırımlar olmuştur.

Ön araştırmalar, yerinde yapılan incelemeler, ile yönelik daha önce yapılan çalışmalar ve sektör uzmanlarıyla yapılan görüşmeler sonucunda Ardahan'a yönelik olarak 27 adet yatırım konusu önerilmiştir. İl için önerilen yatırım konuları aşağıda verilmektedir.

6.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar

Ardahan'ın doğal kaynak potansiyelini meydana getiren tarım ve hayvancılık sektörüne dayalı olarak yapılabilirliği öngörülen yatırım konuları aşağıdaki gibidir.

Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Yapılabilecek Yatırımlar

Türkiye nüfusunun yaklaşık %35'i kırsal kesimde yaşamakta ve çalışan nüfusun yaklaşık %48,4'ü tarımda istihdam edilmektedir. 2001 yılı itibariyle GSYH'nın %12,1'ini oluşturan tarım sektörü ayrıca gıda maddeleri talebinin önemli bir kısmını karşılamaktadır.

Türkiye'de hayvancılık sektörünün Milli Gelir içindeki payı %6, kırsal gelirler içindeki payı ise %25 civarındadır. Hayvancılıkta ileri durumda olan ülkelerde ise bu oran %60-80'ler seviyesindedir. Ülkemizin hayvancılığın Milli Gelire olan katkısı ve gelirler içinde aldığı pay dikkate alındığında, bu sektörün önemi ve mevcut potansiyelinin iyi değerlendirilemediği anlaşılmaktadır. Ülkemiz hayvan varlığının çokluğuna rağmen birim başına verimlilik oldukça düşüktür.

Ülkemizde artan nüfusun meydana getirdiği talep ve yükselen sosyo-ekonomik refah düzeyi hayvansal protein üretiminin artırılmasını gerekli kılmaktadır. Aynı zamanda dış pazar potansiyelinin de bulunması hayvancılığın önemini daha da artırmaktadır.

Başlıca hayvancılık faaliyetleri; büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliğidir. Hayvansal proteinin dolayısıyla hayvansal üretimin artırılmasında hayvan varlığı yanında, birim hayvandan alınan elde edilen verim de oldukça önemlidir. Hayvansal ürünlerin üretiminde mevcut ihtisaslaşmış işletmelerin miktarının yetersizliği ve daha çok hayvansal ürünler üretiminin bitkisel üretimle birlikte yapılması, birim hayvan başına düşen verimi etkilemekte, hayvansal üretim potansiyelinin yeterince değerlendirilmesine olanak vermemektedir. Birim başına verimi etkileyen diğer önemli etkenler ise; hayvanların büyük bir bölümünün düşük verimli ırklardan oluşması, yem üretiminin yetersizliği, yem fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki dengesizlik, hastalıklarla mücadelenin yetersizliği, pazarlama zincirinin uzunluğu ve örgütlenmenin eksikliğidir.

Nüfusunun %70,3'ü kırsal kesimde yaşayan, iktisadi faal nüfusunun %77,8'i tarım sektöründe istihdam edildiği Ardahan ilinde tarımsal hasıla (cari fiyatlarla) toplam il hasılasının %46,6'sını, Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılasının %3,44'ünü ve Türkiye tarımsal hasılasının ise %0,29'unu oluşturmaktadır. (Ardahan ili tarım sektöründeki problemler, potansiyeller ve kısıtlara yönelik açıklamalar için çalışmanın EK 1 ve EK 2 bölümünde ayrıntılı olarak verilmiştir.)

Ardahan iline tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik olarak 10 adet yatırım konusu önerilmiştir. İl hayvancılığının gelişimi açısından aşağıda önerilen yatırım konuları orta-büyük işletme niteliğinde olmadığı sürece geçimlik düzeyde kalacak veya imalat sanayi ve ticari açıdan sınırlı ölçüde ele alınacaktır. Tarım ve hayvancılık sektöründe önerilen yatırım konuları ise şöyledir:

- **Arıcılık ve Kafkas ırkı ana arı üretimi**
- **Kaz yetiştiriciliği**
- **Kafeste ve/veya havuzda alabalık yetiştiriciliği**
- **Süt sığırcılığı**
- **Besi sığırcılığı**
- **Et ve yumurta tavukçuluğu**

- **Seracılık**
- **Meyve ve sebze yetiştiriciliği**
- **Organik tarım ürünleri üretimi**
- **Kaba yem üretimi**

Arıcılık ve Kafkas ırkı ana arı üretimi, arıcılık toprağa bağımlı olmadan ve herkes tarafından yapılabilen tarımsal bir üretim kolu olup, istihdam oluşturması açısından sosyo-ekonomik bir öneme sahiptir. Ardahan ili, Dünyada yetiştirilmekte olan ve ekonomik değere sahip 4 önemli arı ırkından biri olan Kafkas Arı Irkı'nın ülkemizde yetiştirildiği en önemli gen merkezi konumunda olması ve de sahip olduğu bitki florası ile arıcılık alanında önemli bir potansiyele sahiptir. Kafkas arı ırkının korunmasına yönelik il, Artvin ili hariç diğer tüm bölgelerden her türlü arı girişine yasaklanmıştır. Posof ilçesi ise bu açıdan tamamen izole bölge statüsündedir. İlde geniş bir alana sahip çayır-mera alanlarında bulunan nektar ve polen kaynağı ballı bitki için çeşit sayısı 600'ün üzerinde olup, uygun konaklatma yerlerinde 80-100 bin koloni arı ile yetiştiricilik yapılabilme potansiyeline sahiptir.

Kaz Yetiştiriciliği, ilde öz tüketime yönelik yapılan kaz eti üretimi de önemli bir yer tutmaktadır. Yıllık ortalama 250.000 adet kaz varlığının 200.000'i kış tüketimine yönelik kesilmektedir. İlkbaharda civciv üretimine müteakiben bir aylıktan itibaren mera ve hasat mevsiminden sonrada anızla doğal şartlarda beslenmektedir. Sonbaharda bir aylık süre zarfında tane yem ile besi olgunluğu sağlandıktan sonra kesimi yapılmaktadır. Kazın verimi ortalama 4-7 kg karkas, 1-1,5 kg yağ ve 100-150 gr temiz tüy üretilebilmektedir. Kaz tüyü yastık, yorgan yapılabildiği gibi, başta spor giyim olmak üzere tekstil sanayinde kullanılmakta ve yine tüy ve karaciğere olan yurtdışı talep dikkat çekmektedir. Bölgede 1000 tonun üzerinde kaz eti ve yağı, 25 ton civarında tüy çoğunlukla aile içi tüketiminde değerlendirilmektedir.

İlde kolaylıkla üreyebilen ve yaşayan kaz, üretimi gelişmeye açık önemli bir potansiyeldir. Ticari amaçlı bir sektör olması sağlanabilirse ve sonuçta üretilen eti, yağı, ciğeri ve tüyü pazarlanması durumunda, il için önemli bir gelir kaynağı oluşturabilir. Üretim yönüne uygun işleme sistemlerinin (kesimhane, tüy çıkarma, ambalajlama) kurulması da üretimi ve pazarlamayı teşvik edecektir.

Kafeste ve/veya Havuzda Alabalık Yetiştiriciliği, ilde su ürünleri üretimi bakımından önemli bir potansiyel bulunmaktadır. 2 adet büyük ve 9 adet küçük doğal gölün yanı sıra Kura Nehri ve oluşumuna katılan diğer bir çok akarsuda Tarım İl Müdürlüğü tarafından yürütülen suni balıklandırma çalışmaları, tatlı su balıkçılığının geliştirilmesine olumlu katkı sağlamaktadır. DAP Ana Planı kapsamında ön fizibilitesi yapılan Çıldır gölünde kafeste alabalık yetiştiriciliği projesi yapılabilir bulunmaktadır. İlde ayrıca Posof alt bölgesi başta olmak üzere bir çok ilçede bulunan doğal dere ve su kaynaklarında havuz balıkçılığı yapılması şartları uygun bulunmuştur. Yatırımın yapılıp yapılmaması kararında balık yemi fiyatları ile balık fiyatlarına ilişkin bekleyişler etkili olacaktır.

Süt Sığırcılığı, nüfusun önemli bir bölümü tarımla uğraşan ilde, hayvancılık ve hayvansal ürünler ekonomik ve sosyal hayata yön vermektedir. Önemli derecede sağılabilir hayvan varlığı ve süt üretimi bulunan ilde, süt sığırcılığı önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen tam anlamı ile değerlendirememektedir. Yörede yaylacılığın yaygın olması ve mevcut yolların bozuk olması nedeniyle sütün belli merkezlerde toplanarak değerlendirilmesi zor olmaktadır. İldeki üreticiler elde ettikleri sütü kendi ihtiyaçları karşıladıktan sonra yöredeki mandıracılara satmaktadırlar. Ancak pazarlama ağı oluşturamadıkları için ürünlerini değerinde satamamaktadırlar. İldeki hayvancılığı geliştirmek için bölgede süt toplama merkezlerinin oluşturmasına bağlıdır. Süt toplama merkezleri ile üreticiler ellerindeki sütü hijyenik koşullarda soğutmalı depolarda bir araya getirerek pazarlık yapma gücü kazanacaklardır. Yörede mevcut hayvancılığı geliştirilmesi açısından süt toplama merkezlerinin faaliyete geçirilmesi durumunda ilde süt sığırcılığında önemli bir potansiyel bulunmaktadır.

Besi Sığırcılığı, ilde ülke genelinde olduğu gibi etçi sığır ırkları bulunmamakla birlikte besicilik konusunda uzmanlaşmış işletme sayısı yok denecek kadar azdır. Üretilen hayvanlardan besi olacakların 1-3 yaş arası erkek sığır 3-4 aylık mera besisinden sonra tam olarak besi olgunluğu sağlanmadan, çoğunluğu il dışında olmak üzere pazarlanmaktadır. Şüphesiz bunun en önemli nedeni sermaye birikiminin yetersizliği, besicilik için gerekli olan karma ve kesif yemin pahalılığı ve barınak şartlarının yetersizliğidir. İldeki tek entegre tesis olan Ar-Et A.Ş., besicilik yapma, kesimhane ve et ürünleri üretme imkanlarına sahiptir. Kısa bir dönem çalışmış olan tesis sermaye yetersizliği ve pazar sıkıntısı nedeniyle ara vermiştir. Şu anda kendi satış noktası için ve bazen de fason kesim yapmaktadır. Ardahan-Kars yöresine adapte olmuş yerel bir

ırk olan Zavot Sığır Irkı genotipi, simental ve esmer ırkının meleziidir. Yerli ırktan daha yüksek verimlidir. DAP Ana Planı kapsamında il için hazırlanan ve ön fizibilite olarak değerlendirilen "Ardahan İli Besi Sığırcılığı" yapılabılır bulunmuştur. Ardahan için önerilen besi sığırcılığı, ilde sığır yetiştiriciliğine yönelik mevcut olan altyapının daha iyi değerlendirilmesi ve hayvancılığın geleneksel yapıdan kurtarılarak daha pazara dönük bir yapıya kavuşturulmasını sağlamaya yöneliktir.

Et ve yumurta tavukçuluğu, istihdamı geliştirmede, il ekonomisine ve kırsal ekonomik kalkınmaya önemli katkıları olacak entansif tavuk eti ve yumurta tavukçuluğu üretimi bölge talebi ve dış satım olanakları da göz önüne alınarak geliştirilmelidir.

Seracılık, iklime bağılı kalınmadan, bütün yıl boyunca ekonomik olarak bitkisel üretim (sebze, meyve, çiçek) yapılabıl原因 cam, plastik, vb. ışık geçirebilen malzeme ile örtülerek değişik biçimlerde inşa edilen, yüksek sistemli ve tüm iklim elemanlarının denetimine olanak sağlayabilen örtü altı yetiştiriciliği tesisleridir. İl bitkisel üretimi içerisinde çok küçük bir yer kaplayan **sebze-meyve yetiştiriciliği** geliştirilmesi ve istihdama katkısı olacağı düşünüldüğünde başta Posof alt bölgesinde olmak üzere yapılabılır bulunmuştur.

Sera işletmeciliğini kısıtlayıcı en önemli etmen, bitkinin gelişimine en uygun sıcaklığı sağlamak için katlanılan maliyettir. Serada üretilmesi uygun olan sebzeyle ilişkin ayrıntılı pazar araştırması yapılmalıdır.

Organik (ekolojik) tarım, ekolojik sistemde hatalı uygulamalar sonucu kaybolan dengeyi yeniden kurmaya yönelik, insana ve çevreye dost üretim sistemidir. Organik tarım esas itibarıyla sentetik kimyasal ilaçlar ve gübrelerin kullanımının yasaklanmasının yanında; organik ve yeşil gübreleme, münavebe, toprağın muhafazası, bitki direncini artırma, parazit, parazitoit ve predatörlerden yararlanmayı tavsiye eden ve bu olanakların kapalı bir sistemde oluşturulmasını talep eden bir sözleşmeli üretim sistemidir.

Ülkemizde 11 Temmuz 2002 tarih ve 24812 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "Organik Tarım Esasları ve Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik" gereği organik tarım uygulamalarına başlanmıştır. Bir ürünün organik olabilmesi için, mevcut yönetmelik gereğince, ekolojik tarıma uygun olarak yetiştirildiğinin, satın alma,

depolama, işleme, paketlenme ve satış aşamalarında da ekolojik yöntemlere göre uygun işlem gördüğünün bağımsız bir kontrol ve sertifikasyon kuruluşu tarafından denetlenip onaylanması gerekiyor.

Halen ülkemizde üretilen organik ürünlerin %90'dan fazlası ihraç edilmektedir. Üretilen ürünlerin büyük kısmı ise kuru ve kurutulmuş ürünlerdir. En önemli yurtdışı pazarlar başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkeleri, Japonya ve ABD'dir. Dünyada gittikçe gelişen organik üretim ve tüketimine paralel olarak ülkemizde iç pazarda da tüketicilerin bilinçlenmesine paralel olarak büyük artışlar meydana gelmesi beklenmektedir. Türkiye'nin organik tarım ürünleri ihracatı 1996 yılında miktar olarak 3.678 ton ve değer olarak yaklaşık 8 milyon dolar iken, 2003 yılında miktar olarak 21.083 ton ve değer olarak yaklaşık 37 milyon dolara ulaşmıştır. Ülkemizde yüze yakın çeşit organik ürün üretilmektedir ve çoğunluğu yöresel tarım ürünleridir.

Ardahan ili ekolojik yapısı organik tarım yapılmaya son derece müsaittir. İl için uygun görülen ekolojik ürünler, I. Alt bölgede kısa vadede patates üretimi ve uzun vadede hayvansal ürün (et, süt, bal vb.) öngörülmektedir. II. Alt bölge olan Posof ilçesinde de yine patates üretimi, yerel tarımsal çeşit olan Posof elması, fasulye ve diğer sebze çeşitleri ekolojik ürün olarak üretim potansiyeline sahiptir.

Kaba yem üretimine ilişkin projenin amacı; tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan tarım arazileri üzerinde yem bitkileri üretiminin teşvik edilmesi, ilin kaliteli kaba yem açığının kapatılarak gelecekte ihtiyaç duyulacak kaba yem ihtiyacının karşılanabilmesi, çayır ve meralardaki erken otlatmanın önlenmesi, yabancı otlarla etkin mücadelenin yapılması, toprakta verimliliğin ve sürekliliğin artırılması, bozulan çayır ve meraların ıslahının yapılması ve tarla ziraati içinde yem bitkileri ekim alanının artırılması gereklidir. İlde kaba yem ihtiyacının büyük oranı çayır-meralardan elde edilen ot (%72), ikinci sıradaki kaba yem kaynağı tahıllar ve fiğ'den (%24) elde edilen samandan karşılanmaktadır. Kaliteli kaba yem üretimi açısından bakıldığında ise ilde yem bitkileri üretiminin yetersiz kalmaktadır. Hayvan beslemede saman, esasında dolgu maddesi olarak kullanılması gerekirken ana besin maddesi olarak kullanılmaktadır. Kayda değer bir besleme yetisine sahip olmayan samanın yerini yem bitkileri almalıdır. Samanın kullanılmaması ile oluşacak kaliteli kaba yem açığının ve hayvan ırkının gelişmesi ile daha da çok ihtiyaç duyulacak olan miktarın karşılanması ancak kaba yem kaynağının geliştirilmesi ile mümkündür.

Kaliteli kaba yem üretiminin arttırılması ile üretim masraflarının azalarak hayvancılığın ve hayvansal üretimin sürdürülebilirliğine katkı sağlanmış olacaktır.

İmalat Sanayiinde Yapılabilecek Yatırımlar

Ardahan ilinin doğal kaynak potansiyelini (özellikle tarım ve hayvancılık) değerlendirmeye ve bu ürünlerin katma değerinin arttırılmasına yönelik olarak 7 adet yatırım konusu önerilmiş olup, bu yatırım konuları aşağıdaki gibidir;

- ***Ham deri işleme tesisi***
- ***Makarna üretim tesisi***
- ***Entegre süt ve süt ürünleri işleme tesisi***
- ***Yem üretim tesisi***
- ***Yün ipliği üretimi tesisi***
- ***El halısı ve kilim dokuma***
- ***Bal paketleme ve arı ürünleri tesisi***

Ham deri işleme tesisi, Ardahan'da il dışında canlı hayvan ticareti ön planda olup, kesimlerin büyük bir kısmı il dışında yapılmaktadır. İlde et ve et ürünleri sanayinin önem kazanmasına paralel olarak der işleme tesisi ön plana çıkacaktır. İlin mevcut hayvancılık potansiyeli açısından, yerel kaynağa dayalı bir imalat sanayi olan ham deri işletmeciliği yapılabilir bulunmaktadır. Ayrıca bölgede deri ve yapağı işleyen sanayi kuruluşları yaygın olmayıp, çevre iller ve bölge genelinden ham deri potansiyelinin de kaynak olarak göz önünde bulundurulabilir. Bu amaçla il için DAP Ana Planı kapsamında, projesi bölge üniversiteleri tarafından oluşturulan "Ortak Girişim"ce hazırlanan "Ardahan İli Ham Deri İşleme Tesisinin" kurulması ile yöre istihdamına, gelir düzeyinin arttırılmasına, hayvancılığa dayalı hammaddenin değerlendirilmesine ve uzun vadede ilin kalkınmasına önemli katkı sağlayacaktır.

Makarna üretim tesisi, yine DAP Ana Plan kapsamında hazırlanan ve ön fizibilite düzeyinde değerlendirilen "Ardahan ili Makarna Üretim Tesisinin" yapılan teknik, mali ve ekonomik açıdan yapılabilir bulunmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde makarna tesisi olmayışı ve ihracat açısından önemli bir pazar olan Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetlerine yakın olma gibi avantajları vardır.

Entegre süt ve süt ürünleri işleme tesisi, 2000 yılında il genelinde toplanan süt miktarının ortalama %68'ini ilde bulunan 6 adet süt işleme tesislerince satın alınıp ilenmitir. Toplanan sütün %32'lik kısmını ise sezonluk mandıralar (32 adet) ilemilerdir. Köylerdeki üreticiler ürettikleri süttten peynir (eil, yağlı, teleme, lor, çökelek), yoğurt ve tereyağ yapmaktadırlar. İlde bulunan mevcut süt işleme tesislerinden 2-3'nde süt ve süt ürünleri ambalajlanarak, diğerlerinde ise ambalajlanmadan satılmaktadır. İlde bulunan süt işleme tesisleri ürettikleri süt ürünlerinin (kaar peyniri, beyaz peynir ve tereyağ) büyük miktarını il dışına pazarlamaktadırlar. 2002 yılı itibariyle ilde toplam 38 adet süt ve süt ürünleri imalathanesi bulunmakta ve kapasitesi 1.816 ton/yıldır. Süt rnleri içinde ilde kaar peyniri üretimi ön plana çıkmaktadır. Ardahan ilinde süt ve süt ürünlerinin geliştirilmesi, her Şeyden önce süt toplama merkezlerinin oluşturulmasına, süt üretimindeki mevsimsel farklılıklarının azaltılmasına, süt işleme sanayilerinin tüketicisi eğilimli pazarlama konusunda eğitilmesine, ürün farklılatırmaya, markalama, paketleme ve kaliteli arz konusunun anlaşılmasına bağlıdır. İle nerilen entegre süt ve süt ürünleri tesisinin, anlaşmalı üretici bağlantılarının kurulduğu, süt toplama merkezlerinin organize edildiği ve aynı zamanda minimum hammadde ihtiyacını kendi üretimi ile karşılayabilecek nitelikte önerilmektedir.

Yem retim tesisi, il kesif yem ihtiyacı, Ardahan Dem-San, Ar-Yem Ardahan Yem, Kars Yem ve bölgenin diğer illerdeki yem fabrikalarından sağlanmaktadır. il hayvancılığının gelişmesi ve yetersiz kalan kaliteli yem ihtiyacının karşılanması için yem üretim tesisi önerilmektedir.

Yn ipliği tesisi, yöre hayvanlarının yönünün kısa lifli olması nedeniyle halı, kilim ve kaba kumaş üretiminde kullanılabilir. Yreden ve komşu ülkelerden yn temininde de sorun bulunmamaktadır.

El halısı ve kilimi, yerli girdi kullanılan ve emek yoğun istihdam gerektiren bu tür el sanatları faaliyetleri, gerek il düzeyinde gelirin yükselmesi bakımından gerekse istihdam açısından büyük önem taşımaktadır.

Bal paketleme ve arı ürünleri tesisi, il bal üretiminin gerek yurtiçinde ve gerekse yurtdışında daha etkin bir Şekilde satılmasına imkan vereceği düşüncesi ile önerilmiştir. Balın sertifikasyon ve derecelendirilmesinin yapılması, balda marka yaratılması kaliteli bal üretimini arttıracadığı gibi bal pazarlamasını da olumlu yönde etkileyecektir. Böyle bir

tesisin yapılabilirliğinin, ortak hareket eden birden fazla bal üreticisinin bir araya gelmesiyle daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

6.2.2. Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar

İlde, doğal kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi yanında ilin gelişmemiş sanayi tesislerine ek olarak ve özellikle yurtiçi talebi ve ihracatı (sınır ticareti kapsamında) karşılamaya yönelik, gelişme potansiyeli yüksek olan belli yatırımların yapılması da il sanayisi açısından önemli bir potansiyel teşkil etmektedir.

T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından ihracatın belirli sektörler bağimlilikten kurtarılması ve hedef sektörlerin belirlenmesi anlamında ihracatta özel önem taşıyan 7 ayrı sektöre işaret edilmiştir. Bu sektörler bilgi vermek amacıyla ana başlıklar itibariyle aşağıda özetlenmiştir;

1. **Enformasyon Teknolojisi;** Bilgisayar, ekran, sabit disk , software (yazılım).
2. **Elektrik-Elektronik Ürünleri;** Beyaz eşya, kahverengi eşya, telekomünikasyon (telekomünikasyon kabloları, telefon santralleri, telsiz telefon/telsiz telgraf alıcısı, verici cihazları, transmisyon cihazları, alıcı/verici uydu antenleri, uç cihazlar).
3. **Otomotiv Ana ve Yan Sanayi;** Ana sanayi (kamyonet, otobüs), yan sanayi (dış lastikler, iç lastikler, motor aksam ve parçaları, akümülatörler, ateşleme cihazları, karoser aksamı, jantlar ve tekerlek aksamı, konteynerler).
4. **Toprak Ürünleri;** Seramik (karo fayans, sağlık gereçleri, ev eşyası), Cam, Porselen eşya.
5. **Kimya Sanayi Ürünleri;** Temizlik malzemeleri (sabun, deterjan vb.), Boya, Plastik (high-tech).
6. **Konfeksiyon ve Deri Mamulleri;** Moda ve markalı ürünler.
7. **Gıda Ürünleri;** Dondurulmuş, kurutulmuş meyve ve sebze, konserveler, unlu mamuller (makarna, bisküvi), şekerli mamuller, organik tarım ürünleri.

Sermaye, teknoloji ve kuruluş yeri boyutu daha fazla ön plana çıkan bu sektörler dikkat çektikten sonra, yurtiçi ve yurtdışı **talebi karşılamaya yönelik** olarak Ardahan ili için önerilen 10 adet yatırım konuları aşağıdaki gibi belirlenmiştir;

- **Plastik esaslı eşya (poşet, tabak, bardak vb.) ve ambalaj malzemesi**
- **Şekerleme üretim tesisi**

- ***Kompost gübre üretim tesisi***
- ***Çorap üretim tesisi***
- ***Oyuncak ve hediyelik eşya tesisi***
- ***Soğuk hava deposu***
- ***Temizlik malzemesi***
- ***Rekreasyon ve dinlenme tesisleri***
- ***Kış sporları merkezi***
- ***Otel (3 yıldızlı)***

6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak belirlenen 27 yatırım konusunun 15'i A grubunda ve 12'si B grubunda yer almaktadır.

A grubu içerisinde bulunan ve sorunsuz yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından 8'i tarım ve hayvancılık sektöründe, 6'sı imalat sanayiinde ve 1'i de hizmetler sektöründe yer almaktadır.

B grubundaki belirli koşullara ve ön hazırlıklara bağımlı yatırım konularından 2'si tarım ve hayvancılık sektöründe, 7'si imalat sanayiinde ve 3'ü de hizmetler sektöründe bulunmaktadır.

Ardahan ili ve yöresi için önerilen gerek A gerekse B grubu yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri, teknik, ekonomik ve mali yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz ki, potansiyel yatırımcıların Ardahan ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağlıdır.

Ardahan ili için önerilen yatırım konularının görece üstünlüklerine göre sınıflandırılması ve önerilen yatırım konularının kuruluş yeri faktörlerine göre değerlendirilmesi Tarım ve Hayvancılık sektörü için Tablo 81'de, İmalat Sanayi için Tablo 82 ve önerilen yatırım konularının belirlenmiş kuruluş kapasitelerine göre tahmini yatırım tutarı ve istihdam sayısı da, fikir vermek amacıyla Tablo 83'de verilmiştir.

TABLO 81: TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Arıcılık ve Kafkas Irkı Ana An Üretimi		Kaz Yetiştiriciliği		Kafeste ve/veya Havuzda Alabalık Yetiştiriciliği		Süt Sığırcılığı		Besicilik Sığırcılığı	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	8	24	8	24	8	24	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. Ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	9	18	8	16	8	16	8	16
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	1	9	9	9	9	8	8	8	8	8	8
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	9	18	9	18	9	18	8	16	8	16
6. Arazi Durumu	3	9	27	9	27	9	27	9	27	9	27
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9	9	9	8	8	9	9	9	9
8. İklim Koşulları	3	9	27	9	27	8	24	9	27	9	27
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	7	14	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
TOPLAM			171		169		164		166		166
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		A		B		A		A		A	

Tablo 81'nin Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Et ve Yumurta Tavukçuluğu		Seracılık		Meyve ve Sebze Yetiştiriciliği		Organik Tarım Ürünleri Üretimi		Kaba Yem Üretimi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	8	24	8	24	8	24	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. Ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	8	16	8	16	8	16	7	14	9	18
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	1	9	9	9	9	9	9	7	7	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	9	18	8	16	8	16	8	16	8	16
6. Arazi Durumu	3	9	27	9	27	9	27	8	24	9	27
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9	7	7	8	8	8	8	9	9
8. İklim Koşulları	3	8	24	8	24	8	24	8	24	9	27
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı,İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finansman Olanakları	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
TOPLAM			166		162		163		156		169
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		A		A		A		B		A	

**TABLO 82: SANAYİ SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ
FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ**

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Ham Deri İşleme Tesisi		Makarna Üretim Tesisi		Entegre Süt ve Süt Ürünleri İşleme Tesisi		Yem Üretim Tesisi		Yün İpliği Üretim Tesisi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	9	27	8	24	8	24	9	27	8	24
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	7	14	9	18	9	18	8	16
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	2	9	18	9	18	9	18	9	18	9	18
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	9	9	9	9	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	9	9	9	9	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16	9	18	9	18	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	7	14	7	14	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7	8	8	8	8	7	7
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	7	14	7	14	7	14	7	14
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	7	14	7	14	7	14	7	14
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	9	18	9	18	9	18	9	18	9	18
TOPLAM			201		194		205		208		198
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		A		B		A		A		B	

Tablo 82'nin Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	El Halısı ve Kilim Dokuma		Bal Paketleme ve An Ürünleri Tesisi		Plastik Esaslı Eşya ve Ambalaj Malzemesi		Şekerleme Üretim Tesisi		Kompost Gübre Üretim Tesisi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	8	24	8	24	8	24	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	9	18	7	14	8	16	8	16
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	2	9	18	9	18	8	16	9	18	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	9	9	9	9	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	9	9	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	9	18	9	18	8	16	9	18	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	8	8	8	8	7	7	7	7	7	7
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	7	14	7	14	7	14	7	14
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16	7	14	8	16	8	16	8	16
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	9	18	9	18	9	18	9	18	9	18
TOPLAM			205		204		195		201		197
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		A		A		B		A		B	

Tablo 82'nin Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Çorap Üretim Tesisi		Oyuncak ve Hediyelik Eşya Üretim Tesisi		Soğuk Hava Deposu		Temizlik Malzemesi		Rekreasyon ve Dinlenme Tesisi	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	8	24	8	24	9	27	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	8	16	9	18	7	14	7	14
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	9	18	9	18	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7	7	7	8	8	8	8
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	7	14	7	14	7	14	7	14
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	9	18	9	18	9	18	9	18	9	18
TOPLAM			195		197		204		198		196
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		A		B		B	

Tablo 82'nin Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Kış Sporları Merkezi		Otel	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazara Yakınlık	3	8	24	8	24
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14
3. Taşıma	1	7	7	7	7
4. İşgücü	2	7	14	7	14
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	7	14	7	14
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	7	14
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	7	14
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	8	16	9	18
TOPLAM			185		189
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		B	

TABLO 83: ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ TAHMİNİ YATIRIM TUTARI VE İSTİHDAM DURUMU

SEKTÖRLER	KAPASİTE	TOPLAM YATIRIM TUTARI (\$)	İSTİH. (Kişi)
TARIM VE HAYVANCILIK			
- Arcılık	60 Yeni Kovan	9.000	2
- Kaz Yetiştiriciliği	FAB	FAB	FAB
- Kafeste Alabalık Yetiştiriciliği	20.000 Ton/Yıl	64.953	2
- Süt Sığırcılığı	20 Baş	189.565	3
- Besi Sığırcılığı	50 Baş Besi Sığırı	118.054	2
- Et ve Yumurta Tavukçuluğu	160.000 Adet/Yıl Yumurta Tavukçuluğu 20.000 Adet/Yıl Piliç Kesimi	700.000 2.250.000	10 20
- Seracılık	4.000 m ² Alanda Sebze Üretimi	378.274	44
- Meyve ve Sebze Yetiştiriciliği	FAB	FAB	FAB
- Organik Tarım Ürünleri	FAB	FAB	FAB
- Kaba Yem Üretimi	95.015 Ton/Yıl	607.038	33
İMALAT SANAYİ			
- Ham Deri İşleme Tesisi	21.600.000 m ² /Yıl	4.712.000	40
- Makarna Üretim Tesisi	15.500 Ton/Yıl	4.753.000	60
- Süt İşleme Tesisi	36.000 Ton/Yıl Süt İşleme	780.000	15
- Karma Yem Üretim Tesisi	24.000 Ton/Yıl	800.000	17
- Yün İpliği Üretim Tesisi	900 Ton/Yıl	4.112.000	42
- El Halısı ve Kilim Dokuma	6.000 m ² /Yıl	1.068.633	26
- Bal Paketleme ve Arı Ürünleri İşleme	285 Ton/Yıl Paketlenmiş Bal	591.000	12
- Plastik Esaslı Eşya ve Ambalaj Malz.	60.000 Ton/Yıl Muhtelif Plastik Parça (Plastik Çatal, Bıçak, Bardak, Tabak, Bobin vb.)	6.000.000	31
- Şekerleme Üretim Tesisi	FAB	FAB	FAB
- Kompost Gübre Üretim Tesisi	200.000 Ton/Yıl Potasyum Esaslı Kompoze Gübre	8.350.000	47
- Çorap Üretim Tesisi	160.000 Düzine/Yıl	445.000	80
- Oyuncak ve Hediye Eşya Tesisi	FAB	FAB	FAB
- Temizlik Malzemesi	3.840 Ton/Yıl Toz Deterjan 2.880 Ton/Yıl Likit Deterjan 1.440 Ton/Yıl Yumuşatıcı Deterjan 864 Ton/Yıl Traş Kremi	242.000	10
HİZMETLER			
- Soğuk Hava Deposu	15.000 m ³ Soğuk Hava Deposu	725.000	40
- Rekreasyon ve Dinlenme Tesisleri	FAB	FAB	FAB
- Kış Sporları Merkezi	FAB	FAB	FAB
- Otel (3 yıldızlı)	50 Oda, 100 Yatak Kapasiteli, 100 Kişilik Lokanta 80 Kişilik Çok Amaçlı Salon	1.450.000	50

NOT: Önerilen yatırım konuları ile ilgili kapasite, toplam yatırım tutarı ve istihdam miktarı verileri fikir vermek amacıyla verilmiş olup, tahmini tutarlardır. Dolayısıyla fizibilite aşamasında kapasite ve maliyetlerde değişiklik olabilir.

FAB: Fizibilite Aşamasında Belirlenecektir.

7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir ülkede ekonomik gelişmenin en önemli şartlarından biri yatırımların rasyonel bir şekilde en verimli alanlara yapılmasıdır. Üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanımı en uygun zamanda gerekli olan yatırımların yapılması ile gerçekleşir. Ülkelerin kalkınmasındaki temel faktörlerden biri de tasarrufların başka bir ifadeyle finansal kaynakların kârlı ve verimli alanlara tahsis edilmesidir.

Bu anlamda yatırım projelerinin değerlendirilmesinde uygun yatırım alanları araştırmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Uygun yatırım alanları araştırması; ilin/ilçenin veya bölgenin kısa ve uzun dönemde beklenen gelişmeleri de dikkate alınarak önerilebilecek yatırım konuları ile bunların olası kuruluş yerlerini tespit etmeye yönelik çalışmaları kapsamaktadır.

Bu çalışmaları yönlendiren birincil amaç, yöre kalkınmasına katkıda bulunacak, yöre kaynakları ile uyumlu ve pazarlama olanağı yüksek yatırım alanlarının belirlenmesidir.

Uygun yatırım alanları araştırmasının temel inceleme alanı ise ***“kuruluş yeri faktörleri”*** analizidir. *Kuruluş yeri faktörleri, belirli bir üretim biriminin belirli bir coğrafi konuma yerleştirilmesi halinde, söz konusu üretim biriminin maliyeti, satış hasılatı ve sermaye yapısı üzerinde etkili olan tüm konumsal özellikleri kapsar.* Başka bir ifadeyle kuruluş yerinin seçimi genellikle işletme giderlerinin en düşük, işletme gelirlerinin en yüksek olduğu yerin belirlenmesi sürecini içerir.

Yatırım projesinde belirlenecek kuruluş yeri, işletmenin amaçlarına ulaşması için gerekli koşulları gerçekleştirebilecek özellikleri taşımalıdır. Bu amaçla, kuruluş yerinin belirlenme sürecinde üç ekonomik unsur (prodüktivite-verimlilik; iktisadilik- ekonomik olma; kârlılık-rantabilite) göz önünde bulundurulmalıdır.

Kuruluş yeri seçimine ilişkin verilecek bir karar, tesisin faaliyeti süresince değiştirilmesi zor ve çoğu zaman mümkün olmayan, değiştirilmesi mümkün olduğunda ise çok yüksek maliyetlere katlanması gereken bir karardır. Kuruluş yeri kararının bu özelliği, ciddi ve isabetli araştırmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, kuruluş yeri seçimine etki eden faktörleri çok iyi bir şekilde tespit etmek ve bu faktörlerin kuruluş yeri

üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.

Ardahan ili genelinde yapılan inceleme ve değerlendirmeler sonucunda, ilin sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili olarak aşağıdaki tespitler yapılmıştır:

Ardahan ili, nüfusu küçük, gelir düzeyi düşük , mevcut doğal, tarımsal ve hayvansal potansiyellerini işleyebilecek bir sınai altyapı ve kurulu kapasiteden mahrum ve yeni kurulan illerimizden biridir. İl pazarı çok dar ve çevre iller ve komşu ülkeler açısından da bazı ticari imkanlar bulunmakla birlikte, kendisinden çok gelişmiş yakın pazarlara sahip değildir.

İl kuzey ve doğudan Gürcistan ve Ermenistan Devleti, güneyden Kars, güneybatıdan Erzurum ve batıdan da Artvin illeri ile çevrilidir. İlde Posof - Türközü ve Aktaş Sınır Kapısı ile Gürcistan Devleti üzerinden Kafkasya ve Orta Asya'ya açılmaktadır. 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre il nüfusu 133.756'dır.

2001 yılı itibariyle Ardahan ili Türkiye gayri safi yurtiçi hasılası içindeki payı % 0.08, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki payı ise %1,78'dir. Ardahan'da kişi başına gayri safi yurtiçi hasılası (2001 yılı itibariyle) Türkiye geneline göre 75. sırada olup, bölge illeri arasında ise 9. sırada yer almaktadır.

İl GSYİH içinde (cari fiyatlarla) en fazla payı %46,6 ile tarım sektörü alırken, %25,8 pay ile devlet hizmetleri ikinci, %9,7 pay ile ulaştırma ve haberleşme sektörü üçüncü ve %5,7 pay ile ticaret sektörü dördüncü sırada yer almaktadır. Sanayi sektörünün il GSYİH'sın dan aldığı pay %2,2 ile yedinci sırada yer almaktadır

2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre il aktif nüfusunun %77.8'ı tarımda, %15,7'si toplum hizmetlerinde, %0,9'u da sanayiin sanayi sektöründe istihdam edilmektedir. İl arazisinin kullanımına göre, %17,4'ü tarım alanı, %59,0'u çayır-mera alanı, %6,6'sı ormanlık-fundalık, %17,0'ı tarım dışı araziden oluşmaktadır.

Ardahan ilinin sosyo-ekonomik yapısı incelendiğinde, Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) 872 ilçeye yönelik olarak yapmış olduğu değerlendirme sonucunda, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması içerisinde Merkez ilçe 486.sırada yer alırken il içinde birinci sırada bulunmaktadır. Posof ilçesi Türkiye içinde 697. sırada bulunurken il

sıralamasında 2.sırada yer almaktadır. Bu ilçelerin dışındaki ilçeler ise, sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından 872 ilçe arasında alt sıralarda yer aldığı gibi, il içerisinde de son sıralarda yer almaktadır. Ardahan ili ise 81 il içerisinde 74. sırada bulunmaktadır. Ardahan ili kalkınmada öncelikli yöreler arasında yer almaktadır.

İlde 2004 yılı itibariyle proje bedeli 9,936 Milyar TL değerinde olan kamu yatırım projesi devam etmektedir.

Ardahan ili sanayi sektöründe önümüzdeki yıllarda olumlu gelişmelerin beklenmesi her şeyden evvel mevcut kaynakların **Uygun Yatırım Alanlarına** kanalize edilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada Ardahan ili ve ilçelerindeki mevcut ekonomik ve sosyal dengesizliklerine çözüm getirme çalışmaları kapsamında kısa ve orta dönemde yapılabilirliği olası görülen, yeni istihdam alanları yaratabilecek yatırım konusu önerileri geliştirilmiştir. Kuşkusuz bu önerilen yatırım konuları daha da çeşitlendirilebilir.

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak 27 yatırım konusu önerilmiş olup; önerilen yatırım konularının 15'i A grubunda ve 12'si de B grubunda yer almaktadır.

A grubu içerisinde bulunan ve sorunsuz yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından 8'i tarım ve hayvancılık sektöründe, 6'sı imalat sanayiinde ve 1'i de hizmetler sektöründe yer almaktadır.

B grubundaki belirli koşullara ve ön hazırlıklara bağımlı yatırım konularından 2'si tarım ve hayvancılık sektöründe, 7'si imalat sanayiinde ve 3'ü de hizmetler sektöründe bulunmaktadır.

Ardahan ili ve yöresinin ekonomik ve sosyal koşulları dikkate alınarak yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler sonucunda, belirlenen yatırım konuları öneri niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri teknik, ekonomik ve mali yapılabilirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz potansiyel yatırımcıların Ardahan ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağlıdır.

EKLER

EK 1 : İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ PROBLEMLER VE KISITLAR

EK 2 : İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ POTANSİYELLER

EK 3 : ARDAHAN İLİNE YÖNELİK BÜYÜK ÖLÇEKLİ PROJELER

**EK 4 : İL SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ
FAKTÖRLER VE ÖNERİLER**

EK 5-A : YATIRIMLARDA DEVLET YARDIMLARI

**EK 5-B : KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERİN
YATIRIMLARINDA DEVLET YARDIMLARI
HAKKINDA KARAR**

EK 1: İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ PROBLEMLER VE KISITLAR (*)

İl'de tarımsal üretimi etkileyen başlıca problemler ve kısıtlar aşağıda belirtilen başlıklar altında özetlenmektedir.

1.1. Sosyo - Ekonomik Problemler

Göç: Ardahan İli Türkiye'de göç veren illerin başında gelmektedir. 1975 ve 2000 yılları arasında mevcut İl nüfusunda %38,57 oranında azalma gerçekleşmiştir. Köyden kente göç oranı çok daha yüksek olup, sadece 1990-2000 yılları arasında kırsal nüfus oranında %27,50 oranında azalma tespit edilmiştir. İlden dışarıya sürekli göç, aktif nüfusun azalmasına neden olmuştur. Daha çok genç nüfusun kent merkezlerine göç etmesi nedeniyle köylerde yaşlı nüfus oranı artmaktadır. Neticede, yetersiz işgücü sebebiyle köylerde tarımsal ve hayvancılık faaliyetleri azalmakta, bu yönlü gelişimi sağlamak üzere bölge müteşebbislerince gerekli yatırımlar yapılmamakta ve mevcut geleneksel yapı sürekli devam etmektedir.

Eğitim: Eğitim düzeyinin yeterli olmadığı belirlenmiştir. İl'de hizmet veren kuruluşların tamamında kalifiye nitelikli personel sıkıntısı yaşandığı gibi bir çok hizmet biriminde de personel bulunmamaktadır. Bölge insanı özellikle tarımsal yayım çalışmalarında, başta kadınlar olmak üzere ihmal edilmiştir. Özellikle hayvancılıkla ilgili tüm işlerin kadınlar tarafından yapılıyor olmasına rağmen; suni tohumlama ve hayvan besleme gibi önemli konularda kadınlara yönelik eğitim çalışmaları bulunmamaktadır.

Öz Sermaye Yetersizliği: Tarımda yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve yeni yatırımın yapılması yani üretimi geliştirmek için daha teknik daha entansif ve rasyonel çalışma gerekmektedir. Bu hususu temin için işletmeler gerekli girdileri sağlamada yeterli ve dengeli sermayeye ihtiyaç duymaktadırlar. Ardahan'da çiftçilerin büyük bir kısmının problemi olan sermaye yetersizliği bitkisel ve özellikle hayvansal üretimi olumsuz etkilemektedir. Neticede sermaye yetersizliği, üretimde girdilerin (*kaliteli tohum, mekanizasyon, verimli ırk hayvan, hastalık ve zararlılar ile mücadele, uygun barınak, yeterli ve dengeli besleme, vb.*) yetersiz kullanımına veya hiç kullanılmamasına neden olmakta ve sağlanacak verimlilik genelde en alt düzeyde gerçekleşmektedir.

Gelir Düşüklüğü: Türkiye'de 2000 yılı istatistiklerine göre kişi başına düşen gelir 2941\$ iken Ardahan ortalaması 1058 \$'dır. Ülkede genelde tarımda çalışanların geliri diğer sektörler göre düşüktür. Toplam nüfusunun %77,78'i tarım ve hayvancılıkla uğraşan Ardahan'da ise doğal olarak tarım nüfusunun geliri çok daha düşüktür. İl GSYİH içindeki payı ortalama %45-50 oranında gerçekleşmektedir.

Sınır İli Olması: Ardahan İli Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Gürcistan ve Ermenistan Devletlerine komşu sınır bir İl'dir. Buda bir çok nedenden dolayı önemli problemler ve kısıt kaynağı olmaktadır. İlin sanayisi olmayıp, tek ekonomik kaynağı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bulunduğu konum gereği, büyük tüketim merkezlerine ve pazarlara son derece uzaktır. ürünlerin üretim değerleri zaten düşük olduğundan ve canlı hayvanın da gerekli besi olgunluğu sağlanmadan pazarlandığı için ekonomik karlılık çok düşük kalmaktadır. Tarım ve hayvancılığa dayalı üretimini mahallinde

(*) Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı ve Ardahan Valiliği Tarım İl Müdürlüğü tarafından yapılan "Ardahan Tarım Master Planı, Aralık 2002" çalışmasından aynen alınmıştır.

pazarlama şansı az olduğundan ya değerinin altında satmakta veya nakliyat ek masrafları ve yol fireleri (*pazar bulmak amacıyla, il dışına, özellikle canlı hayvan nakliyatı çok yoğun yapılmakta ve canlı ağırlık firesi, nakliyat masrafı ciddi bir orana ulaşmaktadır*) dahilinde il dışı pazarlara götürmektedir. Genel manada tarımsal Ayrıca, Ardahan ili tarım ve hayvansal üretiminin pazar bulması ve neticesinde verimliliği attırmada önemli rol oynayacağı öngörülen, sınır ticareti alternatifi de değerlendirilememektedir.

1.2. İklim

İklim, Ardahan ili için en önemli doğal bir kısıt olduğundan burada hatırlatılma zorunluluğu doğmuştur. Yıllık ortalama sıcaklık 3,7°C olup, 127,8 gün karla kaplı olarak geçmektedir. İl genelinde (*Posof alt bölgesi hariç*) ilkbahar geç donları 15 haziran ve sonbahar erken donları 5 Eylül 'de görülmekte olup, bitki yetiştirme periyodu 123 gündür. Posof alt bölgesinde ise 214 gündür. İlin sahip olduğu yüksek rakım ve iklim özelliği tarımsal üretimi birinci derecede olumsuz etkilemektedir. Uygun iklim koşulları olmayışından, üretimde ürün çeşitliliği sağlanamamaktadır. Ancak yıllık yağış miktarının (*533,4mm*) iyi olması ve genel olarak serin iklimli olması meralar açısından olumlu sonuç vermektedir.

1.3. Üretim Problemleri

a- Hayvansal Üretim

Hayvansal üretim problemleri kendi içerisinde sınıflandırarak, hayvan ırkına ait problemler ile bakım ve beslemeye ait problemler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu aşamada, hayvansal üretimle ilgili pazarlama problemlerinin ayrı bir başlık altında incelenmesi daha uygun görülmektedir.

Hayvan ırkına ait problemler

- Besi ve süt hayvancılığına uygun ırkların kullanılmaması nedeniyle verimin düşük olması (*Adaptasyon açısından bölge için en uygun ırklar; Montofon, Simental ve bunların yerli hayvanlarla olan melezleridir*),
- Çiftçilerin suni tohumlama uygulamasını benimsememesi,
- Kaliteli damızlık hayvan sayısının yetersiz olması,
- Köylerin suni tohumlama hizmeti veren birimlere uzak olması nedeniyle yeterli veteriner hizmetlerinin ulaştırılamaması, suni tohumlamada zamanlamanın iyi yapılamaması,
- İl'de çok sık personel değişikliği nedeniyle suni tohumlama uygulamalarında sürekliliğin sağlanamaması ayrıca personel yetersizliği nedeniyle de uygulamanın İl genelinde yaygınlaştırılamaması,
- İl'de ortalama altı ay süreyle hayvanlar yayla ve merada sürü halinde bulunmaktadır. Sürü aynı zamanda gece de dışarıda kaldığından, yetiştirici tarafından gebe kalma süreci takip edilememektedir. Ayrıca yayla ve meralara suni tohumlama hizmetleri ulaşmamaktadır. Bu nedenle doğum mevsiminin daha erken bir sürece çekilerek, hayvanların yeniden gebe kalması henüz işletmeden çıkmadan sağlanmalıdır. Bütün bu olumsuzluklar nedeniyle hayvan ıslahı süreci yetersiz kalmaktadır.
- Ardahan ilinde melezleşen bazı Kafkas ırkı arı kolonilerinin, saflaştırılması çalışmalarında, personel eksikliği ve kaynak sorunu nedeniyle yetersiz kalmaktadır.

Bakım, besleme ve barınaklara ait problemler

- Uygun olmayan hayvan barınakları; barınaklar çok sıkışık, havalandırma ve aydınlatma yetersiz, tüm evcil hayvanlar bir arada barındırılmaktadır,
- Yem bitkileri üretiminin yetersiz olması,
- Çoban teminindeki güçlükten dolayı küçük baş hayvan varlığının azalması,
- Mera yönetiminde aksaklıkların giderilmesi ve ıslah çalışmalarının tamamlanabilmesi için gerekli olan kadastro (2002 yılı itibariyle İl geneli köylerde toplam %13,25 oranında kadastro çalışması yapılmıştır) işlemlerinin tamamlanamamış olması,
- Su ürünleri üretiminde kullanılan yem maliyetlerinin yüksekliği,
- Yem bitkileri tohumu temininde güçlük,
- Kaba yemlerin uygun olmayan koşullarda saklanması ile küflenme, çürüme ve buzlanma olduğundan gereksiz sarfiyat olmakta ve bu haliyle hayvanlara yedirildiğinde ise bir çok sağlık sorununa neden olmakta,
- Salgın hastalıklara karşı aşı uygulamalarında yetiştiricilerin ilgisiz kalması,
- Paraziter mücadele yeterli yapılmadığından önemli ekonomik kayba neden olmakta,
- Başta gebe hayvanlar olmak üzere tüm hayvanlarda kesif yemle ve takviye besleme çok yetersiz kalmaktadır,
- Buzağuların diğer sığırlarla bir arada ve uygun olmayan koşullarda barındırılması sonucu septisemi vakalarından buzağı kayıp oranının çok yüksek olması,
- Kanatlı grubunun büyükbaş hayvan barınaklarında barındırılması nedeniyle ölüm oranı yüksek ve verimleri yetersiz kalmaktadır.

Hayvansal ürünlerin üretimlerinin artırılabilmesi için öncelikle kaynakların doğru kullanımı ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yüksek verimli ırklardaki hayvan sayısı artırılmalı ve hayvan yemi arzına önem verilmelidir. Bu koşullarda bitkisel üretim (yem) ve çayır -mera verimliliğinde de artış olması gerekecektir.

Ardahan'da yem bitkileri üretimi şu an için yeterli seviyede değildir. Verimi etkileyen kısıtların başında yem ve besleme gelmektedir. Yerli ve melez ırklara yaz dönemi boyunca meralar kaliteli ve yeterli olduğundan, mera beslemesi sırasında ilave yem gerekmemektedir. Kış aylarında ise hayvanlar besin değeri düşük ot/saman gibi kuru ot ile beslenmektedir. Kötü beslenme sonucu yavru atmalar görülmekte, yeni doğanların doğum ağırlıkları düşük olmakta ve ineklerin süt verimi de düşük kaldığından, buzağuların büyüme hızını yavaşlatmaktadır. Yetersiz ve dengesiz besleme sonucu canlı ağırlık artışı düşük olduğundan genç erkek hayvanların besi süreleri 30 aydan daha uzun olmaktadır.

Hayvan bakımı ve hayvancılık yönetimi ile ilgili faktörler de verimi kısıtlayan diğer faktörlerdir. Hayvanların büyük bölümü barınma şartları kötü, havasız ahırlarda tutulmaktadır. Kötü sağım teknikleri mastitis ve diğer enfeksiyonlara neden olmaktadır. Sağlıksız barınaklarda buzağı kayıp oranları yükselmektedir. Suni tohumlamada istenilen seviyeye ulaşamamış olması sığırların genetik yönden gelişimini engellemektedir. Personel yetersizliği, bakım-besleme eksikliğinden yeniden gebe kalma süresinin uzayarak kızgınlık dönemlerinin yayla ve mera da ortaya çıkması, köylerin dağınık ve köyler arası mesafelerin uzun olması nedeniyle üreticiye suni tohumlama hizmetinin götürülmesi zorlaşmakta ayrıca yayla ve meraya hizmet götürülememesi gibi bir çok kısıt hayvan ıslahını aksatmaktadır.

b- Bitkisel Üretim

- Sertifikalı tohumluk kullanımındaki yetersizlik,
- Tahıl üretimi yerine karlılık oranı daha yüksek olan yem bitkileri üretiminin azlığı,
- Yem bitkilerinde uygun karışımlarda ekim yapılmaması,
- Ardahan'ın bağlı olduğu Tarla Bitkileri Araştırma Enstitüsü ile ilişkisinin yetersizliği,
- Yeni üretim tekniklerinin çiftçiye ulaştırılmasındaki yetersizlik,
- Mekanizasyon problemi,
- Makinelerin optimum kullanılmaması,
- Tarıma elverişli olup kiralama sorunu nedeniyle atıl bırakılan araziler (3.663,5 ha),
- Genel olarak düşük verim,
- Amacına uygun arazi kullanılmaması ve arazilerin küçük parçalı olması,
- Yetersiz girdi kullanımı,
- Münavebeli ekim yetersiz yapılmakta,
- Sulu tarım çok yetersiz veya hiç yapılmamakta,
- Hatalı ekim sonucu oluşan tohumluk kaybı ve verim azlığı,
- Çiftlik gübresi kullanılmaması,
- Erozyon problemi (rüzgar ve su erozyonu),
- Su kaynakları civarındaki çayırarda drenaj işlemlerinin yapılmaması sonucu aşırı suya dayanıklı, kalitesiz ekşi çayır otları üretilmekte,
- Özellikle kaba yemlerde biçme, kurutma, balyalama ve saklamanın usulüne uygun yapılmamasından kaynaklanan verim ve kalite kayıpları,
- Çayırarda, ilkbaharda erken otlatma başlayıp mayıs sonuna kadar devam etmekte ve genel olarak otlatma sistemleri uygulanmamakta,
- Endüstri bitkileri, sebze ve meyve üretiminde ticari amaçlı yetiştiricilik yapılmamaktadır.

Hangi kültür bitkisi söz konusu olursa olsun, yetiştirme tekniğinde bazı temel prensipler vardır. Bunların başında yetiştirme tekniği paketi kavramı gelmektedir. Yetiştirme tekniği paketi, toprak hazırlığından hasada kadar olan uygulamaları kapsamaktadır. Örneğin sertifikalı tohumluk kullanılmadığında, ya da toprak işlemede uygun yöntemler kullanılmadığında diğer işlemler en uygun koşullarda yerine getirilse bile beklenen yüksek verim alınmaz.

Ardahan İli geniş hububat ekim alanlarına sahip olmasına rağmen toplam üretim miktarı düşüktür. Bunun sebepleri arasında; uygun olmayan iklim koşulları, toprak yapısı ve arazi kullanım kabiliyet sınıflarına dikkat edilmemesi, öz sermaye yetersizliği, uygun toprak işleme tekniklerinin kullanılmaması, ekimin tamamen serpmeye tarzında yapılması, tarımsal mekanizasyon açısından traktör haricinde alet-makine kullanımının yetersiz olması, tamamen kuru tarım koşullarında üretim, ekim nöbeti uygulamasının yaygınlaşmaması ve uygun sertifikalı tohumluk kullanılmaması yer almaktadır. Bu problemlerin sonucu olarak da üreticilerin bu alanda net geliri düşük olmaktadır.

1.4. Su Kaynakları ve Sulama Problemleri

- Sulama yetersizliği ve drenaj problemleri,
- Tatlı su balıkçılığı üretimi (*havuz ve kafeste balık yetiştiriciliği*) için yeterli su kaynağı potansiyeli olmasına rağmen bu kaynakların yeterince değerlendirilememesi,
- Su kaynaklarının kullanımında yasal düzenlemelerden kaynaklanan sorunlar (*göletlerde balıkçılık yapılması için kooperatif kurulması şartı, vb*).

Tarımsal verimliliğin artmasında sulama öncelikli ve gereklidir. Ardahan ilinde yıllık ortalama yağış 533,4 mm olup bu yağışın büyük bir miktarı vejetasyon dönemi dışında düşmektedir.

Ardahan ilinde sulamanın önemi büyük olup, sulama yapılmaksızın yeterli verim alınması mümkün değildir. Özellikle yem bitkileri, çayır alanları, patates ve sebze veriminin artması sulamanın artması ile sağlanabilir. Diğer taraftan sulama, ürün çeşitliliğinin artmasına da imkan verecektir.

1.5. Yayım Hizmetlerindeki Problemler

- Yayım elemanları sayısının yeterli olmaması,
- Bu nedenle genel manada çiftçilere yönelik tarımsal yayım hizmetlerinin yetersizliği,
- Bu yetersizlik, tarımda daha büyük oranda istihdam edilen kadınlarda daha da fazla ön plana çıkmaktadır,
- Tarımsal yayım çalışmalarında pazarlama, örgütlenme gibi konuların ihmal edilmiş olması.

Tarımsal üretim değerinin artırılması; tarım yapılabilir alanlarda birim alandan ve hayvansal üretimde, hayvan başına daha çok ve daha kaliteli ürün alınmasına bağlıdır. Bu durumun gerçekleştirilmesi çiftçinin eğitimi, dolayısıyla tarımsal yayımla mümkündür. Tarımsal yayımın temel amacı, kırsal nüfusun her yönden kalkınmasında rol oynayan tüm faktörlerin iyileştirilmesine yardımcı olmak ve yol göstermektir. Tarımsal yayım ile pratikte uygulanabilir ve yüksek düzeyli bilgi transferi sağlanır. Ardahan'da yayım hizmetleri Tarım İl Müdürlüğü elemanlarınca yürütülmekte, ancak yayım elemanı sayısı ve gerekli materyallerin yeterli olmaması nedeniyle etkin bir şekilde uygulanmamaktadır. Ayrıca yayım hizmetlerinde ihmal edilen önemli konular ve hedef kitleler vardır. Üretim teknikleri dışındaki, pazarlama, pazar araştırması, işletmecilik ve doğal kaynakların korunması gibi konular ile kadınlar ve gençler yayım çalışmalarında ihmal edilmiştir. Sözleşmeli çiftçilik gibi bir uygulama olmaması nedeniyle özel sektörün yayım çalışmalarına fazla katkısı yoktur.

Üreticilerin, üretimden yüksek verim sağlama, süt ineklerinde bakım, besleme ve suni tohumlama yönünde fazla bilgileri bulunmamaktadır. Ayrıca hayvanlarda verim artışı için gerekli ilave besleme yöntemleri konusunda bilgi eksiklikleri vardır. Bölgede hayvanlara genelde kadınlar bakmaktadır. Bu nedenle suni tohumlamanın yaygınlaştırılmasında ve besleme teknikleri açısından, özellikle kadınlara yönelik yayım yapılması gerekmektedir.

1.6. Örgütlenme Problemleri

- Mevcut örgütlerin işlevlerinin kısıtlı olması,
- İl genelinde kurulan bir çok tarımsal örgütlenmenin amacına uygun çalışmaması ve bu alanda başarısız kalması,
- Genel olarak sermaye yetersizliği nedeniyle üretime yönelmeme,
- Bölge insanında geleneksel çiftçilik eğiliminin ağır basması ve kooperatifleşmeye sıcak bakmamasının da etkisiyle tarımsal örgütlenme başarısız olmaktadır.

AB'ye uyum ve DTÖ Tarım Anlaşması kapsamında ortaya çıkan yeni ticaret anlayışı içerisinde, piyasa koşullarına uygun esnek yapıda kuruluş ve organizasyonların oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Tarımsal Üretici Birliklerinin oluşturulması

ve geliştirilmesi kurumsal reform adımlarından biridir. Türkiye’de tarım sektöründe çok çeşitli örgütler bulunmaktadır. Sektör içerisinde önemli bir büyüklüğe sahip kooperatifler, ziraat odaları, birlikler ve dernekler belli çalışmalarını yürütmektedirler.

Ancak AB’deki çiftçi örgütleri gibi ürün grubu ve konu bazında ihtisaslaşmış üretici örgütleri bulunmamaktadır. Üretici Birlikleri Yasa Tasarısı, kanunlaştığı takdirde; pazarlama, yayım, girdi temini, üretim planlaması, çiftçinin pazarlık gücünün artırılması ve fiyatın belirlenmesinde çiftçilerin söz sahibi olması gibi konularda katkı sağlayacaktır.

Ardahan İlinde etkin örgütlenmiş bir tarımsal yapının mevcut olduğu söylenemez. En önemli tarımsal organizasyonlar kooperatiflerdir. Nüfusunun %70’i kırsal kesimde yaşayan ve ekonomisinin tamamına yakını tarıma dayanan Ardahan’da tarımsal birliklerin olmayışı ve örgütlenmedeki eksiklik; tarımsal faaliyetlerin, günün gereklerine göre yapılmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Tarımsal üretimin pazar koşullarına uyum sağlayabilmesi, örgütlenmedeki gelişim ile mümkün olacaktır.

1.7. Tarım Politikalarının Etkisiyle Oluşan Problemler

-Kredi faizlerinin yüksekliği,
-Geçmiş yıllarda canlı hayvan, taze veya soğutulmuş sığır eti ithalatının yapılması,
-Destekleme alım ve ödemelerinin giderek azaltılması,
-Ülke genelinde uygulanan, hayvansal üretimi artırma yönlü desteklemelerden Ardahan İli; kültür ırkı hayvan varlığının azlığı, bu yönlü projelerin uygulanamaması, besiciliğin yaygın olmaması, üretilen sütün kayıtlı olarak pazarlanamaması gibi sebeplerden dolayı yeterince faydalanamamaktadır.

Türkiye, AB’ye yaptığı tam üyelik başvurusunun ışığında ve DTÖ Tarım Anlaşması kuralları çerçevesinde; kendi tarımsal kurumlarının ve uygulamalarının AB normlarına uyumlu hale getirilmesini içeren bir tarımsal politika reformu süreci yaşamaktadır. Tarım reformu kararları arasında Ziraat ve Halk Bankası tarafından çiftçiye verilen kredilerin devlete olan maliyetinin azaltılması amacıyla kredi sübvansiyonunun safhalar halinde kaldırılması yer almaktadır. Çiftçilerin kredi talebi, faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle giderek azalmaktadır.

Yine çoğunluğu hayvan üreticisi olan Ardahan İli çiftçisi, diğer problemlerinde (*personel yetersizliği, bazı projelerin yetersiz yada hiç uygulanamaması*) etkisiyle ve çeşitli destekleme ödemeleri sınırlamaları (*İl’de besi hayvanının az olması, kültür ırkı damızlık hayvan varlığının azlığı, vb*) nedeniyle hayvancılığı geliştirme yönlü ülkesel projelerden yeterince faydalanamamaktadır.

1.8. Pazarlama Problemleri

-İl’ de pazarlamanın asli ve tali görevlerini yerine getirecek organizasyon yapısının bulunmaması,
-Tarımsal sanayiinin yetersizliği nedeniyle hammaddelerin mamule işlenememesi, bu nedenle oluşan katma değer kaybı,
-Büyük tüketim merkezlerine uzaklığı nedeniyle alternatif pazar bulamama dezavantajı,

- Pazarlara ulaşmada nakliyat ve yol fireleri (*özellikle canlı hayvan ticaretinde*) gibi ek masraflar,
- Mahalli pazarların gerekli teknik şartları içermemesi ve müşteri bulma bilincinin oluşmaması.

Son yıllarda tarımsal üretim tekniğinde meydana gelen değişmeler ve bazı alanlardaki özel destekler ile tarımsal üretimde önemli artışlar meydana getirmiştir. İç piyasalarda tüketimin aynı oranda artmaması, dış satım sorunları (*özellikle hayvansal ürünlerde yaşanan ihracat yetersizliği*), yeni pazarların bulunamaması ve neticesinde özellikle kısa zamanda bozulma özelliğine sahip ürünlerde ani fiyat düşmelerine yol açmaktadır.

Ürünlerin belirli toplama merkezlerinde toplanmaları (kooperatifler), işlenmeleri ve tüketici merkezlerine dağıtımı; pazarlamanın başlıca üç ana hizmetini teşkil etmektedir. Ardahan'da 2002 yılı itibariyle mevcut kooperatifler ve özel organizasyonlar bu alanda ya hiç hizmet vermemekte yada yapılan küçük boyutlu hizmetleri tam anlamıyla yerine getirememektedirler. Dolayısıyla pazarlamanın yardımcı hizmetleri arasında yer alan standardizasyon, kalite kontrol, işaretleme, markalama ve ambalajlama gibi alanlarda verilen hizmetler de gelişme göstermemektedirler.

Örneğin balda kalite sınıflandırması olmaması nedeniyle fiyat dengesizliği görülmektedir. Kaliteyle beraber marka yaratılması ve reklam; pazarlama faaliyetleri içerisinde yer alması gereken hizmetlerdir. Ardahan İline has tarımsal ürün çeşitleri olan; "Ardahan-Göle Kaşar Peyniri", "Ardahan/Kafkas Çiçek Balı" gibi ürünlerin tam olarak markalaşma süreci yaşamadığı, gerekli standardizasyonu sağlanmadığı ve yeterince tanıtımı yapılmadığı görülmektedir. Bunun gibi Posof alt bölgesinde yetiştirilen elma, patates ve fasulye gibi ürünlerde, bu kapsamda değerlendirilebilir.

Tarım sektöründe üretimin pazar verilerine göre yönlendirilmesi ve fiyatın serbest piyasa şartlarında oluşmasında rol oynayan kuruluşlardan birisi de pazar ve borsalardır. Ardahan İli hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıkan bir İl'dir. Mevcut hayvan varlığının ortalama 1/3'ü her yıl il dışına pazarlanmaktadır. Yine bölge insanının genel ekonomik uğraşı sadece hayvancılık olduğundan yıl içerisinde mera dönemi öncesi ve sonrası, kurban bayramı öncesi ve sonrası alım-satım konu olmak üzere büyükbaş hayvan varlığının yaklaşık %50'si yetiştiriciler arasında birkaç kez el değiştirmektedir.

İl'de önemli bir uğraş alanı olan, hayvan alım-satım işlerini düzenleyen, çiftçiyi fiyat konusunda yönlendiren, çiftçi için bir haberleşme kaynağı olabilecek ve ülke genelindeki hayvancılık işletmeleri ve tüccarların ihtiyacını karşılayabilecek; asgari teknik şartlara sahip bir "Canlı Hayvan Borsası" ve birkaç "Hayvan Pazarı İşletmesi" Ardahan ili ve ilçelerinde önemli bir eksikliklerdir.

Aynı zamanda bir çok iş kolu için istihdam alanı oluşturabilecek bu potansiyel için ne yazık ki, bugüne kadar ne belediyelerce ne de özel sektör tarafından bir girişimde bulunulmamıştır. Ayrıca bu alanda ki gerekli tüm yasal düzenlemeler de, Tarım ve Köyüşleri Bakanlığı tarafından yapılmıştır.

EK2: İL TARIM SEKTÖRÜNDEKİ POTANSİYELLER

Meralar: Ardahan ilinin hayvancılık için uygun mera arazilerine sahip olması hayvancılığın geliştirilmesi için en önemli avantaj olarak kabul edilebilir. Mera arazileri il arazi toplamının %59'unu teşkil etmektedir.

Büyükbaş Hayvan Üretimi: Ardahan İli Türkiye büyükbaş hayvan varlığının %2,70'ini bulundurmaktadır. Bu hayvan varlığının yıllık ortalama 1/3'ünü başka bölgelere besi materyali olarak pazarlamaktadır.

Arıcılık: Ardahan dünyada yetiştirilmekte olan ve ekonomik değere sahip 4 önemli arı ırkından biri olan Kafkas Arı Irkı'nın gen merkezidir. İl büyük çayır-mera alanlarına sahip olup, bu alanlarda 600 çeşidin üzerinde nektar ve polen kaynağı ballı bitki mevcuttur. Bu ekolojik imkanlara sahip Ardahan ilinde yaklaşık 100.000 koloni arı barındırma potansiyeli bulunmaktadır. 2002 yılı itibariyle kolonisi varlığı ise 20.280'dir.

Kaz Üretimi: Ardahan Türkiye kaz varlığının %15,70'ine sahiptir. Ticari manada değerlendirilebilirse her yıl ortalama 1.000 tonun üzerinde et, ciğer ve kaz yağı, 25 tonun civarında da temiz tüy üretimi yapılmaktadır.

Hayvansal Üretim: Mevcut hayvan popülasyonunun ıslahı ile veriminde de sağlanacak artış sonucu; mevcut et, süt ve bal üretimi de artacaktır.

Su Kaynakları: Su ürünleri yetiştiriciliği için büyük bir kaynak mevcuttur. Özellikle havuz ve kafes balıkçılığı için uygun su potansiyeli bulunmaktadır. Ayrıca sulanabilecek araziler için yeterli yeraltı ve yerüstü su potansiyeli vardır.

Yem Bitkileri Üretimi (Kuru Ot): Ardahan'da yem bitkisi üretimine uygun arazi ve iklim mevcuttur. Tahıllara göre verimlilik ve karlılık oranı çok daha yüksektir.

Yem Bitkileri Tohumu Üretimi: Ardahan'da yem bitkileri tohumu üretilerek İlin ve diğer bölgelerin yem bitkileri tohumluk ihtiyacını karşılamak için iyi bir alternatif olabilir.

Tohumluk ve Yemlik Patates Üretimi: İl'de, ekolojik yapı da elverişli olduğu için, su kaynaklarına yakın tarla ve çayır alanlarında hastaliksız ve kaliteli patates üretimi yapılabilir. Rakımın yüksek olması sebebiyle aphit popülasyonu bulunmamakta veya az bulunmaktadır. Bu nedenle sorun olabilecek virütik hastalıklar görülmemektedir.

Kullanılmayan Araziler: Toplam tarım arazisinin 7.286,3 hektar alanlık (%8,65) kısmı kullanım dışıdır. Bunun %4,30'u (3.622,8 ha) nadas ve %4,35'i (3.663,5 ha) tarıma elverişli olduğu halde kullanılmayan arazidir. Göç, münavebeli ekim geleneğinin olmayışı, kadastrsuz boş arazinin kiraya verilmek istenmemesi ve öz sermaye yetersizliği gibi nedenlerle kullanılmayan bu arazi, üretime kazandırılabilir.

Tablo 1: Potansiyellerin Tespiti

	Tanımlama	Mevcut Durum	Gelişme Potansiyeli
Arazi Sınıfları ve Kullanım Şekli	- Toplam 84.250,8 ha tarım arazisinin %73,85'i I.-IV. Sınıf olup, %26,15' i ise V.-VIII. sınıf arazidir.	- I.-IV. sınıf arazilerin dışında V.-VIII. sınıf arazilerde, tarıma çok elverişli olmamasına rağmen bir kısmında tarım yapılmaktadır. - İlin toplam arazisinin yaklaşık %25' inde erozyon sorunu vardır. - Tarım arazilerini oluşturan I.-IV. sınıf arazilerde hafif derecede su erozyonu vardır.	- V.-VIII. sınıf arazilerden, korunga gibi yem bitkisi üretiminde faydalanılabilir. - Bu arazilerin eğimi 12' den fazla olduğu için işlemeli tarım sisteminin daha az kullanıldığı, çok yıllık bitkilerden yem bitkileri ekimine geçildiği takdirde daha rantabl kullanılmış olur. - Eğimin daha fazla olduğu yerlerde (<i>Posof Havzası, Kura Vadisi, Karaçay Vadisi ve Kurtkale Vadisi</i>) zaten doğal olarak yetişen kuşburnunun tohumlama yöntemiyle üretilmesi halinde de bu arazilerdeki erozyon engellenebilir.
İşlenebilir Arazi	- Toplam tarım arazisinin % 8,65'i kullanım dışı.	- Göç, münavebeli ekimin yaygınlaşmaması, kadastro suz boş arazinin kiraya verilmek istenmemesi gibi nedenlerle 7.286,3 ha arazi terkedilmiş ve verimli olduğu halde kullanılmıyor.	- İl'de kadastro çalışmalarının tamamlanması gerekir. - Bu araziler kiralanabilir. Ancak kiralama teşvik edecek arsa ofisi gibi bir sistem gerekli olabilir. - Nadasa bırakma yerine nöbetleşe ekim sistemi yaygınlaştırılmalıdır.
Sulama Durumu	- İlde toplam 16.176,5 ha su yüzeyi bulunmaktadır. Yer altı ve yerüstü su kaynakları açısından sıkıntı bulunmamaktadır.	- Toplam tarım arazisinin 47.975 hektarı sulanabilir alandır. Sulanabilir alanların sadece %6,2'si sulanmaktadır.	- Tarım arazilerinin %56,94'ü (47.975 ha) sulanabilecek alandır. Bu alan için DSİ ve KHGM projelendirme çalışmaları devam etmektedir. DSİ tarafından yapımı planlanan "Kura Projesi" ile toplam 45.614 ha. alan sulamaya açılacaktır.
Nüfus	- 2000 yılı Ardahan İli toplam nüfusu 133.756 olup, toplam nüfusun %29,70 şehirde ve %70,30'u da kırsal alanda yaşamaktadır.	- Göç nedeniyle kırsal nüfusta hızlı bir azalma görülmektedir. Türkiye nüfus artış hızı pozitif olarak seyrederken, Ardahan ilinde ise bu rakam %-20,22 olarak gerçekleşmiştir.	- 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre Ardahan ili kırsal nüfusunda %-32,15'lik bir artış gerçekleşmiştir. Kırsal nüfusta bu azalma giderek devam edeceği öngörülmektedir.
Örgütlenme Durumu	- Tarım kredi Kooperatifi; 11 adet, 12.161 üyeli - Tarımsal Kalkınma Koop. 14 adet, 2.221 üyeli - Su Ürünleri Koop. 1 adet, 16 üyeli	- İlde örgütlü tarımsal yapı mevcut değildir. Kooperatiflerin çoğu kuruluş amaçları doğrultusunda çalışmamaktadır.	- Örgütlenme konusunda yayım hizmetleri ve eğitim artırıldığı takdirde örgütlenme bilinci artabilir.

Tablo 2: Önemli Tarımsal Ürünlerin Değerlendirilmesi

	Tanımlama	Mevcut Durum ve Verimlilik Düzeyi	Gelişme Potansiyeli
Yem Bitkileri Üretimi	- İldeki ekili alanların % 9,22'si yem bitkileri üretimine ayrılmıştır. Yem bitkileri ekiliş miktarları ilçe hayvan varlığı ile doğru orantılıdır.	- Korunga kuru ot ve fiğ (dane) verimi Türkiye ortalamasının üzerindedir. Yonca kuru ot ve silajlık mısır verimi Türkiye ortalamasının altındadır.	- İl genelinde tüm bölgeler yem bitkileri ekiliş potansiyelinin gelişimine müsaittir. Yapılan desteklemelerle de ekiliş alanları her geçen gün artmaktadır.
Hayvansal Ürünler	- Hayvancılık ilin en önemli geçim kaynağıdır. İl genelinde yerli ırktan, melez ve kültür ırkına doğru geçiş süreci hızlanmaya başlamıştır. İlde başka bölgelere canlı hayvan ticareti ön plandadır. Hayvansal ürüne dayalı sanayii olmadığından, bu yönlü ürünler gereği gibi değerlendirilememektedir. Ardahan balı ve kaşar peyniri markalaşma sürecine girmiştir.	- İl topraklarının %59'unun çayır-mera alanlarıyla kaplı olması, kaba yem ihtiyacının karşılanması bakımından hayvan yetiştiriciliği için bir avantajdır. İlde besicilik gelişmediği için et üretimi ön plana çıkmamaktadır. İl genelinde yıllık ortalama 117.604 ton süt üretilmektedir. Kültür ırkı ineklerde yıllık ortalama 1.800 kg/baş, melezlerde 1.200 kg/ baş ve yerli ırkta ise 800 kg/ baştır. Balda verim 19,52 kg/ kovandır.	- Sığır populasyonundaki genotipik değişmeden dolayı birim başına düşen et ve süt verimlerinde artış gözlenmektedir. Özellikle Ardahan iklim ve mera koşullarına uygun melez ırkın yaygınlaştığı görülmektedir. Kaliteli bal üretimi, balda derecelendirme ve sertifikasyon işlemine geçildiği zaman artacaktır. Bu da bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir.
Su Ürünleri	- Su ürünleri üretimi için yeterli miktarda su kaynağı mevcuttur.	- 2002 yılı itibarıyla İlde 3 adet işletmede 150 ton/yıl kapasite ile alabalık üretimi yapılmaktadır.	- Su kaynakları; havuz ve kafeste balık yetiştiriciliğine uygundur.
Hububat Üretimi	- İldeki ekili alanların %88,12' sinde hububat ekimi yapılmaktadır. Tahıllar içerisinde en fazla arpa ve sırasıyla buğday, çavdar ve yulaf üretimi yapılmaktadır.	- Tahıllarda verim Türkiye ortalamasının altındadır. İldeki verim ve karlılık oranı azdır. Hububat üretiminde nadas+ hububat veya hububat + tek yıllık yem bitkisi ekim sistemi uygulanmaktadır. Üretim değeri ve miktar açısından arpa üretilen hububat içerisinde ilk sırada yer almaktadır.	- İlde hububat ekimi yerine verimliliği ve karlılık oranı daha yüksek olan yem bitkilerinin ekimi yapılmalıdır. Hububat veriminde bir gelişme gözlenmemektedir.
Patates Üretimi	- İlde mevcut haliyle 800 ha. civarında patates üretimi yapılmaktadır.	- Endüstri bitkileri arasında üretimi yapılan tek ürün patates olup, üretim değeri açısından il için önemli bir üründür. Yıllık verimi yaklaşık olarak 19.000 ha/kg' dır.	- Sulama imkanlarının oluşturulması ile patates üretimi, İl için gelişmeye açık bir potansiyele sahiptir. -Mevcut İl ihtiyacı ve komşu ülkelere sağlanacak dış satım gelişmeyi artıracaktır.

EK 3: ARDAHAN İLİNE YÖNELİK BÜYÜK ÖLÇEKLİ POJELER

1-Kura Projesi

DSİ Genel Müdürlüğü tarafından 1998 yılında "Kura Projesi Master Plan Mühendislik Hizmetleri İşi" adıyla, rapor hazırlama işi ihaleye çıkartılmıştır. İşin keşif bedeli 249.075.800.000 TL (KDV hariç) olup ihale TEMELSU Uluslararası Mühendislik Hizmetleri A.Ş firmasınca (ihale bedeli: 137.063.000.000 TL) alınmıştır. " Kura Projesi Master Plan Raporu " ile ilgili Mühendislik çalışmaları tamamlanmıştır. Çevresel Etki Değerlendirme Raporu (ÇED) ise tamamlanmış olup Çevre Bakanlığı tarafından onayı için Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü yazısı beklenmektedir. Master Plan Raporu Çevre Bakanlığında ÇED Raporunu müteakip tamamlanacaktır.

Ülkemizin Kuzeydoğusunda bulunan Kura Nehri havasını kapsayan Kura Projesi ile Göle, Ardahan ve Hanak ovalarında toplam 50.671 ha.(brüt) tarım arazisinin sulanması ve yılda ortalama 1.222 milyon KW enerji üretimi amaçlanmaktadır. Kura Projesi 2001 yılı yatırım programına alınmamış olup, genel ekonomik politikalara uygun olarak bu tesislerden bir veya birkaçının 2001 yılı ek yatırım programına alınması DSİ 24. Bölge Müdürlüğü tarafından teklif edilecektir.

Kura Projesi kapsamındaki yapılması düşünülen tesisler şunlardır; Ardahan-Ardanuç karayolu üzerinde yer alan Hasköy Çataköprü kısmından 8 km. içeride Kura Nehri üzerinde Beşikkaya Barajı enerji ve sulama amaçlı, Duraçam Köyünde Batı Kür çayı üzerinde yer alan Duraçam Barajı sulama amaçlı, Ardahan-Burmadere köyünün 1 km güneyinde Büyük dere üzerinde yer alan Burmadere Barajı sulama amaçlı ve Ardahan-Çıldır Karayoluna 3 km. mesafede Kura Nehri üzerinde yer alan Köroğlu Barajı enerji amaçlı olup, planlama raporları hazırlanacaktır. Şu ana kadar yapılan çalışmalar ise; Göle , Ardahan ve Hanak ovalarının arazi tasnif çalışmaları, malzeme ocaklarının etütleri tarımsal ekonomi çalışmaları ve tesis yerlerinin muhtelif ölçekli haritalar hazırlanmış ve baraj aks yerlerinin temel sondaj çalışmaları Köroğlu Barajında devam etmekte olup, diğer 3 barajda tamamlanmıştır. Diğer çalışmalar ve rapor hazırlama işi devam etmektedir.

2- Havaalanı Projesi

İlin hava ulaşımı ihtiyacının karşılanması amacıyla RJ 100 tipi uçakların iniş ve kalkışına elverişli Ardahan-Şavşat karayolunun güney batısında il merkezine 5 km mesafede bulunan 120 hektarlık arazinin DLH Genel Müdürlüğünce zemin etütleri yapılmış, Valilik imkanları ile de 1/2000'lik halihazır haritaları 1.800.000.000 TL'ye ihalesi yapılmıştır.

Keşiflerin düzenlenmesi için DLH Genel Müdürlüğüne intikal ettirilmiştir. Ulaştırma Bakanlığı APK Kurulu Başkanlığınca, projenin DLH Genel Müdürlüğü'nün 1999 yılı Yatırım Programına dahil edilmesi için DPT Müsteşarlığı nezrinde gerekli girişimde bulunulmuştur. Ayrıca, havaalanının zemin numunelerinin laboratuvar çalışmaları devam etmekte olup, zemin raporunun tamamlanmasını müteakip projeler hazırlanarak Valiliğe intikal ettirilecektir.

3- Bakü-Tiflis- Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi :

Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Hükümetler Arası Anlaşması, ilgili ülke parlamentolarınca onaylanarak 10 Eylül 2000 tarihinde projenin hukuki, ticari ve idari şartlarını belirleyen diğer anlaşmalar ise,17-19 Ekim 2000 tarihlerinde ilgili taraflar arasında Bakü-Tiflis ve Ankara'da imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kapsamda yer alan ve ülkemiz ile ilgili olan;

- a) " Türkiye Ev Sahibi Ülke Anlaşması" Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile proje katılımcısı şirketler arasında,
- b) "Anahtar Teslimi Yapım Anlaşması" Botaş ile proje katılımcısı şirketler arasında imzalanmış,
- c) "Hükümet Garantisi Belgesi" ise Hazine Müsteşarlığınca proje katılımcısı şirketlere iletilmiştir.
- d) 2002 yılı itibariyle kamulaştırma çalışmaları başlamıştır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı İlimiz Sınırları içerisinde sırasıyla; Posof Türkgözü Sınır Kapısından başlayıp Posof, Damal, Hanak, Ardahan ve Göle İlçe sınırlarından geçerek Kars sınırına bağlanmaktadır.

4- Türkmenistan Doğalgaz Boru Hattı :

Türkiye ve Avrupa'nın 2000'li yıllarda çıkabilecek Doğalgaz açığını karşılamak amacıyla BOTAŞ tarafından Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğalgaz Boru Hattı planlanmıştır. Bu Proje kapsamında BOTAŞ ile Türkmenistan arasında 21 Mayıs 1999 tarihinde 30 yıl süreli doğalgaz alım-satım anlaşması imzalanmış olup, yılda 16 milyar m³ doğalgaz taşınacaktır.

Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğalgaz Boru Hattının bir bölümü olan Ardahan-Kars-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı Bakü-Tiflis-Ceyhan ham Petrol Boru hattına paralel olarak Posof Türkgözü Sınır Kapısından başlayıp Posof, Damal, Hanak, Ardahan ve Göle İlçe sınırlarından geçerek Kars üzerinden devam edip, Erzurum'da iletim hattına bağlantı yapılacak olan bölümü kapsamaktadır.

5-Organize Sanayi Bölgesi :

İlimiz merkez ilçe Kartalpınar köyü mevkiinde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı yetkilileri ile ildeki Kamu kurum ve kuruluşlarının katılımıyla yaklaşık 150 hektarlık alanın uygun yer olduğuna karar verilmiş, kurulacak organize Sanayi Bölgesi'nin jeolojik ve jeoteknik etüt raporları ile halihazır haritaları tamamlanmıştır. Organize Sanayi Bölgesinin kurulacağı yerin ve Kartalpınar köyünün kadastro çalışmaları yaptırılmıştır. Şahıslardan satın alınacak arazilerle ilgili kamu yararı kararı da alınmış, kamulaştırılacak alan içerisinde bulunan hazine ve maliyeye ait yerler ile şahıslara ait yerlerin tespiti yapılmıştır.

Organize Sanayi Bölgesi'ne ait yerin kamulaştırılması için Kıymet Takdir Komisyonu toplanarak kamulaştırılacak alan 3 kısma ayrılmış 1. Sınıf yerlerin (Çayır- Tarla) m²'si 145.000 TL, 2. Sınıf yerlerin (Tarla) m²'si 125.000 TL ve 3. Sınıf yerlerin (Kıraç Tarla) m²'si 80.000 TL olarak kıymet belirlenmiştir. Gerekli evraklar Sanayi ve Ticaret Bakanlığına gönderilmiştir. Ayrıca Kamulaştırma işlemi Köy tüzel kişiliğine ait 10.900 m²'lik alan başışı köy muhtarlığı tarafından yapılmıştır. Kamulaştırma yapılacak alan içerisinde 527.000 m²'lik meraya ait yerin işlemleri tamamlanarak 20 yıllık kira bedeli Mera Fonuna yatırılmıştır.

Yine Maliye hazinesine ait 252.500 m²'lik alanın 176.268 m²'si kamulaştırılmış olup, kamulaştırma bedeli olan 18.400.000.000 TL İl Özel İdaresi tarafından yatırılmıştır. Kalan 86.246 m²'lik alanın ise davalı olması nedeniyle şu ana kadar kamulaştırması yapılamamıştır. Şahıslara ait 808.500 m² alandan yaklaşık 430.500 m²'lik alanın kamulaştırılması tamamlanmış, kalan kısım kamulaştırma çalışmaları devam etmektedir. Kamulaştırma bedeli olarak 50.685.100.000 TL ödenmiştir. 2001 yılı için 93.575.000.000. TL Bakanlıkça kredi tahsisi yapılmıştır.

6- Yalnızçam - Uğurludağ Kış Sporları Ve Yayla Turizm Merkezi

İl Merkezine 15 km mesafede bulunan, kış sporlarına son derece elverişli olan Yalnızçam Uğurlu dağına Kayak Merkezi yapılması için; Valiliğim başkanlığında " Ardahan İli Kış

Sporları ve Yayla Turizm Merkezi İcra Komisyonu" oluşturulmuş ve çalışmalarını sürdürmektedir.

Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü, Turizm Bakanlığı, Afet İşleri Genel Müdürlüğü, Orman Bakanlığı ile sürdürülen temaslar sonucunda gerekli olan çalışmalar yapılmış, Uğurludağ' ın kış sporlarına son derece uygun olduğu, Alp Disiplinine uygun yarışmaların yapılabileceği bir merkez haline getirilebileceği, kuzeybatı istikametinde de olması nedeniyle Türkiye'deki bütün emsallerinden üstün olduğu, çığ sorununun bulunmadığı rapora bağlanmıştır.

Uğurludağ için Orman Bakanlığından 18 ay süreli "Ön İzin" alınmış olup; ön izinde yapılması emri verilen vaziyet planı ölçeğine uygun röleve planı ve çap listesi, imar planı ve vaziyet planı, Enerji nakil hattı, su, arıtma projesi ve ÇED olumlu belgesiyle ilgili çalışmalarımız sürdürülmektedir. Kayak tesisi yapılacak alanın 1/1000'lik harita ihalesi 30.09.1998 tarihinde yapılmış olup, yol yapım çalışmaları bitirilmek üzeredir.

Kış sporları merkezinin İl Özel İdare programına alınması sağlanmış olup, Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğünün ve Turizm Bakanlığının da 2001 yatırım programlarına aldırılarak İl Özel İdaresinin maddi yönden desteklenmesi talepleri de ayrıca Valilikçe yapılmıştır. İl Özel İdaresi tarafından, Maliye hazinesinden 38 hektar, 1.150 m² arazi 16.500.000.000 TL'ye satın alınarak; Harita Çevre Düzeni, Mevzii İmar Planı, ÇED Raporu ve Ağaç Röleve Planı ile Çap listesi tamamlanmıştır. 2001 yılı bütçesinde 25.000.000.000 TL ödeneği mevcuttur. Ancak bu işle ilgili bir proje ve keşif hazırlanmamış olup, Kayak Merkezi ve Sosyal Tesislerin yapılabilmesi için tahminen 900.000.000.000 TL Devlet yardımına ihtiyaç duyulmaktadır.

7- Kültür Merkezi

İlimizin kültürel mekanlara olan acil ihtiyacı göz önünde bulundurularak tiyatro, konser, toplantı vb. etkinliklerin yapılacağı çok amaçlı salon, kütüphane, sergi salonu, sanat işlikleri ile büro mekanlarının yer alacağı bir kültür merkezi kurulması için hazinece yer tahsisi yapılmış olup, İl Kültür Müdürlüğünün 11.03.1998 tarih ve 480/89 sayılı yazısıyla Kültür Bakanlığına talepte bulunulmuştur. Kültür Bakanlığı Kültür Merkezleri Dairesi Başkanlığının Valiliğe gönderdiği 21.08.1998 tarih ve 3185 sayılı yazılarında talebimiz üzerine Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığına gereken teklifin yapıldığı bildirilmiştir. Yatırım programına alınması ve yeterli ödeneğin ayrılması durumunda, öncelikle etüt-proje çalışmaları olmak üzere gereken işlemlere başlanacaktır.

EK 4:İL SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER

İlde çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarınca yapılan sosyal ve fiziki altyapı yatırımlarının en kısa sürede hizmete girmesi, sanayi ve tarımda verimliliği artırıcı uygulamaların gelişmesi ve benzer alanlarda yaşanan gelişmeler ekonomik ve sosyal yönden kalkınmayı hızlandıracaktır.

Öngörülen gelişmenin hızı, yönü ve sürekliliğinin tayininde, kamu (merkezi-yerel) ve özel sektörün ayrı ayrı ya da birlikte gerçekleştirecekleri çalışmaların önemi büyüktür. Gelişme sürecinde kamu sektörü; eğitim, ulaşım, enerji, tarım, organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi bölgeleri gibi sosyal ve fiziki altyapı projelerinin gerçekleştirilmesinde önemli işlevler üstlenecektir. Özel sektörün ise; kamu sektörünce gerçekleştirilecek yatırımlara, uyumlu bir işbirliği çerçevesinde azami düzeyde ekonomik ve sosyal katılımı sağlaması bu kapsamda önem arz etmektedir. Ayrıca yerel ekonomik ve sosyal faaliyetleri geliştirme doğrultusunda; özel sektörce yapılacak ortaklaşa girişimler, dayanışma tarzları ve üniversite-sanayi işbirliği gibi faaliyetler Ardahan'ın ekonomik ve sosyal yapısında önemli adımlar olacaktır.

Sonuç ve Öneriler;

İl dışından gelecek büyük sermaye en kısa sürede en çok kar etmeyi hedeflemekte ve istemektedir. Oysa yerel sermaye için hedef hemen kara geçmek olmamaktadır. Bu bakımdan Ardahan'da yerel sermayenin sanayi yatırımlarına yönelmesi özendirilmeli, kuruluşlar birbirine destek olmalıdır.

İlin ve yörenin karşılaştırmalı üstünlükleri yatırım kararlarında dikkatlice değerlendirilmelidir.

Aynı alana yapılan ve yeterli piyasa araştırmasına dayanmayan yatırımlar, toplam arzı toplam talebin üzerine çıkarırlar (ihracata yönelik yatırımlar hariç). Bu tür işletmeler yöredeki diğer işletmeleri de olumsuz yönde etkileyebilir. Böylece atıl duruma düşen tesisler ekonomiye yük olur. Bu husus yatırım kararlarında önemle göz önünde bulundurulmalıdır.

Gelişmekte olan yörelerde şirketleşmelerin artmasına ihtiyaç vardır. Bu şirketleşmeler aile, arkadaşlık veya hemşehrilik ilişkilerinden çok, ekonomik fayda unsuruna öncelik verilerek oluşturulmalıdır.

Sanayileşme ürün pazarına sahip olmayı gerektirir. Yapılabilirlik incelemelerinde pazar araştırmaları gerçekçi verilere dayandırılmalıdır.

Müteşebbisler öncelikle ve özellikle yöre halkından çıkmalı, bu girişimler kamu desteklerinden zamanında ve yeterince yararlanmalıdır.

İnsan gücüne yatırımın önemi bilinmeli, gelecek kuşakların bilgi birikimini işletmelere yeni ufuklar açacağı unutulmamalıdır. Bilgi ve eğitime, araştırma geliştirme faaliyetlerine önem verilmelidir. İhracatın önemi dikkate alınarak dış pazarlara açılmada olabildiğince çaba harcanmalıdır.

Ardahan'da yerel kaynaklara dayalı işletmelerin en çok katma değer yaratacak şekilde gelişmesi sağlanmalı, ayrıca ürün çeşitliliğine yönelinmelidir. İl'de kazanılan gelirin İl'de yeni yatırımlara kaynak olması teşvik edilmeli ve sağlanmalıdır.

Genel anlamda ülkelerin, dar anlamda bölgelerin ekonomik gelişmelerini belirleyen temel öğe, sahip olunan ekonomik kaynaklardır. Mevcut kaynakların en iyi şekilde değerlendirilmesi gereklidir.

Yatırımcılar kendilerini piyasa güçlerinin serbest işleyişine alıştırmalıdır. Özellikle gümrük birliği sürecinde, kamu desteklerinin sınırlı kalacağını göz önünde bulundurmak, Devletin rolünün fiziki ve sosyal altyapının tamamlanması olacağını bilmek gerekmektedir.

EK 5-A : YATIRIMLARDA DEVLET YARDIMLARI VE YATIRIMLARI TEŞVİK FONU HAKKINDA KARAR

Karar Tarihi : 10.06.2002

Karar Sayısı: 2002/4367

Yayımlandığı Resmi Gazete Tarih ve Sayısı:09.07.2002/24810

BİRİNCİ BÖLÜM **Genel Hükümler**

Amaç

Madde 1- Bu Karar'la, bölgeler arası dengesizlikleri gidermek, istihdam yaratmak ve uluslararası rekabet gücünü artırmak için Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarda öngörülen hedefler ile Avrupa Birliği normları ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak tasarrufları, katma değeri yüksek, ileri ve uygun teknolojileri kullanan yatırımlara yönlendirmek suretiyle, yatırımların desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Tanımlar

Madde 2- Bu Karar'da geçen;

- a) Bakanlık : Hazine Müsteşarlığının bağlı bulunduğu Devlet Bakanlığını,
- b) Müsteşarlık : Hazine Müsteşarlığını,
- c) Teşvik belgesi : Yatırım Teşvik Belgesi veya İzin ve Teşvik Belgesini,
- d) Oda : Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğine (TOBB) bağlı sanayi odalarını, ticaret ve sanayi odalarını ve ticaret odalarını,
- e) Aracı bankalar : Bu Karar'ın uygulanmasına ilişkin Müsteşarlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek bankalar ile yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen bankaları,
- f) Özel amaçlı bölgeler: Endüstri bölgeleri, teknoloji geliştirme bölgeleri, Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca belirlenen özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil organize sanayi bölgelerini,
- g) Saymanlık hesabı: Müsteşarlık merkez ödemelerini yapan Merkez Saymanlık hesabını, ifade eder.

Destek unsurları

Madde 3- Bu Karar çerçevesinde yatırımlara sağlanabilecek destek unsurları şunlardır:

- a. Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu istisnası,
- b. Yatırım indirimi,
- c. Katma Değer Vergisi istisnası,
- d. Vergi, resim ve harç istisnası,
- e. Kredi tahsis.

Ayrıca yatırımlar, diğer Kanun ve Bakanlar Kurulu kararlarında teşvik belgesine bağlı olarak öngörülen destek unsurlarından da yararlandırılabilir.

Destek unsurlarından yararlanma ve yöresel ayırım

Madde 4- Destek unsurlarının uygulanması açısından yöreler; gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Kalkınmada öncelikli yöre kapsamındaki iller, Yüksek Planlama Kurulu kararları ile yeniden belirlenebilir.

3 üncü maddede belirtilen destek unsurlarından, Müsteşarlıkça teşvik belgesine bağlanan;

- a. Kalkınmada öncelikli yörelerdeki yatırımlar,
- b. Normal yörelerdeki yatırımlar,
- c. Gelişmiş yörelerde Bakanlıkça yayımlanacak tebliğlerle belirlenecek yatırımlar

ile yöre farkı gözetilmeksizin özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar yararlanabilir.

Gelişmiş yörelerdeki özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar, münhasıran gelişmiş yörede uygulanan kısıtlamalara tabi değildir.

Teşvik belgesi

Madde 5- Destek unsurlarından yararlanılması için yatırımların, Müsteşarlık tarafından makro ekonomik politikalar, arz-talep dengesi, sektörel, mali ve teknik yönden yapılacak değerlendirme sonucunda uygun görülerek, bu Karar ve bu Karar'a istinaden yayımlanacak tebliğlerde belirtilen ilke ve ölçütler içinde kalınmak koşulu ile kaideten teşvik belgesine bağlanması gerekmektedir.

Teşvik belgesi düzenlenebilmesi için, yatırımı gerçekleştirecek şirketi temsil ve ilzama yetkili kişilere ait imza sirküleri, şirket kuruluşunu gösterir Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi (kurulacak şirket adına yapılan yabancı sermayeli yatırımlara ait müracaatlarda aranmaz), yatırım bilgi formu ve eki bilgi ve belgeler ile bütçeye irat kaydedilmek üzere Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Saymanlık hesabına yatırılan meblağa ait makbuz ile birlikte;

- a) Kredi tahsisi desteğinden yararlanabilecek yatırımlar dışındaki imalat ve tarımsal sanayi sektöründe yapılacak sabit yatırım tutarı 4 trilyon Türk Lirasını aşmayan yerli sermayeli yatırımlar için ilgili odalara,
- b) Diğer yatırımlar ile yabancı sermayeli yatırımlar için Müsteşarlığa, müracaat edilmesi gerekmektedir.

Odalara yapılacak müracaatta; Bakanlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek esas ve usuller çerçevesinde ilgili odaca yapılacak değerlendirme sonuçları format halinde Müsteşarlığa iletilir. Müsteşarlığın yapacağı nihai değerlendirme sonucunda uygun görülen yatırımlar teşvik belgesine bağlanır.

Teşvik belgesi kapsamında yapılacak yatırıma, yatırıma başlama tarihinden itibaren 1 yıl içinde başlanması esastır. Mücbir sebep veya fevkalade hal durumlarında bu süre Müsteşarlıkça değerlendirilerek uzatılabilir. Yatırıma başlama tarihinden itibaren belirlenen süre içinde yatırıma başlanılmaması halinde teşvik belgesi iptal edilir.

Madde 6- Teşvik belgesi için müracaat yapılacak ilgili odalar, TOBB'nin görüşü alınarak Müsteşarlık tarafından tespit edilir.

Madde 7- Yatırımın, teşvik belgesine bağlanabilmesi için asgari sabit yatırım tutarının;

- a. Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda 200 milyar Türk Lirası,
- b. Diğer yörelerde yapılacak yatırımlarda 400 milyar Türk Lirası,

olması gerekmektedir.

Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.

Madde 8- Teşvik belgesine ilişkin müracaatta, bütçeye irat kaydedilmek üzere Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Saymanlık hesabına;

- a. Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda 200 milyon Türk Lirası,
 - b. Diğer yörelerde yapılacak yatırımlarda 400 milyon Türk Lirası,
- yatırılması zorunludur.

İlgili Odalara müracaat edilmesi halinde; yukarıdaki tutarların 100 milyon Türk Lirası ilgili Oda hesabına, kalan tutar ise bütçeye irat kaydedilmek üzere Saymanlık hesabına yatırılır. İlgili Odalarca teşvik belgesi ile ilgili olarak tamamlama ekspertiz ücretleri dışında yapılacak diğer işlemler için başka hiçbir isim altında ücret talep edilemez.

Teşvik belgesi veya eki listelerin zayi olması nedeniyle yatırımcı tarafından yeniden tasdikinin talep edilmesi durumunda; her bir belge için teşvik belgesinde yazılı toplam yatırım tutarının %0.2'si oranındaki meblağ bütçeye irat kaydedilmek üzere Saymanlık hesabına yatırılır. Bu meblağ, her bir belge itibarıyla 200 milyon Türk Lirasını geçemez.

Madde 9- "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar" çerçevesinde destek unsurlarından faydalanmakta olan yatırımlar için bu Karar'a istinaden teşvik belgesi düzenlenmez ve kredi tahsis edilmez.

Madde 10- Teşvik belgesine bağlanan yatırımlara ilişkin bilgiler aylık olarak Resmi Gazete'de yayımlanır.

Madde 11- Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı, yukarıdaki maddelerde belirtilen değerleri; her yıl Maliye Bakanlığınca önceki yıla ait olarak 213 sayılı Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre belirlenen yeniden değerlendirme oranında artırmaya yetkilidir.

Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası

Madde 12- Teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizat ithalatı, yürürlükteki İthalat Rejimi Kararı gereğince ödenmesi gereken Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonundan istisnadır. Ayrıca, makine ve teçhizat bedelinin %5'ini geçmemek kaydıyla yedek parçaların ve Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonundan istisna edilmek kaydıyla yeni model üretimine yönelik otomobil ve hafif ticari araç yatırımlarında yatırım dönemi içerisinde kalmak ve 1 yıldan daha uzun süreli olmamak üzere CKD aksam ve parçalarının ithali teşvik belgesi kapsamında uygun görülebilir.

Ancak, binek araçları, otobüs, çekici (Euro I, Euro II, Euro III veya Euro IV normlarına uygun yeşil motoru haiz olanlar hariç), yedek parça, treyler (frigorifik olanlar hariç), mobilya, yat, motorbot, kamyon (off road-truck tipi ile karayoluna çıkması mümkün olmayan kaya tipi damperli kamyonlar hariç), transmiksler, kesintisiz güç kaynağı, beton santrali, forklift, beton pompası, inşaat malzemeleri, porselenden ve seramikten mamul sofralar ve mutfak eşyasının teşvik belgesi kapsamında ithal edilmesi halinde yürürlükteki İthalat Rejimi Kararında öngörülen oranlarda Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu tahsil edilir.

Bu Karar çerçevesinde teşvik belgesi kapsamında hammadde, aramalı ve işletme malzemesi ithal edilemez.

İthalat Rejimi Kararı uyarınca yayımlanan "Eski, Kullanılmış veya Yenileştirilmiş Olarak İthal Edilebilecek Maddelere İlişkin Tebliğ" hükümleri uyarınca ithali mümkün olan kullanılmış makine ve teçhizat (karayolu nakil vasıtaları hariç), bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da gözönüne alınarak proje bazında yapılacak değerlendirme sonucunda teşvik belgesi kapsamına dahil edilebilir. Bunun dışında İthalat Rejimi Kararı uyarınca ithaline izin verilen kullanılmış makine ve teçhizatlar ayrıca bu Karar kapsamındaki destek unsurlarından yararlandırılmaz.

Özel önem taşıyan sektör yatırımı

Madde 13- Bu Karar kapsamında normal yörelerde yapılacak yatırımlar, bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) yatırımları, ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, enerji dahil altyapı yatırımları, eğitim yatırımları, sağlık yatırımları, turizm yatırımları, maden istihracına yönelik yatırımlar, bilişim teknolojisi yatırımları, yazılım geliştirme yatırımları, genel amaçlı rehabilitasyon merkezleri ve huzurevleri yatırımları, gemi ve yat inşa yatırımları, tersane yatırımları, uçak ve helikopter yatırımları, elektronik sanayi yatırımları, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanında yapılacak yatırımlar, özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar ve ileri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden en az birini içeren ve sabit yatırım tutarı 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerindeki yatırımlar özel önem taşıyan sektör yatırımlarıdır.

Yatırım indirimi

Madde 14- Bu Karar kapsamında teşvik belgesine bağlanmak suretiyle yapılacak yatırımlar için yatırım indirimi oranı;

- a. Gelişmiş yörelerde yapılacak yatırımlar için %40,
 - b. Özel önem taşıyan sektör yatırımlarından;
 - 1) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar, özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin 13 üncü maddede sayılan diğer özel önem taşıyan sektör yatırımları için %100,
 - 2) Normal yörelerde yapılacak diğer yatırımlar için %60,
 - c. Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlar için %100,
 - d. Uluslararası rekabet gücü kazandıracak, yüksek teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden en az ikisini içeren ve 250 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasını aşan sınai yatırımlar için yöre farkı gözetilmeksizin %200,
- olarak uygulanır.

Yatırım indiriminde, Maliye Bakanlığınca her yıl belirlenen asgari yatırım indirimine esas tutarlar esas alınır.

Katma Değer Vergisi İstisnası

Madde 15- 25/10/1984 tarihli ve 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu gereğince, teşvik belgesini haiz yatırımcılara teşvik belgesi kapsamında yapılacak makine ve teçhizat ithal ve yerli teslimleri Katma Değer Vergisinden istisnadır.

Kredi Tahsisi

Madde 16 - Bu Karar uyarınca aşağıda belirtilen konular için, Müsteşarlıkça uygun görülmesi halinde teşvik belgeli veya belgesiz olarak kredi tahsis edilebilir.

- a) Araştırma-geliştirme yatırımları,
- b) Çevre korumaya yönelik yatırımlar,
- c) Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanındaki yatırımlar,
- d) Teknoloji geliştirme bölgelerinde yapılacak yatırımlar,
- e) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar (Bu fıkranın a, b, c ve d bentlerinde belirtilen konulardaki yatırımlar ile bölgesel ve sektörel kısıtlamalar uygulanan yatırım konuları hariç olmak üzere, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Hatay, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van illerinde yapılacak sabit

yatırım tutarı 3 trilyon Türk Lirasının üzerinde ve en az 75 kişilik istihdam sağlamaya yönelik komple yeni yatırımlar),

f) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar kapsamındaki illere ve gelişmiş yörelerden kalkınmada öncelikli yörelere ve özel amaçlı bölgelere taşınacak yatırımlar,

Bu kapsamda ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanındaki yatırımlar ile bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar kapsamındaki illere ve gelişmiş yörelerden kalkınmada öncelikli yörelere ve özel amaçlı bölgelere taşınacak yatırımlar için tahsis edilecek kredi miktarı Bakanlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek harcamaların %50'si kadar olup, 400 milyar Türk Lirasını geçemez. Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar için tahsis edilecek yatırım kredisi miktarı sabit yatırım tutarının %30'u kadar olup, bu miktar 4,5 trilyon Türk Lirasını geçemez.

g) Daha önce 7/11/1996 tarihli ve 96/8905 sayılı, 26/2/1999 tarihli ve 99/12477 sayılı, 9/4/1999 tarihli ve 99/12655 sayılı, 22/11/2000 tarihli ve 2000/1721 sayılı Bakanlar Kurulu kararları kapsamında yatırım ve/veya işletme kredisi kullandırılan yatırımlar ile bu maddenin diğer bentleri kapsamında kredilendirilen yatırımlar hariç olmak üzere; kalkınmada öncelikli yörelerde imalat sanayi, tarımsal sanayi ve madencilik konularında;

1) Yapılacak yatırımlar için, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar dikkate alınarak yatırım ve/veya işletme kredisi,

2) Mevcut olan ve asgari 50 kişilik istihdamı ve işletme sermayesi yetersizliği bulunan tesisler için, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar dikkate alınmaksızın işletme kredisi,

Bu kapsamda tahsis edilecek yatırım kredisi miktarı faizsiz sabit yatırım tutarının %50'si kadar olup bu miktar 500 milyar Türk Lirasını, aracı bankaca işletme sermayesi yetersizliği de dikkate alınarak tespit edilecek işletme kredisi miktarı ise 200 milyar Türk Lirasını geçemez. Yatırım ve işletme kredisinin birlikte kullanılması halinde toplam kredi miktarı azami 700 milyar Türk Lirasıdır.

Bu maddede yer alan krediler, tahsis edilen yer ve amaç dışında kullanılamaz. Bu kredilerden herhangi biri kapsamında tahsis yapılması halinde, diğer kredi türlerinden mükerrer kredi tahsisi yapılamaz ve tahsis amacı dışındaki kredi konularına dönüştürülemez.

Tahsis edilecek kredilerin vadesi, teşvik belgeli veya teşvik belgesiz olarak uygulanması ile diğer esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenir.

Devir, temlik, satış ve ihraç

Madde 17- Teşvik belgesi kapsamı ithal makine ve teçhizatın 5 yıl, yerli makine ve teçhizatın ise 2 yıl süre ile Müsteşarlığın izni olmaksızın devir, temlik, satış ve ihracı yapılamaz. Bu işlemler, teşvik belgesindeki kayıt ve koşulların yerine getirilmemesi halinde söz konusu sürelerin dolmuş olması durumunda da izne tabidir.

Teşvik belgesi kapsamı yatırımın veya belge kapsamında temin edilen makine ve teçhizatın devir, temlik, satış ve ihracına ilişkin esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenir.

Yatırım yerinin değiştirilmemesi, teşvik belgesinde yer alan yatırıma ilişkin yükümlülüklerin yatırımcı tarafından yerine getirilmesi ve tesislerin bütünlüğünün bozulmaması kaydıyla tesislerin kiralanması serbesttir.

Yatırımın süresi ve tamamlama vizesi

Madde 18- Teşvik belgesi kapsamı yatırımların proje bazında yapılacak değerlendirme sonucunda öngörülecek sürede gerçekleştirilmesi esastır. Yatırımın gerçekleşme durumu, altışar aylık dönemler halinde teşvik belgesini düzenleyen ilgili mercie bildirilir. Yatırımın öngörülen sürede gerçekleştirilememesi halinde teşvik belgesinde kayıtlı ilk sürenin yarısı kadar daha ek süre verilebilir.

Öngörülen süre veya ek süre bitimini müteakip altı ay içinde yatırımın tamamlama vizesinin yapılması için teşvik belgesini düzenleyen mercie müracaat edilmesi gerekmektedir.

Madde 19- Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre düzenlenmiş teşvik belgesi konusu yatırım yerinin serbest bölge ilan edilmesi durumunda, teşvik belgesinin verildiği mevzuat hükümlerine bağlı kalınmaksızın yatırımın mevcut hali dikkate alınarak serbest bölgenin faaliyete geçtiği tarih itibarıyla tamamlama vizesi yapılır. Ayrıca, yatırım yerinin organize sanayi bölgesi, teknoloji geliştirme bölgesi veya endüstri bölgesi ilan edilmesi durumunda da talep edilmesi halinde teşvik belgesinin istinat ettiği mevzuat hükümlerine bağlı kalınmaksızın tamamlama vizesi yapılabilir.

Yatırımların nakli

Madde 20- Mevcut yatırımların gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler ile özel amaçlı bölgelere nakline, bu Karar hükümlerine göre sektörlerin ve bölgelerin durumu da dikkate alınarak Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenecek esas ve usuller çerçevesinde proje bazında izin verilebilir.

Kararlara ilişkin uygulama

Madde 21- Teşvik belgesinde öngörülen destek unsurlarının ilgili kurum ve kuruluşlar ile bankalar tarafından uygulanması zorunludur.

Daha önceki yıl Bakanlar Kurulu kararlarına göre teşvik belgesine bağlanan yatırımlarla ilgili uygulamalara, teşvik belgesinin istinat ettiği Karar ile diğer ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen hükümler çerçevesinde devam olunur. Ancak, bu Karar ve bu Karara istinaden yayımlanacak tebliğlerle belirlenecek ihracat taahhüdü, ithalatta alınan fonlar, özkaynak oranları, yatırım indirimi, devir, temlik, satış, ihrac ve kiralama ile ilgili hükümler, bu Kararın yürürlükte olduğu süre içerisinde talep edilmesi halinde, daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden düzenlenmiş teşvik belgelerine de uygulanır.

Bu Karar ve daha önceki kararlarda yer alan destek unsurlarının uygulanmasında ortaya çıkacak tereddüt ve ihtilaflarda Müsteşarlığın görüşü doğrultusunda işlem tesis edilir.

Yetki ve uygulama esasları

Madde 22- Müsteşarlık, tebliğler ile belirlenen esas ve usuller çerçevesinde bu Karar kapsamındaki uygulamaya yönelik bazı işlemlerin yürütme yetkisini diğer kurum ve kuruluşlara devredebilir.

Müsteşarlık, bu Karar'ın uygulanmasını teminen; makro ekonomik politikalar ve gelişen şartlar göz önünde bulundurularak gerekli tedbirleri almaya, Karar'ın işleyişi, çeşitli kurum ve kuruluşlara verilecek görevlere ilişkin esas ve usulleri tebliğler ile belirlemeye, ilgili kuruluşlardan bilgi istemeye, Karar'da öngörülen haller dışında kalan özel durumları inceleyip sonuçlandırmaya, mücbir ve haklı sebeplerin varlığı halinde teşvik belgesi ile ilgili gerekli işlemleri yapmaya, yatırımlarda öngörülen şartlara uyulup uyulmadığını denetlemeye ve denetim sonuçlarına göre gerekli tedbirleri almaya, belgelerde tahrifat yapan, yanlış ve yanıltıcı bilgi ve belge veren yatırımcıların işlemlerini sınırlamaya, teşvik

belgelerini iptal etmeye veya teşvik belgesi kapsamında sağlanan destek unsurlarına kısmen veya tamamen müeyyide uygulamaya yetkilidir.
Diğer mali mevzuata ve milli menfaatlere aykırı davranan firmaların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarınca Müsteşarlığa bildirilmesi halinde de yukarıdaki hükümler uygulanır.

Yatırımlara müeyyide uygulanması

Madde 23- Destek unsurlarından faydalanabilmek için, yatırımların teşvik belgelerindeki kayıt ve koşullara uygun olarak gerçekleştirilmeleri esastır.

Bu Karar ve bu Karar'a ilişkin olarak yürürlüğe konulacak tebliğlerde belirlenen hükümlere aykırı davranan, teşvik belgesindeki kayıt ve koşulları yerine getirmeyen, teşvik belgesi ile diğer belgelerde tahrifat yapan, yanlış ve yanıltıcı bilgi ve belge veren yatırımcıların yararlandıkları destek unsurları, ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri uyarınca kısmen veya tamamen geri alınır.

İKİNCİ BÖLÜM

Bütçe Kaynaklı Krediler

Yatırımları Teşvik Hizmetleri ödeneğinden yapılacak ödemeler

Madde 24- Yatırımların desteklenmesi için her yıl bütçe kanunu ile ayrılan ödenek çerçevesinde teşvik belgeli olup olmadığına bakılmaksızın ilgili mevzuatında öngörülen esas ve usuller çerçevesinde Müsteşarlıkça yatırım ve/veya işletme kredisi tahsis edilebilir ve yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili mevzuatta öngörülen diğer ödemeler yapılabilir. Ayrıca bütçeden, ilgili mevzuatı uyarınca aşağıda belirtilen ödemeler de yapılabilir.

- a. KOBİ yatırımları ile ilgili mevzuat uyarınca yapılacak ödemeler,
- b. İlgili Bakanlar Kurulu kararları uyarınca yatırım ve işletme kredilerine ait devam eden ödemeler,
- c. Yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili olarak daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen hükümler çerçevesinde öngörülen (Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi, Fon Kaynaklı Kredi, Teşvik Primi veya KDV Desteği, Enerji Desteği, SSK Primi, Konut Edindirme Yardımı ve Tasarrufu Teşvik Kesintilerinin işveren hissesi) ödemeler,
- d. Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre teşvik belgesine ilişkin müracaatta Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına yatırılan tutarlar ve zayı olan belgelerle ilgili olarak mevzuatı gereği iade edilmesi gereken tutarlar,
- e. Yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili olarak açılan davalar ve yapılan icra takiplerine ilişkin harç ve masraflar, görülmekte olan davalar sırasında görevli bankalarca yapılması gerekli masraflar, aleyhe sonuçlanan davalarla ilgili olarak geri verilmesi gerekli tutarlar ile mahkeme ve icra masrafları gibi giderler,
- f. Sehven, maddi hata, matrah değişikliği gibi nedenlerle hazine hesabına maledilen, fazladan yatırıldığı idari ve/veya adli makamlarca tespit edilen tutarlardan yapılacak iadeler,
- g. İlgili Bakanlar Kurulu kararları uyarınca öngörülecek yatırım ve/veya işletme kredileri,
- h. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'na yapılacak yıllık ödemeler.

Uygulama esas ve usulleri

Madde 25- Kredi tahsisi ve ödemelerle ilgili işlemlere aracılık edecek bankalar ve diğer kuruluşların tespiti, kredilerin ve ödemelerin (vadesi ve geri dönüşü dahil) işleyişine ilişkin esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğlerle belirlenir.

Bu Karar kapsamında aracı bankalar ile kurum ve kuruluşlara yapılacak aktarmalar, taleplerin Müsteşarlığa intikalini müteakip bütçe ödeneğinin imkanları çerçevesinde gerçekleştirilir.

Tahsis edilecek işletme kredilerinde aracı bankalarca yapılan mali, ekonomik ve teknik değerlendirme sonucunda tesbit edilen tutarlar aracı bankanın talebine istinaden Müsteşarlıkça doğrudan aktarılır.

Aracı bankalar ile diğer kurum ve kuruluşlara yapılacak aktarmalar Müsteşarlığın bağlı olduğu Devlet Bakanının onayına istinaden yapılır.

Madde 26- Bu Karar hükümleri çerçevesinde kullanılacak kredilerin faiz oranı yatırım kredileri için %20, işletme kredileri için %30'dur. Kullanılacak kredilerin faiz oranlarını ekonominin seyrine göre %100'üne kadar artırmaya veya azaltmaya Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı yetkilidir. Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre kullanılan kredilerin bakiyeleri için tabi oldukları kararname hükümlerine göre uygulanması gereken faiz oranını aşmamak kaydıyla yeni belirlenen faiz oranları uygulanır.

Madde 27- Mülga Yatırımları Teşvik Fonundan her ne ad altında olursa olsun daha önce verilmiş krediler ile bu Karar'a ve ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden verilen kredilerin ana para ve faiz geri dönüşleri, bu kredilerin ait olduğu şartlarda ilgili bankalarca tahsil edilir ve bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına intikal ettirilir.

Aracı bankalar ve yatırımcıların sorumluluğu

Madde 28- Aracı bankalar ve yatırımcıların sorumluluğu aşağıda belirtilmiştir.

- a. Aracı bankalar tarafından yapılacak inceleme sonucunda kullanılması öngörülen kredi tutarı, yatırımcılara ödenmek üzere Müsteşarlıkça Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası aracılığıyla aracı bankalara aktarılır.
- b. Aracı bankalarca, ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında aksi belirtilmedikçe yatırım ve/veya işletme kredilerinin aktarma tarihinden itibaren en geç 5 iş günü içinde ilgili yatırımcıya kullanılması zorunludur. Kredinin 5 iş günü içinde kullanılamaması halinde kullanılamayan kredi tutarı en geç müteakip 5 iş günü içinde Saymanlık hesabına iade edilir. Aksi takdirde kredinin banka hesaplarına geçtiği tarih ile Saymanlık hesabına iade edildiği tarih arasında geçen süre için ilgili bankanın kısa vadeli kredilere genel olarak uygulayacağını ilan ettiği kredi faiz oranı üzerinden faiz alınır.
- c. Krediyeye aracılık eden bankalar, kredilerin amacına uygun olarak kullanılmasından ve kredilere ait anapara taksit ve faizlerinin zamanında Saymanlık hesabına yatırılmasından sorumludurlar. Aracı bankalar, ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında aksine bir hüküm bulunmaması halinde anapara taksit ve faizlerini yatırımcılardan tahsil edilip edilmediğine bakılmaksızın, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına tevdi ettikleri global itfa planına göre 5 iş günü içinde bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına yatırmak zorundadırlar. Aracı bankalarca süresinde Saymanlık hesabına yatırılmayan tutarlara, bu hesaba yatırıldıkları tarihe kadar, bu bankaların kısa vadeli kredilere genel olarak uygulayacağını ilan ettiği faiz oranı üzerinden cezai faiz tahakkuk ettirilir.
- d. Aracı bankalar yapacakları aracılık işlemlerinden dolayı krediye tahakkuk eden faizin 4 puanını komisyon olarak alırlar. Bunun dışında ücret, komisyon gibi isimler altında başkaca hiçbir karşılık talep edemezler.
- e. Aracı bankaların mükellefiyetlerini bu Karar hükümleri çerçevesinde yerine getirmemeleri halinde, Müsteşarlıkça Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına verilecek talimata istinaden ilgili bankanın anılan Banka nezdindeki karşılık hesabından virman yapılmak suretiyle tahsili cihetine gidilir.

Tahsil usulü

Madde 29- Süresinde tahsil edilemeyen alacakların ve kredi geri dönüşlerinin tahsili aşağıdaki şekilde yapılır.

- a. Süresinde tahsil edilemeyen alacaklar ile anapara taksit ve tahakkuk eden faizlerinin ve bunlara, ilgili Bakanlar Kurulu kararına göre tahakkuk ettirilecek cezai faizlerin Saymanlık hesabına yatırılmaması halinde bu tutarların tahsilinde 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri uygulanır.
- b. Mülga Yatırımları Teşvik Fonundan ve yatırımları teşvik hizmetleri tertibinden fazla ödendiği tespit edilen tutarlar 6183 sayılı Kanun hükümleri uyarınca ilgili yatırımcılar, kurum ve kuruluşlardan tahsil edilir.

Madde 30- Aracı bankalar kanalıyla kullanılan kredilerin vadesinden önce iadesinin yapılması talebinde bulunulması halinde, iade tarihi ile itfa planında belirtilen vade sonuna kadar olan devre için faiz tahakkuk ettirilmaz. Vadeden önce aracı bankalara intikal ettirilen krediye ilişkin iade tutarlarının bu bankalarca 5 iş günü içinde bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına iadesi zorunludur. Aksi takdirde, aracı bankalara bu Karar'ın 28 inci maddesi hükmü uygulanır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM **Geçici Hükümler**

Geçici Madde 1- 21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu Kararlarına istinaden düzenlenmiş ve Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi ve Fon Kaynaklı Kredi ihtiva etmeyen teşvik belgelerinden;

- a) Yatırım süresi sona ermiş olmakla birlikte tamamlama vizesi yapılmamış veya Müsteşarlık kayıtlarına göre hiç işlem görmemiş olanlar firma talebi olmaksızın,
- b) Fiziki olarak gerçekleşen veya yatırım süresi devam etmekle birlikte mevcut haliyle tamamlama vizesi yapılması istenenler firma talebine istinaden,

Müsteşarlık veya Müsteşarlıkça görevlendirilen Valilikçe (yatırımın bulunduğu il) veya sanayi odasınınca (sanayi odası bulunmaması halinde ticaret ve sanayi odası, gemi ve yat inşası ile tersane yatırımlarında deniz ticaret odası) düzenlenen ekspertiz raporlarına istinaden teşvik belgesi konusu yatırımın bütünlüğü ve altyapı müşterekliği ile, ilgili Bakanlar Kurulu kararı ve teşvik belgesindeki kayıt ve koşullara bakılmaksızın gerçekleşen değerler üzerinden tamamlama vizeleri yapılır. Tamamlama vizeleri, ekspertiz işlemi yapan ve raporunu düzenleyen merci tarafından doğrudan teşvik belgeleri üzerine dercedilerek sonucundan Müsteşarlığa bilgi verilir.

21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu Kararlarına istinaden düzenlenmiş ve Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi ve Fon Kaynaklı Kredi ihtiva eden teşvik belgelerine ilişkin tamamlama vizesi işlemleri, talep edilip edilmediğine bakılmaksızın resen Müsteşarlıkça veya Müsteşarlığın görevlendireceği bankalar veya yukarıdaki fıkrada belirtilen kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlenecek ekspertiz raporlarına istinaden yapılır. Ancak yatırımın fiziki olarak tamamlanmış olup olmadığına bakılmaksızın, ilgili Karar ve teşvik belgesindeki kayıt ve koşullara bağlı kalınmadan tamamlama vizesi yapılan yatırımlarda fazladan prim veya kredi kullanılmış olması halinde fazladan yararlandırılan destek unsurları ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde geri alınır. Bu teşvik belgelerinden 31/12/1999 tarihine kadar tamamlama vizesi başvurusunda bulunulmamış olması sebebiyle iptal edilen ancak teşvik belgesinde yer alan destek unsurlarına henüz müeyyide uygulanmamış olan söz konusu teşvik belgelerine ilişkin tamamlama vizesinin yapılmasının talep edilmesi halinde bu fıkrada belirtilen hükümler çerçevesinde işlem yapılır.

Kaynak Kullanımını Destekleme Primi uygulamasında, teşvik belgesinin istinat ettiği Bakanlar Kurulu Kararı ve ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarındaki hükümler çerçevesinde işlem tesis edilir. Ancak, Kaynak Kullanımını Destekleme Primi ihtiva eden teşvik belgelerinin tamamlama vizesi işlemlerinde Müsteşarlıkça onaylanmış nihai makine ve teçhizat listesinde yer alan ithal ve yerli makine teçhizatlar ile teşvik belgesi kapsamındaki diğer sabit yatırım harcamalarının gerçekleştirme değerleri dikkate alınır.

Gerçekleşen haliyle tamamlama vizesi yapılan teşvik belgelerinde kayıtlı oran üzerinden kullanılan özkaynağa tekabül eden kredi miktarının aşılması halinde, aşılan miktara tekabül eden vergi, resim ve harçlar ile teşvik belgelerindeki ihracat taahhüdünün yerine getirilememesi durumunda yararlanılan vergi, resim ve harçlar 3/12/1988 tarihli ve 3505 sayılı Kanun hükümleri çerçevesinde geri alınır. Ayrıca, KDV desteği veya teşvik primi ihtiva eden gemi ve yat inşa yatırımlarına ilişkin teşvik belgelerinde öngörülen yatırımların farklı gerçekleştirilmesi halinde de gerçekleşen haliyle tamamlama vizesi yapılabilir. Ancak, kapasite artışına tekabül eden harcamalara fazladan KDV desteği veya teşvik primi ödenmez. Fazladan ödeme yapıldığının tespit edilmesi halinde, fazladan yararlanılan kısım ilgili mevzuatı çerçevesinde geri alınır.

28/12/2001 tarihli ve 4731 sayılı Kanun'un geçici 2 nci maddesine istinaden, Kocaeli, Sakarya, Yalova ve Bolu illerinin merkez ve ilçelerinde gerçekleştirilen yatırımlarla ilgili olarak 17/8/1999 tarihinden önce düzenlenmiş teşvik belgeleri, yatırım indirimi, vergi, resim ve harç istisnası ile Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu uygulaması açısından ilgili mevzuatında yazılı olan şartlara bakılmaksızın tamamlanmış kabul edilir. Ayrıca, talep edilmesi halinde yatırımın bütünlüğü ile belge şart ve karakteristik değerlerine ve teşvik belgelerinin tabi olduğu kararname ve tebliğ hükümlerine bağlı kalımsızın belge kapsamındaki yatırımlar mevcut haliyle tamamlanmış sayılarak tamamlama vizeleri yapılır.

Bu madde uyarınca işlem yapılan belgeler konusu yatırımların bakiye kısımları için talep edilmesi halinde, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da dikkate alınarak yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde yeni teşvik belgesi düzenlenebilir.

Müsteşarlıkça veya görevlendirilen kurumlarca yatırım yeri tespit edilemeyen veya süre uzatımı alamayan teşvik belgeleri ise Resmi Gazete'de ilan edilmek suretiyle iptal edilmiş sayılır.

Geçici Madde 2- Daha önceki yıl Bakanlar Kurulu kararlarına göre düzenlenen; Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi, Fon Kaynaklı Kredi içeren teşvik belgeleri (8/12/1999 tarihli ve 99/13717 ile 23/2/1998 tarihli ve 98/10755 sayılı Bakanlar Kurulu kararlarına göre Fon Kaynaklı Kredi içerenler hariç), yatırım süresi 1/1/2000 tarihinden önce bitmiş olan teşvik belgeleri ile Müsteşarlıkça süresi 30/6/2001 tarihine kadar uzatılmış bulunan çekici ve/veya treyler yatırımlarına ilişkin teşvik belgelerine ek süre verilmez ve geçici 1 inci madde hükmü uyarınca tamamlama vizeleri yapılır.

Yukarıda belirtilenler dışındaki teşvik belgelerinden; bu Karar'ın yayımı tarihinden önce iptal edilenler ve tamamlama vizesi yapılanlar ile 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararına istinaden düzenlenenler hariç olmak üzere, yatırım süresi 1/1/2000 ile 31/12/2001 (dahil) tarihleri arasında bitenlere, herhangi bir mercie müracaat edilmeksizin ve teşvik belgeleri üzerinde herhangi bir işlem yapılmaksızın son kez 31/12/2002 tarihine kadar süre verilmiş sayılır. Söz konusu teşvik belgelerinde öngörülen destek unsurları, ilgili kurum ve kuruluşlar ile bankalar tarafından uygulanmaya devam olunur.

Ayrıca,

- a. Talep edilmesi halinde;
 - 1) Sabit yatırım tutarının 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerinde olması nedeniyle özel önem taşıyan sektör yatırımları kapsamında düzenlenmiş,

- 2) Sabit yatırım tutarının 250 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerinde olması nedeniyle %200 oranında yatırım indiriminden yararlanan yatırımlara ilişkin,
3) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlara ilişkin,
4) 8/12/1999 tarihli ve 99/13717 sayılı Tabii Afetten Zarar Gören Yatırımların (Küçük ve Orta Boy İşletmeler Dahil) Ekonomiye Kazandırılması Hakkında Karar çerçevesinde desteklenen yatırımlara ilişkin,
5) Fon kaynaklı kredi içeren 23/2/1998 tarihli ve 98/10755 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'na göre düzenlenmiş, teşvik belgelerine, yukarıda belirlenen süre kısıtlamasına bağlı kalınmaksızın, bir defada Müsteşarlıkça proje bazında ek süre verilebilir.
- b. Teşvik belgesinin düzenleniş tarihi itibarıyla yatırım bitiş tarihi 31/12/2001 tarihinden sonraya tekabül eden teşvik belgelerine, talep edilmesi halinde belgede kayıtlı yatırım süresinin azami yarısı kadar ek süre verilebilir.
- c. Talep edilmesi halinde, 30/1/2002 tarihli ve 4743 sayılı Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 3 üncü maddesine istinaden, finansal yeniden yapılandırma sözleşmelerine göre borçları yeniden yapılandırılan ve yeni bir itfa planına bağlanan borçlular tarafından alınmış olan teşvik belgelerinin süreleri, sözleşmeler ile belirlenen sürelere kadar Müsteşarlıkça uzatılır.

Yukarıda belirtilen sürelerin sonunda yatırımların tamamlama vizesi için yatırımcılar tarafından 6 ay içerisinde Müsteşarlığa müracaat edilmesi gerekmektedir.

Geçici Madde 3- a) Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılan yatırımlar ile 4/6/1985 tarihli ve 3213 sayılı Kanunun 9 uncu maddesi hükmü gereği bu yörelerde uygulanan destek unsurlarından istifade ettirilen yatırımlar için düzenlenmiş ve halen geçerli olan;

- KDV+10 puan oranında KDV desteği veya teşvik primi ihtiva eden,
- 1/8/1998 tarihinden önce onaylanmış yerli makine ve teçhizat listesinde yer alan,

-1/8/1998 tarihinden sonra satın alınması sebebiyle KDV desteğinden yararlanamayarak istisnadan yararlanan, teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizatın KDV'siz fatura bedelinin %10'u oranında,

b) Kalkınmada öncelikli yörelerde uluslararası ihale neticesi yapılan teşvik belgeli yatırımlarda, ihalenin Türkiye'de yerleşik firmalarda kalması halinde yatırımcı firma yerine, ihaleyi kazanan firmaların bu kapsamda yapacağı harcamalara, yatırımcının teşvik belgesinde belirtilen oranda,

c) Gemi ve yat inşa yatırımları için düzenlenmiş ve sabit yatırım tutarı üzerinden KDV desteği veya teşvik primi öngörülmüş bulunan teşvik belgelerine belgede belirtilen oranda,

KDV desteği veya teşvik primi uygulamasına ilgili mevzuatında belirtilen esas ve usuller çerçevesinde, Valilikçe veya Yeminli Mali Müşavirce rapor düzenlenmiş ve 31/12/2001 tarihine kadar Müsteşarlığa müracaat edilmiş olması kaydıyla, 2002 yılında yapılacak harcamalarda ödemeye esas tutarın bütçe imkanları ölçüsünde son kez %50'sine kadar olan kısmının ödenmesine devam olunur. Ayrıca, sabit yatırım tutarı üzerinden KDV desteği veya teşvik primi öngörülmüş bulunan teşvik belgeleri kapsamında 31/12/2001 tarihine kadar ithalat yapılması ve bunun gümrük giriş beyannameleri ile tevsik edilmesi halinde de aynı uygulama yapılır. Aksi takdirde 2002 yılı harcamalarına ödeme yapılmaz.

Geçici Madde 4- 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununda değişiklik yapan 11/8/1999 tarihli ve 4444 sayılı Kanuna göre; kurumların üretim ve turizm yatırım veya işletme belgesine sahip turizm tesislerinin ve bu tesislere ilişkin gayri menkullerinin tamamının veya bir kısmının, teşvik belgeli yatırım yapmak üzere kurulacak olan bir sermaye şirketine veya yeni kurulacak yabancı ortaklı bir anonim şirkete aynı sermaye olarak konulması kaydıyla devri Müsteşarlığın iznine tabidir. Bu durumda, teşvik belgesinin

tamamlama vizesinin yapılması kaydıyla, destek unsurları geri alınmaz. 4444 sayılı Kanun hükümleri çerçevesinde bu amaçla yeni kurulmuş veya kurulacak şirketin 5 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasını aşan yatırımları için bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da dikkate alınarak teşvik belgesi düzenlenir.

Geçici Madde 5- 12/10/1984 tarihli ve 84/8630 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden düzenlenen teşvik belgeleri ile ilgili olarak yatırım tamamlama vizesi şartı bulunmadığından, söz konusu teşvik belgeleri kapsamındaki yatırımlar herhangi bir işlem yapılmaksızın tamamlanmış sayılırlar.

Geçici Madde 6- Bu Karar'ın yayımı tarihinden önce sonuçlandırılmamış müracaatlar, müracaat tarihinde yürürlükte bulunan Bakanlar Kurulu Kararı hükümleri çerçevesinde sonuçlandırılır. Ancak, talep edilmesi halinde bu Karar'a istinaden teşvik belgesi düzenlenebilir veya bu Karar'ın lehe gelen hükümleri uygulanabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM **Yürürlük ve Yürütme**

Yürürlükten kaldırılan hükümler

Madde 31- 21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı , 11/2/2002 tarihli ve 2002/3699 sayılı Bakanlar Kurulu kararları ile 3/7/2001 tarihli ve 2001/2698 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın geçici 1 inci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.

Yürürlük

Madde 32- Bu Karar; 24,25,26,27,28,29 ve 30 uncu maddeleri 1/1/2002 tarihinden geçerli olmak üzere yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 33- Bu Karar'ı Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu Devlet Bakanı yürütür.

YATIRIM TEŞVİK UYGULAMALARINDA YÖRELER

Gelişmiş Yöre Kapsamındaki İller	Normal Yöre Kapsamındaki İller	Kalkınmada Öncelikli Yöre Kapsamındaki İller	
ADANA (Büyükşehir Belediyesi sınırları içi)	ADANA (Büyükşehir Belediyesi sınırları dışı)	ADIYAMAN	MARDİN
		AĞRI	MUŞ
ANKARA (Büyükşehir Belediyesi sınırları içi)	ANKARA (Büyükşehir Belediyesi sınırları dışı)	AKSARAY	NEVŞEHİR
		AMASYA	NİĞDE
ANTALYA (Büyükşehir Belediyesi sınırları içi)	ANTALYA (Büyükşehir Belediyesi sınırları dışı)	ARDAHAN	ORDU
		ARTVİN	OSMANIYE
BURSA (Büyükşehir Belediyesi sınırları içi)	BOLU	BARTIN	RIZE
	BURDUR	BATMAN	SAMSUN
İSTANBUL (İl sınırları)	BURSA (Büyükşehir Belediyesi sınırları dışı)	BAYBURT	SİİRT
İZMİR (Büyükşehir Belediyesi sınırları içi)		BİNGÖL	SINOP
KOCAELİ (İl sınırları)	ÇANAKKALE (Bozcaada ve Gökçeada ilçeleri hariç)	BİTLİS	SIVAS
		ÇANAKKALE (Bozcaada ve Gökçeada ilçeleri)	ŞANLIURFA
	ESKİŞEHİR		ŞİRNAK
	GAZİANTEP	ÇANKIRI	TOKAT
	İÇEL	ÇORUM	TRABZON
	İZMİR (Büyükşehir Belediyesi sınırları dışı)	DİYARBAKIR	TUNCELİ
		ELAZIĞ	VAN
	AFYON	ERZİNCAN	YOZGAT
	AYDIN	ERZURUM	ZONGULDAK
	BALIKESİR	GİRESUN	
	BİLECİK	GÜMÜŞHANE	
	DENİZLİ	HAKKARI	
	DÜZCE	İĞDIR	
	EDİRNE	K.MARAŞ	
	HATAY	KARABÜK	
	ISPARTA	KARAMAN	
	KAYSERİ	KARS	
	KIRKLARELİ	KASTAMONU	
	KONYA	KİLİS	
	KÜTAHYA	KIRIKKALE	
	MANİSA	KIRŞEHİR	
	MUĞLA	MALATYA	
	SAKARYA		
	TEKİRDAĞ		
	UŞAK		
	YALOVA		

EK 5-B : KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERİN YATIRIMLARINDA DEVLET YARDIMLARI HAKKINDA KARAR

KARAR SAYISI:2001/1822

Yayımlandığı Resmi Gazete Tarih ve Sayısı:18.01.2001/24291

Amaç

Madde 1- Bu Karar, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedefler ile Avrupa Birliği normlarına ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak desteklenmelerini, uluslararası düzeyde rekabet edebilmelerini teminen üretim, kalite ve standartlarını artırmalarını, istihdam yaratmalarını sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

Kapsam

Madde 2- Bu Karar,

- a) İmalat (çirçir ve entegre olmayan paketleme yatırımları hariç)
 - b) Tarımsal Sanayi (tarım ürünlerini işleyerek değerlendiren ve/veya pazara hazırlamaya yönelik faaliyette bulunan her türlü tarım işletmeleri ile soğuk hava depoları dahil)
 - c) Turizm(Konaklama Tesisleri)
 - d) Eğitim ve Sağlık
 - e) Madencilik
 - f) Yazılım geliştirme
- yatırımlarından, sektörel ve bölgesel kısıtlamalar dikkate alınarak, Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanlığı'nca yayımlanacak genelgelerle belirlenen faaliyetleri kapsar.

Ayrıca bu Karar çerçevesinde;

a) İmalat ve tarımsal sanayi sektöründe faaliyette bulunan işletmelerden; kanuni defter kayıtlarında arsa ve bina hariç, makine ve teçhizat, tesis, taşıt araç ve gereçleri, döşeme ve demirbaşları toplamının net tutarı 400 milyar Türk Lirasını aşmayan;

- 1) 50 ila 250 işçi çalıştıran orta ölçekli,
- 2) 10 ila 49 işçi çalıştıran küçük ölçekli,
- 3) 1 ila 9 işçi çalıştıran mikro ölçekli,

işletmelerin yatırımları (EK-1'de yer alan gelişmiş yörelerde araştırma ve geliştirme yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar ile Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca belirlenen özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinde yapılacak yatırımlar hariç komple yeni yatırımlar için KOBİ teşvik belgesi düzenlenmez.),

b) Çanakkale il sınırlarının güneyi ile İçel il sınırlarının doğusu arasında kalan 3 km. derinliğindeki kıyı şeridi ve Nevşehir ilinde Merkez, Ürgüp ve Avanos ilçe sınırları dışında yapılacak turizm yatırımları (konaklama tesisleri) ile mevcut konaklama tesislerinin modernizasyon yatırımları,

c) Kalkınmada öncelikli yörelerde sağlık alanında yapılacak yatırımlar,

- d) Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak eğitim yatırımları ile gelişmiş ve normal yörelerde yapılacak ilk ve orta eğitim yatırımlarına ait tevsî ve modernizasyon yatırımları,
- e) Madencilikle iştigal eden işletmelerin, istihraç, işleme veya zenginleştirme yatırımları,
- f) Yazılım geliştirme yatırımları

KOBİ yatırımları olarak nitelendirilir.

Tanımlar

Madde 3- Bu Karar'da geçen;

Müsteşarlık: Hazine Müsteşarlığını,

Fon: Yatırımları Teşvik Fonunu,

Aracı Bankalar:Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. ve Sınai Yatırım Bankası A.Ş.,

KOBİ:Bağımsız nitelikteki veya sermayesinin en fazla %25'i büyük işletmelere ait olan küçük ve orta ölçekli işletmeler ile mikro işletmeleri,

KOBİ teşvik belgesi:KOBİ Yatırım teşvik belgesini,

KOBİ Yatırımlarına Ortaklık Şirketleri: Küçük ve orta ölçekli işletmeler ile mikro işletmelerin yatırımlarına ortak olmak suretiyle finansman desteği sağlamak ve danışmanlık hizmeti vermek üzere kurulmuş işletmeleri,

Kredi Garanti Kuruluşları: Münhasıran KOBİ'lere kredi teminatı sağlamak üzere kurulan ve bu faaliyetlerinden elde ettikleri kazançları teminat sorumluluk fonlarına ekleyen ve bu fonları ortaklarına dağıtmayan kuruluşları

ifade eder.

KOBİ Teşvik Belgesi

Madde 4- KOBİ'lerin makine ve teçhizat harcamaları ile hammadde ve işletme malzemesi alımlarının desteklenmesi amacıyla Müsteşarlıkça KOBİ teşvik belgesi düzenlenir. Bina inşaat harcamaları sadece turizm (konaklama tesisleri), eğitim ve sağlık yatırımlarında dikkate alınır.

Destek unsurlarından yararlanabilmek için KOBİ teşvik belgesine konu bina inşaat, makine ve teçhizat harcamaları ile hammadde ve işletme malzemesi teminine yönelik yatırımın, 400 milyar Türk Lirasını aşmaması gerekmektedir.

Aracı bankalara yapılacak KOBİ teşvik belgesine ilişkin müracaatlarda;

- a. Turizm yatırımlarında Turizm Bakanlığından alınacak Turizm Yatırım Belgesi (21/1/1998 tarihli ve 4325 sayılı Kanun kapsamında arazi tahsisi yapılmasının söz konusu olması halinde bu belge teşvik belgesinin düzenlenmesi safhasında aranmaz.) ve/veya işletme belgelerinin,
- b. Sağlık yatırımlarında Sağlık Bakanlığından alınacak izin belgesinin,
- c. Eğitim yatırımlarında Milli Eğitim Bakanlığından alınacak izin belgesinin,
- d. İstihraça yönelik madencilik yatırımlarında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Maden İşleri Genel Müdürlüğünden alınacak İşletme Ruhsatı ve izni veya Maden İşleri Genel Müdürlüğünce onaylanmış (kamu kurum ve kuruluşlarının uhdesindeki maden sahalarıyla ilgili rödövens sözleşmelerinde bu onay aranmaz) işletme ruhsatlı sahaya ait rödövens sözleşmesinin,
- e. Tersane (gemi inşa ve onarım tesisleri) yatırımlarında Denizcilik Müsteşarlığından alınacak uygun görüş yazısının

ibraz edilmesi zorunludur.

KOBİ teşvik belgesine ilişkin talebin Müsteşarlıkça uygun görülmesi halinde, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon'a irat kaydedilmek üzere, gelişmiş ve normal yörelerde yapılacak yatırımlarda 100 milyon Türk Lirasının, kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda ise 50 milyon Türk Lirasının yatırılması zorunludur.

Yatırımcı tarafından ilk başvuru,

- a. Turizm, eğitim, sağlık ve tarımsal sanayi yatırımları için Türkiye Kalkınma Bankasının,
- b. Diğer yatırımlar için diğer aracı bankaların

ilgili şubelere yapılır.

Yatırımcı adına düzenlenecek KOBİ teşvik belgesi için Müsteşarlığa müracaat, yatırımcı adına aracı bankalar tarafından yapılır. Aracı bankalar KOBİ teşvik belgesine bağlanmasını talep ettikleri yatırım ile ilgili bilgi ve belgeleri, Müsteşarlığın belirleyeceği ayrı bir format içinde temin eder. Bu bilgilerin doğruluğundan ve talebin ilgili karar ve tebliğlere uygunluğundan aracı bankalar sorumludur. Bu format içeriğinde yer alan bilgilerden Müsteşarlıkça belirlenen kısımları, yatırımcı tarafından ek bir form ile yatırımcının bağlı bulunduğu Odaya (Sanayi Odası, Ticaret Odası, Ticaret ve Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkarlar Odası) tasdik ettirilir.

Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar hükümlerine göre düzenlenmiş ve halen geçerli olan Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında bulunan makine ve teçhizat için KOBİ teşvik belgesi düzenlenmez ve bu Karar hükümlerinden yararlandırılmaz.

Yatırımın Süresi ve Tamamlama Vizesi

Madde 5- Yatırımın gerçekleşmesi ile ilgili takip, kontrol ve sorumluluk aracı bankalara aittir.

KOBİ teşvik belgesinde bina inşaat harcaması öngörülen yatırımlara en fazla iki (2) yıl, diğer yatırımlara ise bir (1) yıl süre verilir. Bu süre içinde tamamlanamayan yatırımlarla ilgili olarak, itfa planında bir değişiklik yapılmaması koşuluyla, haklı sebepler dikkate alınarak Müsteşarlıkça belirlenecek esaslar çerçevesinde aracı bankalar tarafından 12 aya kadar ek süre verilebilir.

Öngörülen süre veya ek süre bitimini müteakip üç ay içinde yatırımın tamamlanıp tamamlanmadığı aracı bankalarca tespit edilerek Müsteşarlığa bildirilir. Müsteşarlık tarafından hazırlanarak aracı bankalara bildirilen yatırımın mali ve fiziki gerçekleşme durumunu içeren Yatırım Tamamlama Formuna uygun olarak tamamlanmış yatırımlarla ilgili yatırım tamamlama vizesi aracı bankalarca yapılır ve en geç üç ay içinde Müsteşarlığa bildirilir. Tamamlanmayan veya Yatırım Tamamlama Formu yukarıda belirlenen süre içinde Müsteşarlığa intikal etmeyen yatırımlara ait KOBİ teşvik belgeleri iptal edilmiş sayılarak sağlanmış olan destek unsurları 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun çerçevesinde ilgililerden geri alınır.

Serbest Bölgelerde Yapılacak Yatırımlar

Madde 6- KOBİ'lerin serbest bölgelerde sadece imalat sektöründe yapacakları yatırımları için KOBİ teşvik belgesi düzenlenebilir. Bu yatırımlar için sadece 15 inci maddenin (A) bendinde gelişmiş yöreler için belirlenen oranlarda yatırım ve işletme kredisi öngörülebilir

Kredi Garanti Kuruluşlarınca Garanti Altına Alınan Krediler

Madde 7- Kredi Garanti Kuruluşlarınca KOBİ teşvik belgeli yatırımlarla ilgili olarak bir takvim yılı içinde verilen toplam teminatın %10'unu geçmemek kaydıyla, Kredi Garanti

Kuruluşlarının bu sürede üstlendikleri garanti/kefalet dolayısıyla bankalara ödemek zorunda kaldıkları toplam tazmin tutarlarının %50'si Fondan karşılanabilir. Kredi Garanti Kuruluşlarınca tazmin edilen garanti/kefaletler dolayısıyla firmalara karşı ortaya çıkan alacaklarına mahsuben Kredi Garanti Kuruluşlarınca yapılacak tahsilatların aynı oranda Fon'a iadesi zorunludur.

Kredi Garanti Kuruluşlarının üstlendikleri garanti/kefalet dolayısıyla Fon'dan karşılanan bakiye tazmin tutarları ise garanti/kefil oldukları KOBİ'lerden 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine istinaden Fon'a tahsil edilir.

KOBİ Yatırımlarına Ortaklık Şirketlerinin Yatırımları

Madde 8- KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerine, bir önceki yılda KOBİ'lere iştirak edilen toplam sermaye payının %20'sini geçmemek kaydıyla, aracı bankalar kanalıyla Fon'dan kredi kullanılabilir. Söz konusu şirketlerin bu krediden yararlanabilmeleri için;

- a) Toplam sermaye katkısının ödenmiş sermayenin 3 katını geçmemesi,
- b) Sermaye katkısının KOBİ'lerin sabit yatırım projeleri için yapılması ve KOBİ'lerde sermayenin en fazla %25'i kadar olması,
- c) KOBİ'lere sermaye payı konulmak suretiyle oluşturulacak ortaklığın en geç 10 yıl içinde sona ereceğine dair aracı bankaya taahhütte bulunulması,
- d) KOBİ ile borç alacak ilişkisine girilmemesi

gerekmektedir.

KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerinin kullanabilecekleri azami kredi miktarı bir takvim yılı içinde 600 milyar Türk Lirasıdır.

Kullanılabilecek kredi dört yıl vadeli olup, anapara ve faiz ödemeleri altışar aylık dönemler halinde yapılır. Bu kredinin faiz oranı %15'tir.

KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerine tahsis edilen Fon kaynaklı kredinin uygulaması, geri alınması, takibi ve benzeri konulara ilişkin usul ve esaslar bu Karar'ın 15 inci maddesi çerçevesinde yürütülür.

Destek Unsurlarında Bölgesel Ayırım

Madde 9- Destek unsurlarının uygulanması açısından yöreler; gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler olmak üzere üçe ayrılmıştır (EK 1). Kalkınmada öncelikli yöre kapsamındaki iller, Yüksek Planlama Kurulu kararları ile yeniden belirlenebilir.

Uygulanacak Destek Unsurları

Madde 10- KOBİ yatırımları için öngörülebilir destek unsurları şunlardır:

- a) Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu istisnası,
- b) Yatırım indirimi,
- c) Katma Değer Vergisi (KDV) istisnası,
- d) Vergi, resim ve harç istisnası,
- e) Fondan kredi tahsisi.

Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası

Madde 11- Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar'ın ilgili hükümleri çerçevesinde, KOBİ teşvik belgesi kapsamında makine ve teçhizatın ithaline izin verilebilir. Ancak, KOBİ teşvik belgesi kapsamında kullanılmış makine ve teçhizat temin edilemez.

KOBİ teşvik belgesi kapsamında hammadde ve işletme malzemesi ithal edilmesi halinde yürürlükteki İthalat Rejimi Kararı'nda öngörülen oranlarda Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu tahsil edilir.

Yatırım İndirimi

Madde 12- 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun Ek 3 üncü maddesi hükmü uyarınca; organize sanayi bölgeleri ve kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlar için yatırım indirimi oranı %100'dür.

Bu Karar kapsamında normal yörelerde yapılacak yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) yatırımları, ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknopark ve teknoparklarda yapılacak yatırımlar, enerji dahil altyapı yatırımları, Bilim Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanında yapılacak yatırımlar, elektronik sanayi yatırımları, gemi ve yat inşa yatırımları, tersane yatırımları, uçak ve helikopter yatırımları, eğitim yatırımları, sağlık yatırımları, turizm yatırımları, maden istihracına yönelik yatırımlar, bilişim teknolojisi yatırımları, yazılım geliştirme yatırımları, genel amaçlı rehabilitasyon merkezleri ve huzurevleri yatırımları, bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca belirlenen küçük sanayi siteleri ile küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgelerinde yapılacak yatırımlar, ileri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden en az birini içeren ve sabit yatırım tutarı 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerindeki yatırımlar özel önem taşıyan sektör yatırımlarıdır.

Bu çerçevede özel önem taşıyan sektör kapsamındaki KOBİ yatırımlarına uygulanacak yatırım indirimi oranları ise;

- a) Gelişmiş yörelerde yapılacak yatırımlar için %60,
- b) Normal yörelerde yapılacak yatırımlar için %100,
- c)Gelişmiş yörelerde yapılacak ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca belirlenen küçük sanayi siteleri ile küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgelerinde yapılacak yatırımlar, madencilik, eğitim, turizm(konaklama tesisi) ve yazılım geliştirme yatırımları için %100

olarak uygulanır.

Yatırım indiriminde, Maliye Bakanlığınca her yıl belirlenen asgari yatırım indirimi tutarları esas alınır.

Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası

Madde 13- 25/10/1984 tarihli ve 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanununun 13 üncü maddesinin (d) bendi gereğince, KOBİ teşvik belgesini haiz yatırımcılara KOBİ teşvik belgesi kapsamında yapılacak yeni makine ve teçhizat ithal ve yerli teslimleri Katma Değer Vergisinden istisnadır.

Vergi, Resim ve Harç İstisnası

Madde 14- 3/12/1988 tarihli ve 3505 sayılı Kanunun Geçici 2 nci maddesine göre, yatırımın tamamlanmasını müteakip 2 yıl içinde 1.000 ABD Doları tutarında ihracat yapılacağına dair aracı bankaya taahhütte bulunulması kaydıyla ilgili mevzuat çerçevesinde yapılacak yatırımlar vergi, resim ve harçlardan istisna edilirler.

Fon'dan Kredi Tahsisi

Madde 15- KOBİ yatırımları için aşağıda belirtilen esaslar çerçevesinde Fon'dan yatırım ve işletme kredisi tahsis edilebilir.

A) Fon'dan Kredi Tahsisinin Şartları

Fon kaynaklı krediler sadece makine ve teçhizat alımı için (turizm, eğitim ve sağlık yatırımlarında bina inşaat harcamaları dahil olup, bu miktar sabit yatırımın %20'sini geçemez) yatırım kredisi ile hammadde ve işletme malzemesi alımına yönelik olarak işletme kredisi şeklinde kullanılabilir.

Fon'dan, imalat ve tarımsal sanayi sektörlerinde yapılacak yatırımlar için faizsiz sabit yatırım tutarının aşağıda belirtilen oranlarında yatırım kredisi tahsis edilebilir.

	Kalkınmada Öncelikli Yöre	Normal Yöre	Gelişmiş Yöre
Mikro ölçekli işletmeler	% 60	% 50	% 40
Küçük ölçekli işletmeler	% 50	% 40	% 30
Orta ölçekli işletmeler	% 40	% 30	% 20

Araştırma-geliştirme yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar ve organize sanayi bölgelerinde (özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil) gerçekleştirilecek yatırımlar için yukarıda belirtilen oranlara 10 puan ilave edilir.

Turizm yatırımları (konaklama tesisleri) ve yazılım geliştirme yatırımları için orta ölçekli işletmeler sütununda yer alan oranlar, eğitim yatırımları için küçük ölçekli işletmeler sütununda yer alan oranlar, sağlık yatırımları ve madencilik yatırımları için kalkınmada öncelikli yörelerdeki mikro ölçekli işletmeler için geçerli olan oran dikkate alınır.

Öngörülen yatırım kredisi miktarı 200 milyar Türk Lirasını geçemez.

Yatırım kredisi ile birlikte işletme kredisi talep edilmesi halinde; Müsteşarlık ve aracı bankalarca belirlenecek esaslar çerçevesinde hammadde ve işletme malzemesi ihtiyacının karşılanabilmesini teminen, faizsiz sabit yatırım tutarının %20'sine kadar işletme kredisi tahsis edilebilir. Bu miktar 80 milyar Türk Lirasını geçemez.

Sadece işletme kredisi kullanılması halinde ise Fon'dan tahsis edilebilecek azami kredi tutarı 35 milyar Türk Lirasıdır.

Yatırım ve işletme kredilerinin birlikte kullanılması durumunda öngörülecek toplam kredi miktarı azami 280 milyar Türk Lirasıdır.

KOBİ işletmelerinde toplam sabit yatırımın gelişmiş ve normal yörelerde en az %30'unun, kalkınmada öncelikli yörelerde en az %20'sinin özkaynaklardan karşılanması gerekmektedir.

B) Fondan Kullanılan Kredilerin Vadesi, Faizi ve Geri Dönüşü

KOBİ'lere Fon kaynaklarından kullanılan yatırım kredilerinin faiz oranları; kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda %10, diğer yörelerde %15'tir. İşletme kredilerine uygulanacak faiz oranı ise kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda %15, diğer yörelerde %25'tir. Ekonominin seyrine göre yukarıda belirtilen faiz oranlarının %100'üne kadar artırılmasına veya azaltılmasına Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı

yetkilidir. Daha önceki Kararlara göre düzenlenen KOBİ teşvik belgeleri kapsamında kullanılan kredilerin bakiyeleri için de tabi oldukları Kararname hükümlerine göre uygulanması gereken faiz oranını aşmamak kaydıyla bu maddede belirtilen faiz oranları uygulanır.

KOBİ'lere kullanılacak Fon kaynaklı yatırım kredilerinde vade azami 4 yıl, işletme kredilerinde 2 yıldır. Yatırım kredilerinde 1 yıl ödemesiz dönem uygulanır.

Ödemesiz döneme ait faiz, kalan vade süresi içinde diğer taksitlerle birlikte faiz tahakkuk ettirmek suretiyle üçer aylık veya altışar aylık taksitler halinde tahsil edilir.

Fon kaynaklı yatırım kredisinin ana para ve faiz ödemeleri ödemesiz dönemi takip eden vadede ana para taksit ödemeleri ile birlikte tahsil edilir.

KOBİ'lere Fondan her yıl tahsis edilecek kaynakların en az %30'u Esnaf ve Sanatkarlar Odalarına kayıtlı KOBİ'lere ayrılır. Talebin %30'u bulmaması halinde aktarılan kaynak diğer Odalara kayıtlı KOBİ'lere kullanılır.

C) Takip ve Sorumluluk

Fon kaynaklı kredi uygulaması, geri alınması, takibi ve benzeri konulara ilişkin usul ve esaslar "Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar" hükümlerine göre yürütülür.

Buna göre, Fon kaynaklı krediler ile ilgili olarak ana para, taksit ve faiz ödemelerine ilişkin yükümlülüklerin aracı banka tarafından yerine getirilmemesi halinde, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nca ilgili Bankanın karşılık hesabından virman yapma yetkisi Müsteşarlıkça kullanılır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası virman yetkisini Müsteşarlığın yazılı talimatına uygun olarak gerçekleştirir.

Aracı bankalar yapacakları aracılık işleminden dolayı krediye tahakkuk eden faizin azami 4 puanına kadar komisyon alabilirler. Aracı bankalar bunun dışında ücret, komisyon gibi isimler altında KOBİ'lerden başkaca hiçbir karşılık talep edemezler.

Bu Kararın uygulanmasında ortaya çıkacak tereddüt ve ihtilaflarda, Müsteşarlığın görüşü doğrultusunda işlem yapılır.

Madde 16- Fon için ilgili Mali Yıl Bütçesinden ayrılan ödenek Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki "Yatırımları Teşvik Fonu Gider Hesabı"na aktarılır. Ayrıca KOBİ'lerin yönlendirilmesini ve desteklenmesini teminen aracı bankalar nezdinde söz konusu Fon adına tali nitelikte bir gelir-gider hesabı da açılabilir. Müsteşarlık gerektiğinde tali hesapta biriken miktarları ana hesaba aktarmaya ve bu konuda her türlü işlemi yapmaya yetkilidir.

Madde 17- Bu Karar çerçevesinde KOBİ teşvik belgesine bağlanan ve Fon kaynaklı yatırım ve işletme kredileriyle desteklenen yatırımlar için aracı bankalar nezdindeki "Yatırımları Teşvik Fonu Tali Hesabı"na aktarılan tutarlar, aktarma tarihinden itibaren en geç 15 iş günü içinde aracı bankalar tarafından KOBİ teşvik belgesi onaylanan KOBİ'lere kullanılır. Kullanılamayan miktarlar belgeleri onaylanan diğer KOBİ'lere, müteakip 7 iş günü içinde aktarılabilir. Bunun dışındaki uygulamalarda aracı banka Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar'ın 22 nci maddesinde belirtilen hükümlere tabidir.

KOBİ (KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketleri dahil)'lere kullanılan kredilere ait ana para taksit ve faizler aracı bankalar nezdindeki tali hesapta tutulabilir. Ancak Fon hesabının izlenmesini teminen aracı bankalar nezdinde açılan tali hesabın gelir ve gider durumunu gösterir haftalık vaziyeti ilgili aracı bankalar, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon hesabına bildirir.

Yeniden Değerleme

Madde 18- Fon kaynaklı yatırım ve işletme kredisi azami tutarları, 2 nci maddede öngörölen KOBİ'lerin aktif değerlerine ilişkin azami miktar, 4 üncü maddede yeralan KOBİ teşvik belgesine konu yatırım tutarı ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon'a irat olarak kaydedilen miktarları her yıl başında bir önceki yıla ait 213 sayılı Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre belirlenen yeniden değerleme oranı da dikkate alınarak artırmaya Müteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı yetkilidir.

şartların İhlali

Madde 19- KOBİ teşvik belgesi şart ve karakteristiklerinin yerine getirilememesi halinde, Müteşarlık destek unsurlarını kısmen veya tamamen kaldırarak yararlanılan desteklerin geri alınmasını sağlayabilir.

Bu Karar'da belirtilmeyen hususlarla ilgili uygulama, Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar hükümlerine göre yürütölür.

Madde 20- 19/2/1999 tarihli ve 99/12474 sayılı Kararname yürürlükten kaldırılmıştır.

Madde 21- Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 22- Bu Karar'ı Hazine Müteşarlığı'nın bağlı olduğu Devlet Bakanı yürütölür.

Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun

Kanun No. 5084 Kabul Tarihi: 29.1.2004

Amaç

Madde 1.- Bu Kanunun amacı; bazı illerde vergi ve sigorta primi teşvikleri uygulamak, enerji desteği sağlamak ve yatırımlara bedelsiz arsa ve arazi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkanlarını arttırmaktır.

Kapsam

Madde 2.- Bu Kanun;

- Vergi ve sigorta primi teşvikleri ile enerji desteği açısından Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca 2001 yılı için belirlenen fert başına gayrisafi yurt içi hasıla tutarı 1.500 ABD Doları veya daha az olan illeri,
 - Bedelsiz arsa ve arazi temini açısından (a) bendindeki iller ile kalkınmada öncelikli yöreler kapsamındaki diğer illeri,
- kapsar.

Gelir vergisi stopajı teşviki

Madde 3.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 nci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, bu iş yerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.10.2003 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu tarihten önce ilgili idareye vermiş oldukları en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu iş yerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçilerin ücretleri üzerinden hesaplanan gelir vergisinin organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu iş yerleri için tamamı, diğer yerlerdeki iş yerleri için %80'i, verilecek muhtasar beyanname üzerinden tahakkuk eden vergiden terkin edilir.

Terkin edilecek tutar, yeni işe alınan işçi sayısı ile asgari ücret üzerinden ödenmesi gereken verginin çarpımı sonucu bulunacak tutarın organize sanayi ve endüstri bölgelerindeki iş yerlerinde tamamını, diğer yerlerdeki iş yerlerinde ise %80'ini aşamaz.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Maliye Bakanlığınca belirlenir.

Sigorta primi işveren paylarında teşvik

Madde 4.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 nci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, bu iş yerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.10.2003 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu tarihten önce ilgili idareye vermiş oldukları en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu iş yerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçiler için, 17.7.1964 tarihli ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanununun 72 ve 73 üncü maddeleri uyarınca prime esas kazançları üzerinden hesaplanan sigorta primlerinin işveren hissesinin organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu iş yerleri için tamamı, diğer yerlerdeki iş yerleri için %80'i Hazinece karşılanır.

Hazinece karşılanacak tutar, organize sanayi ve endüstri bölgelerindeki iş yerleri için 506 sayılı Kanunun 78 inci maddesi uyarınca belirlenen kazanç alt sınırına göre hesaplanan işveren hissesi prim tutarını, diğer yerlerdeki iş yerleri için 506 sayılı Kanunun 78 inci maddesi uyarınca belirlenen kazanç alt sınırına göre hesaplanan işveren hissesi prim tutarının %80'ini aşamaz.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Maliye Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu Bakanlıkça müştereken belirlenir.

Bedelsiz yatırım yeri tahsisi

Madde 5.- Bu Kanunun 2 inci maddesinin (b) bendi kapsamındaki illerde en az on kişilik istihdam öngören yatırımlara girişen gerçek veya tüzel kişilere; Hazineye, katma bütçeli kuruluşlara, belediyelere veya il özel idarelerine ait arazi veya arsaların mülkiyeti bedelsiz olarak devredilebilir. Ancak, organize sanayi veya endüstri bölgelerinde yer alabilecek yatırımlar için bu bölgelerde tahsis edilecek boş parsel bulunmaması şartı aranır. Devre konu taşınmaz üzerindeki kamuya ait bina ve müştemilatı, 29.7.1970 tarihli ve 1319 sayılı Emlak Vergisi Kanununun 29 uncu maddesinin birinci fıkrasının (b) bendi uyarınca binalar için arsa payı hariç hesaplanan vergi değeri üzerinden devredilir.

Devir konusu arazi veya arsaların, imar planları yoksa, bunların imar planları öncelikle yapılır.

İstihdam edilecek işçi sayısına, yatırımın faaliyete geçmesi tarihinden itibaren beş yıl süre ile uyulması zorunludur.

Devredilen arazi veya arsaların tapu kaydına; Hazinece, katma bütçeli kuruluşlarca, belediyelerce veya il özel idarelerince bedelsiz olarak devir olunduğu, devir amaç ve koşullarına, devir alan gerçek veya tüzel kişilerin uymak zorunda olduğuna dair şerh konulur. Bu madde kapsamında belirlenmiş şartlara uyulmuş olması kaydıyla, talep üzerine, tapu kaydındaki şerh terkin edilir. Devredilen arazi veya arsa üzerindeki toplam yatırımın yarısından fazlasının tamamlanmış olması ve yatırımcının talep etmesi halinde, devredilen arazi veya arsanın rayiç bedeli tahsil edilerek tapu kayıtlarındaki şerh terkin edilir.

Yatırımcının, bu madde kapsamında belirlenen şartlara uymadığının veya öngörülen sürede yatırımın tamamlanmadığının tespiti halinde, herhangi bir yargı kararı aranmaksızın taşınmaz, üzerindeki muhdesat ile birlikte Hazine, katma bütçeli kuruluşlar, belediyeler veya il özel idareleri adına kaydolunur.

Bu maddenin uygulanması ile ilgili istihdam, yatırıma başlama ve tamamlama süresi, devredilen taşınmazın teminat olarak gösterilmesi, miktar ve devir veya satış koşulları ile diğer usul ve esaslar, Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılacak bir yönetmelikle düzenlenir.

Enerji desteği

Madde 6.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 inci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren imalat sanayi, madencilik, hayvancılık (su ürünleri yetiştiriciliği ve tavukçuluk dahil), seracılık, soğuk hava deposu, turizm konaklama tesisi, eğitim veya sağlık alanında faaliyete geçen, fiilen ve sürekli olarak asgari on işçi çalıştıran işletmelerin elektrik enerjisi giderlerinin %20'si Hazinece karşılanır. Bu orana ondan sonraki her bir işçi için 0,5 puan eklenir. Hazinece karşılanacak oran, organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu bulunan işletmeler için %50'yi, diğer alanlarda kurulu bulunan işletmeler için %40'ı geçemez.

1.10.2003 tarihinden önce birinci fıkrada belirtilen konularda faaliyete geçmiş olan işletmeler, bu maddenin yürürlük tarihini müteakip 1.10.2003 tarihinden önce ilgili idareye vermiş oldukları en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayılarını fiilen

ve sürekli olarak en az %20 oranında artırmaları ve asgari on işçi çalıştırmaları koşuluyla %20 oranında enerji desteğinden yararlanır. Bundan sonraki her bir işçi için destek oranı 0.5 puan artırılır. Yararlanılabilecek destek oranı organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu bulunan işletmeler için %50'yi, diğer alanlarda kurulu bulunan işletmeler için %40'ı geçemez.

Fiilen ve sürekli olarak çalıştırılan işçi sayısının tespitinde, bir takvim yılının en az ¼'ünde çalıştırılmış işçi sayısı esas alınır. Yıl içinde faaliyete başlanmış olması halinde, faaliyette bulunulan süre dikkate alınır.

Bu maddenin uygulanmasına yönelik asgari kapasiteleri belirlemeye Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığı, enerji giderlerinin iadesine ilişkin süreleri tespit etmeye, iadeyi nakden veya mahsuben yaptırmaya ve uygulamanın usul ve esaslarını belirlemeye Maliye Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığının bağlı bulunduğu Bakanlık müştereken yetkilidir.

Çeşitli hükümler

Madde 7.- Bu Kanunun uygulanmasında:

- a) 8.9.1983 tarihli ve 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu ile 4.1.2002 tarihli ve 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu hükümlerine tabi olan hizmet ve yapım işlerinin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetler hakkında 3, 4 ve 6 ncı madde hükümleri uygulanmaz.
- b) 21.1.1998 tarihli ve 4325 sayılı Olağanüstü Hal Bölgesinde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelerde İstihdam Yaratılması ve Yatırımların Teşvik Edilmesi ile 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun bu Kanunla yürürlükten kaldırılan 8 inci maddesi kapsamında bedelsiz olarak tahsis edilen arazi veya arsalarla istinat ettiği mevzuat hükümleri uygulanır.
- c) Mevcut ve faaliyette bulunan işletmelerin devredilmesi, birleşmesi, bölünmesi veya nevi değiştirmesi gibi haller, 3,4 ve 6 ncı maddelerin uygulamasında yeni işe başlama olarak değerlendirilmez.
- d) Dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirilen işçi sayısı olarak bordronun ilgili olduğu dönemin son ayına ilişkin işçi sayısı dikkate alınır. Kapsama dahil olan illerde bulunan iş yerleri dolayısıyla birden fazla bordro verilmesi durumunda işçi sayısı olarak, 6 ncı madde uygulamasında ilgili işkolu veya sektörde faaliyet gösteren işletmelere ilişkin bordrolardaki işçi sayısının toplamı dikkate alınır. Mevcut bir işletmenin kapatılarak değişik bir ad veya unvan veya bir iş birimi olarak açılması halinde, bu faaliyet ile ilgili olarak bu Kanun hükümleri uygulanmaz.
- e) Yönetim ve kontrolü elinde bulunduracak şekilde doğrudan veya dolaylı ortaklık ilişkisi bulunan şirketler arasında istihdamın kaydırılması, şahıs işletmelerinde işletme sahipliğinin değiştirilmesi gibi ek bir kapasite ve istihdam artışına neden olmayan, sadece teşviklerden yararlanmak amacıyla yapılan işlemler, bu Kanunla getirilen teşviklerden yararlanamaz.
- f) 4 üncü madde hükmüne göre Hazinece karşılanan prim tutarları gelir ve kurumlar vergisi uygulamalarında gider veya maliyet unsuru olarak dikkate alınmaz, 6 ncı madde kapsamında Hazinece karşılanan enerji giderleri, iadenin yapıldığı dönemde gelir veya kurumlar vergisi matrahının tespitinde gelir olarak dikkate alınır.
- g) Kamu işletmeleri hakkında 4 üncü madde hükmü uygulanmaz.

Madde 8.- 6.6.1985 tarihli ve 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanununun 6 ncı maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Madde 6.- Serbest bölgeler gümrük bölgesi dışında sayılır.

Bu bölgelerde gümrük ve kambiyo mükellefiyetine dair mevzuat hükümleri uygulanmaz.

Kullanıcıların tutmak zorunda oldukları defterler ile düzenleyecekleri belgelere ilişkin olarak, 4.1.1961 tarihli ve 213 sayılı Vergi Usul Kanununun hükümlerine bağımlı olmaksızın düzenleme yapmaya Maliye Bakanlığı yetkilidir.

İşleticiler ve kullanıcılar yatırım ve üretim safhalarında Bakanlar Kurulunca belirlenecek vergi dışı teşviklerden yararlandırılabilir.

Madde 9.- 3218 sayılı Kanuna aşağıdaki geçici madde eklenmiştir.

Geçici Madde 3.- Bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla bu Kanuna göre kurulan serbest bölgelerde faaliyette bulunmak üzere ruhsat almış mükelleflerin;

- a) Bu bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetleri dolayısıyla elde ettikleri kazançları, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla faaliyet ruhsatlarında belirtilen süre ile sınırlı olmak üzere gelir veya kurumlar vergisinden müstesnadır. Bu istisnanın 31.12.1960 tarihli ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 94 üncü maddesinin birinci fıkrasının (6) numaralı bendinin (b) alt bendi kapsamında yapılacak tevkifata etkisi yoktur.
- b) Bu bölgelerde istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler 31.12.2008 tarihine kadar gelir vergisinden müstesnadır. Ancak, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla ruhsatlarında belirtilen süre 31.12.2008 tarihinden daha önceki bir tarihte sona eriyorsa, istisna uygulamasında ruhsatta yer alan sürenin bitiş tarihi dikkate alınır.
- c) Bu bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetleri ile ilgili olarak yaptıkları işlemler 31.12.2008 tarihine kadar her türlü vergi, resim ve harçtan müstesnadır.

Serbest bölgelerde faaliyette bulunan gelir veya kurumlar vergisi mükelleflerinin bu bölgelerde imal ettikleri ürünlerin satışından elde ettikleri kazançları Avrupa Birliğine tam üyeliğin gerçekleştiği tarihi içeren yıllık vergileme döneminin sonuna kadar gelir veya kurumlar vergisinden müstesnadır. Bu istisnanın Gelir Vergisi Kanununun 94 üncü maddesinin birinci fıkrasının (6) numaralı bendinin (b) alt bendi kapsamında yapılacak tevkifata etkisi yoktur.

Yürürlükten kaldırılan hükümler

Madde 10.- 12.4.2000 tarihli ve 4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanununun 14 üncü maddesinin son fıkrası ile 21.1.1998 tarihli ve 4325 sayılı Kanununun 8 inci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.

Geçici Madde 1.- Bu Kanununun 2 nci maddesinin (b) bendi kapsamındaki illerde bulunan ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı kredisi kullanan organize sanayi bölgelerindeki tahsis edilmemiş parseller, organize sanayi bölgesinin yetkili organlarının karar almaları halinde gerçek veya tüzel kişilere, bedeli Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından organize sanayi bölgesine verilen krediden mahsup edilmek üzere bedelsiz olarak tahsis edilebilir.

Kanunun yayımı tarihinden önce bedelli olarak tahsis edilmiş parseller için ödemeler durdurulur ve kalan meblağ kredilerden mahsup edilir. Mahsup işlemleri, Hazine Müsteşarlığının uygun görüşü alınmak suretiyle Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca her organize sanayi bölgesi için tespit edilecek yılı metrekare fiyatı üzerinden yapılır.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Kredisi kullanmamış ya da kredi borcunu ödemiş olan organize sanayi bölgelerinden de yetkili organlarının karar almaları halinde parsel tahsisi yapılabilir. Bu durumda tahsis edilen parsel bedeli, organize sanayi bölgesi tüzel kişiliğine Hazinece ödenir. Bedel ödemeleri, Hazine Müsteşarlığının uygun görüşü alınmak suretiyle Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca her organize sanayi bölgesi için tespit edilecek yılı metrekare fiyatı üzerinden yapılır.

Organize sanayi bölgelerinde parsel tahsisine ilişkin uygulama, bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç yıl süre için geçerlidir. Bu süre Bakanlar Kurulu kararı ile en fazla üç yıla kadar uzatılabilir.

Bu maddenin uygulanması ile ilgili istihdam, yatırıma başlama ve tamamlama süresi, tahsis ve devir işlemleri ile diğer hususlar Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.

Yürürlük

Madde 11.- Bu Kanunun 3,4 ve 6 ncı maddeleri yayımını izleyen ay başında, diğer maddeleri yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 12.- Bu Kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Ardahan Tarım Master Planı - İl Tarım Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasında Destek Proj., TKB ve Ardahan Tarım İl Müdürlüğü, Aralık 2002,
- Serhat Şehri Ardahan, TC Ardahan Valiliği, Haziran 2002,
- 2002 Yılı Eko. ve Tic. Durum Rap., Ardahan Valiliği Sanayi ve Ticaret İl Müd.,
- Doğu Anadolu Bölgesi Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeler Profili, KOSGEB, Ankara, 1997
- Ardahan İli Ekonomik Kalkınması, İAV, 1998
- Ardahan İli Sanayi Potansiyeli ve Yatırım Alanları Araştırması, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Ankara, 1996
- İllere ve Bölgelere Göre Çeşitli Göstergeler - 2002, DPT
- Tarımsal Yapı 2002, T.C. Başbakanlık DİE,
- 2000 Genel Nüfus Sayımı "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri - Ardahan" T.C. Başbakanlık DİE, Ocak 2002,
- Genel Sanayi ve İşyerleri Geçici Sayım Sonuçları 2004, T.C. Başbakanlık DİE,
- 2001 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hane Halkı) Araştırma Sonuçları, T.C. Başbakanlık DİE,
- İllere Göre GSYİH, T.C. Başbakanlık DİE,
- Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 2003, T.C. Sağlık Bakanlığı, 2004,
- İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması - 1996 ve 2003, T.C. Başbakanlık DPT,
- İnsani Gelişme Raporu-Türkiye 2001, Birleşmiş Milletler Kalkınma Prog.-UNDP,
- Konaklama İstatistikleri Bülteni 2003, T.C. Turizm Bakanlığı,
- TEDAŞ, Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketim İstatistikleri, 2003.
- İstatistik Yıllığı 2002, Türkiye İş Kurumu,
- YÖRÜK Sedat, Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Hazine Müsteşarlığı, TUGM,
- Bankalarımız 2003, T. Bankalar Birliği,
- İlgili Resmi Gazeteler.